

*Альманах издан при поддержке
народного депутата Украины
Сергея Рафаиловича Гриневецкого*

Асоціація європейської культури
«Золота акація»

**ПІВДЕННИЙ ЗАХІД
ОДЕСИКА**

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ НАУКОВИЙ
АЛЬМАНАХ

ВИПУСК 17

Одеса
«Друкарський дім»
2014

Ассоциация европейской культуры
«Золотая акация»

**ЮГО-ЗАПАД
ОДЕССИКА**

ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКИЙ НАУЧНЫЙ
АЛЬМАНАХ

ВЫПУСК 17

Одесса
«Печатный дом»
2014

УДК 930.152.066
ББК 84(4Укр=Рус)6-5Од
Ю 16

Главный редактор: Савченко В. А., кандидат исторических наук, доцент, писатель.

Редакционная коллегия:

Бажан О. Г., кандидат исторических наук (Киев);

Гончарук Т. Г., доктор исторических наук, доцент;

Демин О. Б., доктор исторических наук, профессор;

Добролюбовский А. О., доктор исторических наук, профессор;

Михайлуца Н. И., доктор исторических наук, профессор;

Тригуб А. П., доктор исторических наук, доцент (Николаев);

Урсу Д. П., доктор исторических наук, профессор;

Цвилюк С. А., доктор исторических наук, профессор;

Хмарский В. М., доктор исторических наук, профессор.

Рецензент: Яневский Д. Б., доктор исторических наук (Киев).

Контактный телефон редакции и секции «Одессика» одесского Дома ученых: 8050 - 3922731

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА. ІСТОРИКО - КРАЄЗНАВЧИЙ НАУКОВИЙ АЛЬМАНАХ. - Вип. 17. - Одеса, 2014.

ISBN 978-966-389-291-8

На 1-й странице обложки – Тарас Шевченко. Автопортрет (1840).
На 2-й странице обложки – часть территории современного парка им. Т. Шевченко в Одессе – в нач. XX ст. Чумной квартал, где казнили и хоронили революционеров, в том числе и анархистов.

ISBN 978-966-389-291-8

© Савченко В. А., составитель, 2014

СОДЕРЖАНИЕ ВЫПУСКА № 17

Вступне слово С. Гриновецького..... 8

До 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка

Цвілюк С. Могутня постать українського національного відродження..... 9

До 150-річчя заснування Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Музичко О. Почесні члени та доктори Імператорського Новоросійського університету: від академіків до генералів... 43

Степи Лукомор'я

Михальченко В. К історії Троїцької церкви в Кривой Балке..... 68

Добровольська В. (Херсон) Вплив реформ 1860-70-х рр. на формування системи жіночої освіти Півдня України... 79

Дізанова А. (Ізмаїл). Рушник в обрядовості етносів українського Подунав'я..... 88

ОДЕССКИЕ ДРЕВНОСТИ

Ложешник А. Козаки – учасники штурму фортеці Хаджибей 1789 р. за формулярними списками старшини Чорноморського війська 1804 р..... 96

- Гончарук Т.** Ділове листування генерал-губернатора М. С. Воронцова та міністра фінансів Є. Ф. Канкріна 1825–1826 рр.: епізод боротьби за права одеського порто-франко..... 132
- Гончарук Т., Кушнір Т.** Колишній кирило-мефодієвець Микола Іванович Савич як одеський публіцист (за матеріалами газети «Одесский вестник», 1858 р.)..... 153
- Кадуріна А., Погорелов О.** Из жизни старых одесских домов и их владельцев. Летопись судеб в архитектурных символах..... 168
- Савченко В.** Одесские анархисты в революции 1905-1907 гг. Часть 1. Между «Кровавым воскресеньем» (январь 1905 г.) и «либмановским» взрывом (декабрь 1905 г.)..... 186

КРАЙ В ЕПОХУ ДИКТАТУР

- Бажан О. (Київ), Золотарьов В. (Харків)** Біографія маіора державної безпеки Льва Рейхмана в динаміці репресивної політики радянської влади в 1920-1930-ті роки..... 220
- Михайлуца М. І.** Релігійний традиціоналізм проти румунізації населення Південної Бессарабії (кінець 1930-х – червень 1940 р.)..... 239
- Филипенко А. А.** Оборона Одессы: дуэль разведок..... 251

СОДРУЖЕСТВО НАРОДОВ

Левченко В. Деятельность ученых-историков евреев в научно-исследовательских учреждениях Одессы..... 280

ВТРЕЧИ С ОДЕССОЙ. ЛИЦА ЗЕМЛЯКОВ.

Черкаська Д. (Київ) Участь Лазаря Мойсейовича Славіна у відновленні Одеського археологічного товариства..... 290

ШАНОВНІ ДРУЗИ!

Радий привітати вас із виходом 17-го номера історико-краєзнавчого альманаху «Одесика. Південний Захід»!

2014 рік насичений ювілейними датами. Цього року ми відзначатимемо 200-річчя з дня народження Тараса Григоровича Шевченка та 70-ту річницю визволення Одеси від фашистських загарбників.

Кожна з цих подій залишила свій слід в історії Одещини і є приводом для нових історичних досліджень, включенням в науковий обіг нових документів.

Приємно відзначити, що автори альманаху не зрадили традиції подавати нові історичні розвідки до важливих дат. Опубліковані в альманаху статті присвячені Великому Кобзареві та сторінкам з історії Одеського університету, 150-річчя якого ми відзначатимемо наступного року, дають нам можливість під новим кутом глянути на події минулих часів, відкрити людей, які творили історію нашого краю.

Хочу побажати всім авторам та читачам альманаху «Одесика. Південний Захід» нових творчих звершень, цікавих досліджень та пошуків!

Народний депутат України С.Р. Гриневецький

До 200-річчя від дня народження
Т. Г. ШЕВЧЕНКА

*Семен Цвілюк,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри українознавства
Одеського державного університету внутрішніх справ*

Могутня постать українського
національного відродження

Філософська наука, визначаючи рушійні сили і суб'єкти історичного процесу, виділяє такий важливий суспільствознавчий імператив, як «історична особистість». Йдеться про видатні постаті, котрі залишили значний слід в історії тієї чи іншої нації, держави, цілого людства. Як правило, це широко відомі державні чи громадські діячі, політики, геніальні представники культури й науки. Принциповий філософський погляд на діяльність видатної особистості полягає в її історично-позитивній ролі. Така особистість служить загальнолюдським пріоритетам і цінностям, боротьбі за справедливість, волю і щастя народу. Багатовікова історія людства знає немало видатних особистостей європейського і світового рівня в науці, літературі, музиці, мистецтві. Вони наділені рисами і якостями, котрі визначають їх канонічність у різних сферах високої культури й складають золотий фонд людської цивілізації.

Історичною чи видатною особистістю людина не народжується, вона нею стає завдяки прогресивній творчій діяльності у будь-якій сфері суспільного життя при наявності необхідних соціальних умов і власних здібностей. Російський мислитель Г. Плеханов у своїй роботі «До питання про роль особи в історії» з цього приводу відзначав: «Велика людина велика... тим, що у неї є особливості, які

роблять її найздатнішою для служби великим суспільним потребам свого часу... Велика людина є саме зачинателем, тому що вона бачить далі інших і хоче сильніше інших. Вона вирішує наукові завдання, поставлені на чергу попереднім ходом розумового розвитку суспільства; вона вказує нові суспільні потреби, створені попереднім розвитком суспільних відносин; вона бере на себе почин задоволення цих потреб. Вона – герой. Не в тому значенні герой, що вона начебто може зупинити чи змінити природний хід речей, а в тому, що її діяльність є свідомим і вільним вираженням цього необхідного і несвідомого ходу. В цьому – все її значення, в цьому – вся її сила» [1, с. 333].

Саме таким неперевершеним представником культури, одним з найвидатніших особистостей світового масштабу є Тарас Шевченко. Ось уже понад півтора століття він є центральною постаттю не тільки українського літературного процесу, але й української історії і культури взагалі. Загальноновизнано, що творчість жодного письменника у європейській літературі не може зрівнятись у духовному, політичному, історичному значенні для свого народу з роллю, яку відіграє Шевченко в історичній долі України. Це – культова постать, своєрідний символ духовності українського народу, його національної самосвідомості. Інакше кажучи, наш Великий Кобзар – це провідна постать в українській історії.

Літературна і громадська діяльність Шевченка упродовж його творчого життя, надто в період після смерті, великою мірою ототоженні з життєдіяльністю усього українського народу, з історією і культурою української нації. В той же час постать українського поета, його унікальна творчість і революційна діяльність займають виняткове місце в світовій історії й культурі як виразника інтересів усіх народів, кожної гнобленої людини, вказуючи їм шлях до перебудови своєї долі і свого життя. Геніальна Шевченкова поезія вже за його життя вийшла далеко за межі України і Російської імперії й набула світового звучання. Його поетична творчість, як це відбувається з творчістю усіх геніїв людства, стала відомою у широкому світі, її сприйняли і по-

любили усі народи, вона стала духовним скарбом світової культури, в якій виражено прагнення людей до свободи і справедливості.

Історичне значення Шевченка полягає передусім у тому, що він у своїх творах засудив антинародну систему суспільного і державного устрою, в умовах якого гідність людини була вкрай знехтувана й зведена до рівня раба. Навіть перебуваючи після свого арешту у справі Кирило-Мефодіївського товариства в жандармському казематі в Петербурзі, розуміючи, що йому загрожує важка кара, Шевченко викривав самодержавство, стверджуючи, що убогість українських селян і гноблення їх кріпосниками твориться від «імені царя й уряду», а тому у нього це викликає гнів і протест. «Бувши ще у Петербурзі, – писав поет, відповідаючи на провокаційне запитання жандармських слідчих, – скрізь я чув образи й вислови догани про царя і уряд. Повернувшись на Україну, почув я ще більше й гірше серед молодих і серед статечних людей; побачив я вбогість і страшне гноблення селян поміщиками, посесорами й економами-шляхтичами, і все робилося й робиться іменем царя і уряду...» [2, с. 215]. Познайомившись з Шевченковим «Кобзарем», поемою «Гайдамаки», іншими творами поета, що вже мали широку популярність у літературних колах столиці, жандармські чиновники були немало здивовані й збентежені тим, як могла імперська цензура пропустити їх, адже в них поет «невпинно нарікає на страждання України в сучасному її становищі: хоче збудити ненависть до панування росіян, і, згадуючи давню свободу, подвиги і славу козаків, закидає сучасному (українському) поколінню байдужість»; в них йшлося «про страждання, пролиту кров, ланцюги, кнут, про Сибір тощо; вони повні ненависті до уряду і, мабуть, написані з тією самою метою посіяти в народі незадоволення владою» [2, с. 214].

Не дивно, що у доповіді керівника III (жандармського) відділу графа Орлова царю Миколі I по закінченні слідства, де давалась оцінка небезпечності кожного з обвинувачених членів Кирило-Мефодіївського товариства, про Шевченка говорилося: «Цей митець... складав українською мовою ві-

рші найбільш бунтівничого змісту. У них він то плакав над вигаданим поневоленням і нещастям України, то проголошував славу гетьманського правління й давню вільність козацтва, то з неймовірним зухвальством виливав наклепи й жовч на осіб імператорського дому... Поза тим, що все заборонене притягає молодь і людей із слабим характером, Шевченко набув між друзями своїми славу значного малоросійського письменника, а тому вірші його подвійно шкідливі й небезпечні. З улюбленими [його] віршами в Малоросії могли посіятися і згодом вкорінитися думки про уявне блаженство часів гетьманщини, про те, що буде щастям повернути ці часи, і про можливість існування України як окремої держави.... З огляду на бунтівничий дух і зухвальство, що виходять за всякі межі, треба визнати його за одного з найголовніших злочинців» [3, с. 67].

Самодержавство, отже, безпомилково розцінило Шевченка як свого найнебезпечнішого ворога і застосувало до нього вирок виняткової жорстокості. Як зазначалося в іншій доповіді графа Орлова цареві, «думки останніх (українофілів – С.Ц.) про відновлення народності їх батьківщини можуть повести малоросіян, а за ними й інших підвладних народів Росії до бажання існувати самобутньо» [4, с. 306].

Двобій за волю й справедливість між Словом українсько-го Генія і властьюдержителями – минулими і сучасної йому імперської пори – тривав упродовж усього його свідомого життя. Своїм власним прикладом і своєю поезією поет закликав народ рішуче повстати проти кріпосницького ладу. Звертаючись до героїчного минулого України, поет показав наочний приклад нащадкам, як слід боротися за народну волю, передаючи це святе прагнення як заповіт для наступних поколінь.

Шевченкова збірка поезій «Кобзар», що вийшла друком 18 квітня 1840 р., започаткувала нову добу не тільки в історії української літератури, а й в історії національно-культурного життя українського народу загалом, в розвитку національної самосвідомості українства. Невеличкий за обсягом поетичний збірник Шевченка «Кобзар» засвідчив, що в українську літературу прийшов поет надзвичайного обда-

рування, такої художньої майстерності й природного таланту, яких українська поезія ще не знала. Згодом Іван Франко відзначав: «Поява Шевченкового «Кобзаря» у 1840 році в Петербурзі мусить уважатися епохальною датою українського письменства... Ся маленька книжечка відразу відкрила немовби новий світ поезії, вибухла мов джерело чистої, холодної води, заясніла невідомою досі в українському письменстві ясністю, простотою і поетичною грацією вислову».

Творчий спадок Шевченка надзвичайно великий. Незважаючи на втрачений для творчості час – цілих десять років! – коли поет перебував у засланні без права писати й малювати, та укорочений царизмом вік його, – він не дожив і до п'ятдесяти років! – ним створено такий обшир багатоманітних творів, який не може не дивувати. Шевченко написав понад 240 поетичних творів – віршів, балад, поем, драму «Назар Стодоля» та дві незавершені драми, а також близько двадцяти повістей (більшість з яких втрачена), надзвичайної ваги прозовий твір «Журнал» (Щоденник), Буквар для народних шкіл; в його доробку публіцистичні, літературно-критичні та інші праці. Проте у контексті розглядуваної теми слід наголосити на характерній особливості творчості Шевченка: вона полягає у тому, що поряд з глибоко національною поезією і прозою тематика його літературних та мистецьких праць охоплює широку палітру історії – вітчизняної й світової, проблеми політичної й національно-визвольної боротьби, біблійні й біографічні мотиви. Що стосується останнього, то згадаймо слова поета з його біографії, написаної за рік до своєї смерті – 18 лютого 1860 р.: «Історія мого життя складає частину історії моєї батьківщини». Це – одна з головних ознак шевченкової творчості: як ніхто інший, він увібрав в себе допитливий розум дослідника історії свого народу, його національну історичну спадщину віків. Шевченкова доба – то епохальний час національного пробудження української нації. Пробудження після півторавікового нищення російським самодержавством української державності й самої нації та перетворення України на «южно-российский край». Поет

відчував своє призначення розповісти українському народові складну й героїчну історію його землі, оживити історичну пам'ять, воскресити національний дух. У цьому відношенні особливого значення набула його унікальна епічна творчість.

Історичною проблематикою літературної та мистецької спадщини Шевченка здавна цікавилися дослідники-шевченкознавці. Український історик В. Антонович у присвяченій цій темі доповіді «Про відтворення історичних подій у поезії Шевченка», виголошеній 1 березня 1881 р. на засіданні історичного Товариства Нестора-літописця, зазначав, що «поет відтворює живий і суцільний образ доби, оживлює і виводить перед очі читача окремі особи, цілі покоління» [5, с. 146]. Ще чіткіше й відвертіше з цього приводу висловився Іван Франко, підкресливши, що в своїх історичних поемах Шевченко заклав «основи історичної мудрості, яка в нього набагато глибша і вільніша, аніж у сучасних йому українських істориків» [6, с. 183].

Важливо зауважити, що для багатьох українців вітчизняна історична пам'ять постає насамперед з творів Шевченка. Історичні події про славне минуле України, про героїчні сторінки козацьких часів, про віковічну боротьбу українського народу проти іноземних поневоловачів, характеристики, що надаються видатним постатям минулої доби, – про все це говориться не академічною мовою, а відтворюється за допомогою образного поетичного слова геніального автора. Фактично вся українська історія дошевченкового періоду тією чи іншою мірою знайшла своє відображення в його епічних творах та віршах; майже кожен етап нашої минувшини, кожна історична дошевченкова епоха присутні на сторінках його «Кобзаря». Створюється враження, що все, що говорилося про історичне минуле нашого народу до Шевченка, – лише предтечі, все, що сказано після нього, – лише деталізація історичних процесів його послідовниками, поглиблення, поширення в науковій чи художній літературі того, про що сказано вже Шевченком.

Кобзар стояв на початку не тільки сучасної української літератури і був творцем української літературної мови,

але й, попри твердження окремих дослідників про нібито міфічність шевченкової спадщини, він значною мірою започаткував нову, реальну, історіографію України. Природно, незвичайну історіографію – у художній формі, адже Шевченко не був професійним істориком у вузько історіографічному розумінні; його творчість не була зорієнтована на акумуляцію історичних подій і фактів, їхню систематизацію й аналітичний виклад у хронологічній послідовності. Цього, справді, в його творах читач не знайде. Але сутність історіософських підходів поета до осягнення і зображення реального історичного минулого України художніми засобами від цього не змінюється. Ось, скажімо, Шевченкова візія трьох значущих постатей, діяльність яких була у прямому взаємозв'язку з важкою історичною долею України, – Богдана Хмельницького, Петра I та Катерини II. Своє ставлення до цих трьох історичних осіб, до їхньої ролі у непростій, часом драматичній, історії українського народу поет передав у знаменитій містерії «Великий льох».

Характерною особливістю, що відзначає Шевченкову творчість цього контексту, є глибоке знання поетом не лише вітчизняної історії, але й історії світової. В його творах фігурує надзвичайно широке коло історичних осіб, подій, фактів, термінологічних особливостей різних епох і народів. Від стародавнього Вавілона з його висячими садами Семіраміди (одне з семи чудес світу), оповитої легендами Троянської різанини та Варфоломійвської ночі в «Гайдамаках» («...там розлилось, / Не знать за що, крові широкее море») до Орської фортеці над Уралом; від багрянлиці (верхнього одягу, який у старовину носили монархи) до тіари (трійчастої корони Папи Римського) – такий широкий роздол подій, термінів і часу... Не може не викликати захоплення сам перелік імен історичних постатей, з якими зустрічаємося у Шевченківських творах. Це легендарні царі Іудеї Давид і Ірод; відомі своєю жорстокістю римські імператори Нерон і «кесар-кат» Декій; останній асирійський цар Ашшурбаніпал, знаменитий заснуванням стародавньої бібліотеки клинописних текстів; середньоазійський полководець Тамерлан, половецький хан Кобяк, татар-

ський завойовник Ногай. На сторінках його творів згадуються два середньовічних Сигізмунди – імператор Священної Римської імперії, що вів війни з гуситами, і король польський, останній з династії Ягеллонів; італійська династія Медічів, володарів Флоренції та пап римських; добрим словом згадується античний філософ Сократ («грек добрий»). Цей перелік можна продовжити...

Та найчастіше, звісно, на сторінках Шевченкових поем і віршів зустрічаємося з іменами російських та польських історичних постатей різних гатунків – від царів та королів до безпосередніх гнобителів нашого народу, на кшталт «сатрапів-ундірів» київського, подільського і волинського генерал-губернатора, реакціонера і самодура Дмитра Бібікова та його колегу – чернігівського, полтавського та харківського генерал-губернатора князя Миколу Долгорукова. В реальних історичних умовах на праукраїнських теренах діють реальні історичні постаті: Великі князі Київські Олег, Ігор, Святослав; Рогніда...

Поет добивається історичної достовірності зображуваних подій завдяки використанню характерних стилістичних засобів, найменувань реалій глибокої минувшини, колористичних термінів, котрі свідчать про енциклопедизм його історичних знань, що репрезентують не тільки національну, але й елементи римської, грецької, іудейської історії. Дослідники мають підстави стверджувати, що історичні тексти літописів, Старого і Нового Заповітів, біблійну міфологію, давньогрецькі й давньоримські запозичення, добре знану старослов'янську мову, а також попередні культурні традиції староукраїнської книжної мови Шевченко геніально використав у творчому процесі, який знаменував собою утвердження нової української літературної мови на живій народній основі. На цьому багатому ґрунті поет будував оригінальну систему словесно-художніх засобів, здатних викликати широкі соціально-політичні асоціації й гострі художньо-емоційні відчуття. Його «Кобзар» й інші поетичні твори по-новому розв'язували «проблему народності літератури, питання літературної мови й стилю. Для українських письменників він («Кобзар» – С. Ц.) одразу ж набрав значення норми й зразка» [7, с. 30].

Відтворення Шевченком історичних подій української землі оживляли призабуту історичну пам'ять, воскрешали національний дух народу. «Цілком свідомий страшною віддалі між «своєю» Україною і реальною «Малоросією», – зазначає Є. Маланюк, – він з усім натхненням поета, з усім запалом своєї вогняної натури намагається заповнити ту історичну й соціальну порожнечу, що побачив на батьківщині. Він намагається оживити гоголівські мертві душі української шляхти і розкрити очі ошуканій козацькій масі, себто оживити й сполучити спаралізовані складники нації, вдихнути історичне життя в завмерлий національний організм» [8, с. 37].

Власне, Шевченкова творчість тематично передусім пов'язана з історією України – як давніх часів, так і славної доби козаччини, гетьманщини, гайдамаччини, багатовікової боротьби українців проти іноземних поневолювачів. Цю різногранну тематику охоплюють поеми «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Гайдамаки», «Іржавець», «Москалева криниця», драма «Микита Гайдай», вірш «Заступила чорна хмара...» та чимало інших поезій. Головні герої цих творів – легендарний ватажок запорозьких козаків молдавський господар Іван Підкова, гетьмани Петро Дорошенко та «славний Полуботок», керівники козацько-селянських повстань Тарас Трясило, Северин Наливайко, Яків Остряниця, гайдамацькі ватажки Максим Залізняк та Іван Гонта... Всі вони – «святі месники», бо повстають проти несправедливої влади, соціальної несправедливості, захищають бідних і гноблених. Поміж історичних постатей, звичайно, бачимо також безліч «людей» – і «дітей України», і етнічних чужинців, – хто тільки не проходить перед очима читача: козаки, лицарі волі, й «німі раби»; незламні духом і духовно «сліпі й глухі»; чесні «роботящі руки», носії високої моралі й убивці, шахраї, «п'явки», землячки «з циновими гудзиками»...

У візії-притчі «Бували війни й військовії свари...» наводяться імена представників давніх українських старшинських родів: «Галагани, і Киселі, і Кочубеї-Нагаї. Було добра того чимало...» Автор не випадково називає саме ці

українські прізвища. Вони згадуються як уособлення зрадиництва, внутрішніх незгод, що призводили до нещастя – «войн». Адам Кисіль намагався правдами й неправдами утримати Україну у польському поневоленні. Полковник Гнат Галаган та генеральний писар Василь Кочубей зрадили українську справу, перекинувшись на бік Петра I в найвідповідальніший момент мазепинської спроби позбутися російської зверхності над Україною, вирватися з-під імперського деспотизму. До речі, в поемі «Іржавець» Шевченко згадує «прилуцького полковника поганого» Галагана саме тому, що цей останній виявив свою зраду особливо підступним чином. Спочатку він разом з Мазепою пристав до шведів. Але згодом перекинувся до Петра і прислужився в надто ганебній справі: він, як міг, допомагав російським військам зруйнувати Запорозьку Січ і заарештовувати непокірних козаків. Як винагороду за свою підступність і національну зраду полковник Галаган отримав великі земельні володіння. Подібне підступництво й запродаństwo поет-патріот завжди розглядав як негідні вчинки і різко засуджував їх.

Шевченко недвозначно ставився з осудом політики гетьмана Богдана Хмельницького щодо Переяславського акту і приєднання України до Московського царства, що зрештою призвело до національної й соціальної неволі українського народу та позбавлення Україною власної державності. В той же час він співчував гетьманові Іванові Мазепі. Поет називає «славним» фастівського полковника Семена Палія, коли ідеться про те, що він самовіддано бився з ляхами, але засуджує його проросійську орієнтацію.

В своїх останніх поемах «Неофіти» і «Марія» поет органічно синтезує історію і сучасність, викриття й героїку, буденність і філософічність. Звертає на себе увагу те, що вагома частина творчості Шевченка тісно була пов'язана з античною історією, міфологією й культурою. Це природно, бо антична духовна спадщина значною мірою була сприйнята і засвоєна українською культурою з глибоких часів, надто з доби культурних зв'язків між Елладаю та Київською Руссю. Зразки античної міфології, літератури, іс-

торії широко використано в творчості українських середньовічних авторів Зиновія Копистенського, Йосифа Горбацького, Герасима Смотрицького та інших тодішніх письменників. Загальновідома міфологічна насиченість поезій Касіяна Саковича, Олександра Бучинського-Яскольда, Феофана Прокоповича, Григорія Сковороди. Багатогранний синтез античних і вітчизняних літературно-історичних традицій використано Іваном Котляревським в його «Енеїді» та творах українських письменників наступних поколінь.

Ще будучи студентом Петербурзької академії мистецтв, Шевченко стає знаним художником з історичної тематики. Після ілюстрування ним художніх творів Г. Квітки-Основ'яненка та повістей М. Гоголя його роботами, манерою живопису зацікавились петербурзькі видавці. На їх замовлення молодий художник проілюстрував книги «История Суворова» та «Русские полководцы» письменника та історика М. Полевого, які гравірувалися в Англії. Остаточо закріпив за Шевченком славу відомого столичного художника вихід друком альбому офортів «Живописная Украина».

Свідчення про історизм творів Шевченка, дане в незвичному документі – в доповіді шефа III (жандармського) відділу графа О. Орлова царю Миколі I про Кирило-Мефодіївське товариство. Український поет і художник в ньому визнається «одним из важных преступников» і зазначається: «...Шевченко, любя пламенно свою родину, Малороссию, он, в напечатанных им книгах, с восторгом описывал дух прежнего казачества, наезды гайдамаков изображал в виде рыцарства, представлял историю этого народа, едва ли знаменитее всех историй, славу его называл всемирною, приводил песни украинские, в которых выражается любовь к вольности, намекал, что этот дух не остыл и доселе также в малороссиянах; описывал распоряжения императора Петра I и приемников его в виде угнетения и подавления прав народных» [4].

Дослідники творчості Шевченка чимало уваги приділяють з'ясуванню питання: якою мірою поет володів історич-

ними, філософськими й взагалі науковими знаннями, наскільки був освіченою людиною. Адже в дитячі та юнацькі роки він був кріпаком і не мав можливості отримати достатню освіту. Іноді ця остання обставина стає предметом різноманітних домислів, спекулятивних, недобррозумілих, необ'єктивних «розмірковувань» і тверджень. Вони побутували ще за Шевченкового життя, але надто широко почали експлуатуватися після його кончини, та й нині експлуатуються сучасними шевченкофобами та відвертими українофобами.

Звичайно, не дивно, коли йдеться про спекуляції на цих соціальних обставинах Шевченкових недругів і критиків, російських шовіністів, типу В. Белінського, та відвертих невігласів, які сміють закидати Шевченкові претензії щодо його малоосвіченості. Але не може не дивувати досить легковажний і зверхній чи й обмежений погляд на Кобзаря з боку деяких поважних авторів, як наприклад, визначного українського мислителя М. Драгоманова, який писав, що Шевченко нібито мало читав, недостатньо ерудований, що він начебто «тільки й знав, що хліборобство (тобто, село – С.Ц.) та свою Україну, про яку він казав, що «нема на світі другої» [9, с. 377].

Цю прикру недоречність можна пояснити хіба що недостатнім знанням Шевченка самими його критиками на тому етапі шевченкознавства, бо висновки багатьох спеціальних досліджень, особливо пізніших часів, свідчать абсолютно протилежне. Ще відразу ж після приголошленої смерті великого поета його побратим і, до речі, настирний критик П. Куліш рішуче спростував банальне уявлення: «ось, мовляв, мужик, з кріпаків вийшов, у школах не бував, та які розумні речі прогололював»; цей автор засвідчував: «... Коли б то всі знали, що то за головатий чоловік був той Шевченко і яку він школу пройшов, попомірявши того шляху, що, бодай, каже, більше не міряти, і поживши в столиці з усякими людьми. Ми знали Шевченка тоді, як він написав щонайвищі свої друковані твори. Не було книжки живої й животної, щоб йому в руки попала, та й лежала в його непрочитана... Ще ж не забудемо, що Шевченко

добре працював над малярством і розкидав розумом на всіх малярських школах: то мало хіба було там корму до його голови? Об'їздив Шевченко всю Україну, переговорив з тисячами всякого люду, то се хіба не наука, не бібліотека життя людського? Чували ми його критичні розправи з його уст і дивом не раз дивували, як він глибоко входив у саму суть літературного діла».

Ці думки були висловлені у першій книжці журналу «Основа», що видавався за участю М. Костомарова і П. Куліша в С.-Петербурзі в 1871–1872 рр. Пізніше Куліш, щоправда, потрапивши під впливи численних недоброзичливих висловлювань на адресу Шевченка, і сам змінив своє ставлення щодо даного питання. Та якісь намагання применшити рівень освіченості й ерудованості Шевченка, заперечити глибину його інтелектуальних знань були безпідставними. Шевченко сам тисячу разів спростував ці домисли своїми творами, своєю широкою ерудицією, своїм знанням літератури й мистецтва, глибоким філософським й історичним поглядом на життя, що було властиве тодішньому суспільству.

Навіть побіжне ознайомлення з його Щоденником, повістями, епічними творами з проблем української минувшини та соціального та суспільно-політичного життя переко­нує в надзвичайно широкій ерудиції автора. Спираючись на його філософські роздуми, характеристики творів живопису та архітектури, театральних вистав, літературних і мистецьких творів, можна цілком аргументовано стверджувати, що й навіть переживши тяжкі роки заслання й солдатчини, Шевченко залишився високоінтелектуальним інтелігентом, зі стійкими поглядами на літературні та мистецькі проблеми.

Саме таку характеристику дає поетові чимало авторів різноманітних літературних шевченкознавчих розвідок. Наприклад, А. Ніковський, один з відомих дослідників Шевченкової творчості, познайомившись свого часу зі щоденниковими записами поета та іншими документальними матеріалами, звернув увагу на широке коло його читання, куди увійшли сотні різноманітних творів; дослідник

дійшов висновку, що сам цей перелік може характеризувати високий рівень Шевченкової освіченості. «Старі наші українофіли, – писав він, – так і звикли трактувати його поезію: що було чепурне й пристойне, те – геніальна інтуїція, а «Марія» й «Великомученице, кумо» – те було од неосвіченості, мужицтва та випадкових компанійських впливів. Не згадаю, чи хто виразно сказав, що Шевченко був освіченою людиною свого часу, що він стояв освітою, нехай – самоосвітою, на одному рівні з усіма, що мали освіту систематичну, що могли називатися по культурі кращими представниками тодішньої російської інтелігенції, – не кажу вже про тодішнє українське панство, котре читанням, смаком, інтересами, тим, що називається справжньою культурою, не дорівнювало Шевченкові» [10, с. 108].

Згодом, вже за радянських часів, з'ясуванню цього питання присвятили спеціальні дослідження І. Айзеншток, В. Анісов, Є. Середа, П. Каганов. В своїх працях вони переконливо показали, з яким величезним обсягом різноманітної літератури був знайомий Шевченко, скільки наукових і культурних явищ увійшло в коло його глибоких знань і творчого життя взагалі. Зокрема, П. Каганов у своїй статті «Шевченко и книга» відзначає: «В дневнике и особенно в повестях и письмах мы встречаем доказательства исключительной библиографической памяти Шевченко». А упорядник першого повного видання Шевченкового «Журналу» І. Айзеншток, торкаючись питання поетової освіти, писав: «Не треба думати, що питання про лектуру та освіту Шевченка стосується тільки його біографії. Обсяг і склад читання зчаста дають змогу визначити численні джерела творчості поета, тобто підійти впритул до тієї ж цікавої проблеми – проблеми психології творчості Шевченка. Трохи перефразувавши слова одного історика літератури, ми можемо сказати, що зрозуміти Шевченка поза його лектурою неможливо. Треба проникнути до його бібліотеки, щоб підняти край запони над таємницею його творчих зачатъ. Для вияснення його замислів необхідно слідом за ним перечитати той друкований матеріал, який пройшов через руки цього пожадливого читача» [11, с. XXII].

Дійсно, як кріпацький син, поет в дитинстві був елементарно обкрадений щодо можливості здобути загальну освіту; крім того, він дуже рано був відірваний від свого народу, від своєї рідної фольклорно-пісенної стихії. Але те, що було сприйнято ним в дитячі та юнацькі роки, а згодом і почерпнуто з літературних джерел, стало таким могутнім підґрунтям, на якому були вибудовані всі його поетичні й епічні шедеври – ліричні, пейзажні, героїко-патріотичні твори й передусім ті, що виконані в стилі народних дум.

Небезпідставно дослідники витоків Шевченкового природного українського поетизму, епічності, народності заохочують увагу на тому впливові певних культурно-освітніх традицій, котрі були сприйняті Тарасом ще з малих літ. Скажімо, академік С. Єфремов, під редакцією якого в 1920-х роках вийшло Повне зібрання творів Шевченка, цілком доречно відзначав, що «в родині Шевченків було чимало письменних: сам батько (згадка в «Гайдамаках»: «бувало, в неділю, закривши Мінею... батько діда просить»), Микита (знову ж таки згадаймо Шевченкову вимогу до брата Микити дотримуватись рідної мови у листуванні між ними – С.Ц.), обидва зяті. Це теж було певне не без впливу на виховання в Тарасові ще змалечку певних культурних традицій» [12, с. 355].

Автор спеціальної розвідки «Освіта Тараса Шевченка» Б. Стебельський також зазначає, що Шевченкова грамотність започаткувалася ще вдома, де першим істориком і першим вчителем був його дід Іван Шевченко-Грушівський, а також його батько Григорій, котрий вільними вечорами читав історико-релігійну хроніку «Мінею», а українські народні пісні й кобзарські думи надали майбутньому поетові перші уроки поезики, котрі закарбувалися у пам'яті талановитого юнака на все життя [13, с. 204–213].

Такі поеми, як «Сон» («У всякого своя доля»), «Кавказ», «Марія», «Неофіти», його лірика репрезентують Шевченка як поета великого, народного, національного. Після виходу в світ нового видання «Кобзаря» в січні 1860 р. це було визнано і не надто прихильною російською критикою. Так, в рецензії М. Добролюбова, опублікованій в журналі «Совре-

менник» наголошувалося: «Він – поет цілком народний, такий, якого ми не можемо вказати у себе». На народно-національний характер Шевченкової творчості особливо загострював увагу в своїй похвальній рецензії поет М. Михайлов в «Русском слове». Обидва ці відомі російські критики, М. Добролюбов і М. Михайлов, більше за все підкреслювали ті якості поезії Шевченка, яких не хотів бачити й визнати в 1840-х роках В. Белінський.

Свої історичні знання про рідну землю і свій народ поет поповнював усе своє життя, починаючи з самого дитинства і завершуючи збиранням до власної бібліотеки творів українських, російських, зарубіжних істориків, етнографів, економістів, публіцистів. Про це переконливо свідчать і його біографи, і власний Щоденник, і поетичні та прозові твори, і посмертний опис його власного зібрання книг. Знайомство з минувиною рідного краю, як вже наголошувалося, почалося ще в дитинстві з розповіді його діда Івана про гайдамацький рух, про Коліївщину – події, що відбувалися на великому обширі Правобережної України у другій половині XVIII століття.

Тут звернемось безпосередньо до Шевченкового «Журналу» – себто Щоденника, якого поет вів впродовж лише трохи більше одного року – з 12 червня 1857 по 13 липня 1858 р. Навіть побіжне ознайомлення із записами цього документу про події й роздуми поета з різних питань, характеристики людей тощо, які робилися-то для власного вжитку, повністю спростовують твердження його критиків; навпаки, вони є блискучим підтвердженням глибокої обізнаності Шевченка в багатьох галузях, свідченням його енциклопедичних знань. Той обсяг знань, якими володів Шевченко, не може дати жодна формальна освіта. Талановита, обдарована людина може здобути їх лише напруженою самоосвітою, великою працею. На цей бік проблеми звертав увагу ще найгеніальніший представник культури й науки часів європейського Відродження Леонардо да Вінчі; учений сам виявляв надзвичайну працелюбність і в своїх напутніх побажаннях підкреслював: «Щастя знань приходить до того, хто багато працює» [14, с. 115].

Ось характерний приклад, пов'язаний з придбанням й ознайомленням з книгою «Естетика, або Наука про прекрасне» польського філософа Л. Кароля. З цього приводу в Щоденнику читаємо цікавий «побутовий» запис від 5 липня 1857 р.: «Натішившись з прекрасного, свіжого ранку, я о дев'ятій годині пішов до фортеці. Треба було взяти в артільника хліба, щоб на дорогу мені насушили сухарів. Приходжу до ротної канцелярії. Дивлюся, на столі, поруч із взірцевими чобітьми, лежать три доволі грубі книжки в сірій потертій обгортці. Читаю назву і що ж я бачу? «Estetyka czyli umnictwo pikne przez Karola Libelta». В казармах – естетика! Питаю у писаря, чия се книжка? Каже: каптенармуса унтер-офіцера Куліха. Знаходжу того Куліха, питаю його, чи не продав би він мені оте «Umnictwo pikne», а він відповідає, що воно моє, бо Пшевлоцький (Северин Пшеволоцький – польський політичний засланець, учасник польського повстання 1830 р., який з повагою ставився до Шевченка – С.Ц.), виїздячи з Уральська до рідного краю, віддав ті книжки йому, Куліхові, з тим, щоб вони були передані мені... Для більших радощів я послав по горілку, а книжки сховав до своєї подорожньої торби» [15, с. 47–48].

Студіювання Шевченком цього філософського тритомника в улюбленому його місці відпочинку – «під вербою», що нагадувало йому українську природу, – свідчить про гостро критичне сприймання ним прочитаного; воно послужило для кількох сюжетів в записах його «Журналу». Здолавши той «нудотний» твір, Шевченко зрештою дійшов згоди з багатьма твердженнями польського філософа і тим був винагороджений, маючи привід філософських роздумів над прекрасним, над «святим, радісним почуттям Божої благодаті, його нетлінної краси». Повертаючись з Новопетрівської фортеці після завершення своєї десятирічної солдатчини, поряд з «старою товаришкою», проштудійованою ним книгою Рігельмана «История донского войска» та іншими речами, Шевченко поклав до своєї «подорожньої торби» й тритомник Л. Кароля.

На волі Шевченко виявляє зацікавленість в інтелектуальній інформації, насамперед в поповненні знань з літе-

ратури й мистецтва. Не може не вразити, – зазначає В. Шевчук у своїй передмові до Шевченкового щоденника, – що, приїхавши до Астрахані, він не лише знає про книгу Рибушкіна «Описание города Астрахани», а з дивною наполегливістю розшукує її в цьому напівдикому місті, хоча був тут лише проїздом. Так само чинить, потрапивши в Нижній Новгород. Земля, якою їде, чужа йому, але поет не відштовхується, а хоче її пізнати, так само й людей, таких не подібних до його народу. Щось приваблює, щось відштовхує, тягнеться до книг, аж хапається, шкодує, що багато пропустив: «Мені тепер багато треба прочитати, я зовсім відстав від нової літератури», – записує він у Щоденнику 5 вересня 1857 р.

М. Грушевський, характеризуючи участь Шевченка у діяльності Кирило-Мефодіївського братства як велику подію в українському національному житті 1840-х років, наголошує, що в Києві тоді зішлися «найвизначніші талантом і високими мислями про відродження свого народу» діячі української культури М. Костомаров, П. Куліш, М. Гулак, В. Білозерський, ряд молодших їхніх однодумців. Але як історика, М. Грушевського цікавила саме та обставина, що професор Київського університету М. Костомаров «працював тоді над історією козаччини й ділився з товаришами своїми відомостями й думками про героїчну минувшину українську». Ця ж тема привертала особливу увагу Шевченка, який ще в своїх ранніх віршах фактично «перший з українських поетів звернувся до козацької та гайдамацької минувшини, шануючи в ній боротьбу за волю й право народне, згідно з тими переказами, які чув змалечку навколо себе. Тепер з поручення київської археографічної комісії він їздив по Україні, зарисовуючи старі пам'ятки українські, й вони з новою силою будили в його душі пам'ять українського минулого. З-поза блиску гетьманських клейнодів, з-поза війн і свар вставав перед ним дійсний герой української історії: сірий народ, що повставав на те, аби зробити своєю ту землю, на котрій працював, і бути господарем своєї праці і свого життя. З небувалою ні перед тим, ні потім силою Шевченко в своїх поезіях виступив проти

неправди і неволі, яка запанувала на Україні, і лукавим нащадкам пригадував забуту правду української історії» [16, с. 491–492].

Історичних джерел для невиситимого до знань поета і в його часи вже було чимало. Надзвичайно важливими були безперечно історичні праці, котрі в середині XIX ст. побачили світ завдяки активній видавничій діяльності видатного ученого-українознавця, пропагандиста пам'яток української минувшини, професора Московського університету Осипа Бодяньського. Будучи редактором «Чтений Московского общества истории и древностей», він упродовж 1845-1849 рр. випустив ряд книг, в яких систематично публікувались пам'ятки давньоруської та української писемності, різноманітні українознавчі матеріали, раніше невідомі історичні документи й матеріали, які послужили для використання їх дослідниками історії своєї Батьківщини. «Будучи за походженням південно-русом, – писав Бодяньський, – і знаючи, що доля цієї справжньої Русі, особливо за час окремого її існування від Русі північної, маловідома синам тої та іншої, завдяки незначному розповсюдженню між ними літописних свідчень, я вирішив час від часу видавати останні».

Видатний видавець опублікував цілий ряд визначальних творів й документальних джерел з історії України XVI-XVIII століть. Це були переважно літописи, документальні записки, щоденники державних й культурно-релігійних діячів, різноманітні урядові папери. Найважливіші з них – твори старшинсько-козацьких літописців Самовидця, Самійла Величка та Григорія Граб'янки, «Летописное повествование о Малой России и ея народе и казаках вообще» історика й інженер-генерал-майора і кавалера О. Рігельмана, «Коротке описання про козацький малоросійський народ» П. Симоновського, «Густинський літопис», «Короткий історичний опис про Малу Росію до 1765 року», «Источники малороссийской истории» М. Бантиш-Каменського та чимало інших історичних матеріалів.

Незаперечним досягненням видавничої діяльності О. Бодяньського стало перше видання в 1846 р. в Москві історичного твору «История Русов или Малой России. Сочин-

нение Георгія Конисского, архієпископа беларусско-го» – першої пам'ятки нової української політичної думки, у якій міститься виклад історії українського народу та його державності від найдавніших часів до 1769 р. Основна ідея твору – обґрунтування права українського народу на самостійний державно-політичний розвиток [17].

Опубліковані вперше, ці історичні твори переписувалися і поширювалися серед освіченої громадськості. Вони справили величезний вплив, надто популярна «Історія Русі», на формування історичної та національної самосвідомості українського народу, сприяли розвиткові наукових досліджень історії України. «Історія Русів», як зазначав відомий український та американський історик, професор Гарвардського університету О. Пріцак, залишалася для Шевченка «головним джерелом його історичних відомостей про минуле України». Цей твір, крім того, формував його історіософські погляди. Таку ж думку висловив і Михайло Драгоманов, вважаючи що «між 1840 і 1844 рр., видно, Шевченко потрапив на «Історію Русів», яку приписували Кониському, і вона запанувала над його думками своїм українським автономізмом та козацьким республіканством часів декабристів. Шевченко брав з «Історії Русів» цілі картини і взагалі ніщо, крім Біблії, не мало такої сили над системою думок Шевченка, як «Історія Русів». Іншим разом Драгоманов ще категоричніше заявив про важливе значення «Історії Русів», «без котрої абсолютно неможливий Шевченко» [18, с. 164].

Шевченко дуже цінував і широко використовував у своїй творчості численні зразки ліро-епічних творів з козацького життя XVI–XVII ст., зокрема історичні думи. Поет зазначав, що навіть «Іліада» Гомера не може порівнятися зі звичайною українською народною думою періоду Козацької держави. В історичних думках, авторами яких ставали переважно самі козаки з числа освічених їх представників, знайшли своє відображення найвизначніші події української історії. Використані історичні джерела стали важливим творчим підґрунтям для поетичних та прозових праць Шевченка. Ось один з характерних, на наш погляд, прикла-

дів, який свідчить про детальне знайомство і використання поетом названих вище творів. Йдеться про «Літописну оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі» О. Рігельмана, вщерть насичену документальними матеріалами. У цій праці знаходимо, зокрема, привабливий документ – «Челобитная от всего войска малороссийского, о доносе на гетмана Самуйловича в его измене и поступках». Можна собі уявити реакцію Шевченка, коли він познайомився з цим довжелезним і просторікуватим пасквілем на українського гетьмана, про «все злые его гетманские дела и многие неизчетные поступки», які нібито і «выписать немочно»!

Донос на українського гетьмана, який адресовано «Всепресветлейшим, Державнейшим, Великим Государям, Царям и Великим Князьям Иоанну Алексеевичу, и Петру Алексеевичу, и Великой Государыне Благоверной Царевне и Великой Княжне, Софии Алексеевне и всея Великая, и Малая, и Белья России Самодержцем, Их Царскому Величеству, милостивым своим Обладателям», звинувачує Самойловича в тому, що «он, гетман, самовластно хочет владеть Малой Россией», що у нього немає честі, бо називає Москву дурною, та в багатьох інших мислимих і немислимих гріхах, а його дружина і син нібито виголошували «хульные слова о Пресветлейшем и Превысочайшем доме Монаршем» і т. д. і т. п. «И о том все Войско Запорожское бьет челом, чтоб, по снятии его с гетманства, не был и не жил на Украине, но со всем домом взять его к Москве, и, яко явный изменник Их Царского Величества и Войска Запорожского, был казнен» [19].

Документ про «изменное дело» українського гетьмана підписали змовники «Царского Пресветлого Величества верные подданные и нижайшие подножия (підкреслення наше – С. Ц.)». Серед них – майже вся генеральна старшина, у тому числі й генеральний осавул Іван Мазепа, і полковники Яків Лизогуб та Григорій Гамалія, і Василь Кочубей...

У своїх історичних поемах і віршах поет широко використав документальний матеріал цих та багатьох інших історико-літературних джерел. Посилався він, зокрема, й на

«Історію Королівства Польського» та інші праці німецького і польського історика Є.-С. Бандтке, «Історію хрестових походів» Ж.-Ф. Мішо, праці Ж.-Ж. Бартелемі, на «Записки о Южной Руси», історичні дослідження М. Максимовича «Оповідь про Коліївщину», «Про Петра Конашевича Сагайдачного», «Спогади про Богдана Хмельницького», на доступні йому наукові періодичні видання тих часів та чимало інших видань, про які ми не знаємо.

Відомо, що Шевченко добре знав і критично ставився до такого популярного тоді історико-літературного джерела, як «История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству» Дмитра Бантиш-Каменського – першої узагальнюючої, широко документованої чотиритомної праці з історії України, яка вийшла друком в Москві у 1822 р.; її автор обстоював право на автономне козацьке існування українського народу.

Значним надбанням української історичної думки стала широковідома праця українського історика Миколи Маркевича – п'ятитомна «История Малороссии», що вийшла друком в 1842–1843 рр. Написана з використанням величезної кількості документальних матеріалів, книга мала значний резонанс в колах столичних інтелектуалів Петербургу й Москви й була добре відома Шевченкові. М. Маркевич, який належав до демократичного осередку українського дворянства, у своїй праці ще більш рішуче й виразніше наполягав на ідеї правомірності державної незалежності України. Не дивно, що В. Белінський, виступивши в журналі «Отечественные записки» з рецензією, з позицій великодержавника-шовініста засудив автора за його прагнення викладати історію України як самостійну, незалежну від імперської Росії, стверджуючи, що лише «вместе с Россиею ей предстоит теперь великая будущность».

Згодом вчорашній кріпак, який став улюбленим учнем художника Карла Брюллова, міг розкошувати в його багатій бібліотеці (Шевченко деякий час жив в апартаментах прославленого автора «Загибелі Помпеї»). Всі книги й журнали були до його послуг; до того ж, знаменитий художник сам надзвичайно багато читав, користуючись бібліотекою

видавця-книгаря Смірідіна, чим мав можливість користуватися і його учень, який часто читав вголос своєму професорові улюблені твори Вальтер Скотта, Діккенса та інших європейських авторів: Брюллов полюбляв, щоб йому читали уголос, коли він малює. До речі, з повісті Шевченка «Художник» дізнаємося, що його зацікавила побачена у бібліотеці Брюллова шеститомна «Історія розпаду й занепаду Римської імперії» Е. Гіббона. Відомо, що цей твір так зацікавив Шевченка, що спонукав його глибше вивчати французьку мову (цю мову він вивчав, будучи студентом Академії мистецтв), щоб можна було читати подібні твори в оригіналі. До слова сказати, вивчення французької проходило не без успіху, про що можна судити зі згадування самого поета про його спілкування з О. Ельканом: «Он со мною иначе не говорил, как по-французски, за что я ему весьма благодарен, так как это для меня хорошая практика» [20, 721]. На старанність, якої доклавдав Шевченко у вивченні французької мови, звертають увагу О. Новицький, Б. Стебельський та інші дослідники. Зокрема, останній підкреслював: «Шевченко не обмежувався до знання польської і російської мов, при допомозі яких міг вивчати в перекладах світову літературу. Відчуваючи брак знання інших мов, почав вивчати французьку мову» [21, с. 210].

Характерно, що і в заслання Шевченко цікавиться не тільки останніми новинами з художньої літератури, але й літературою історичною, зокрема, археологією, цією «таємничою матір'ю історії». У своєму листі від 24 жовтня 1847 року до Варвари Репніної, надісланому з Орської кріпості, він стурбовано писав: «Вот уже более полугодом я не имею никакого понятия о нашей бедной новой литературе, и я просил бы вас, добрая Варвара Николаевна, ежели достанете последнее сочинение Гоголя «Письма к друзьям», то пришлите мне, вы сделаете доброе дело, и, если можно, «Чтения Московского археологического общества»...» [22, с. 195].

З подібним проханням Шевченко неодноразово звертається до Варвари Репніної та інших адресатів. У листі, відправленому 11 грудня 1847 р. з Орської фортеці до свого

друга Андрія Лизогуба, поет писав: «Просив я Варвару Ніколаєвну, щоб мені книжочок деяких прислала, а тепер і вас прошу, бо опріч Біблії, нема й однії літери. Якщо найдете в Одесі Шекспіра, перевод Кетчера, або «Одиссею», перевод Жуковського, то пришліть ради розп'ятого за нас, бо, ей богу, з нудьги одурію. Послав би вам грошей на все сіє, так дастьбі, до шеляга пропали» [23, с. 10].

В листі до професора О. Бодяньського, направленою 1 травня 1854 р. з Новопетровського укріплення, Шевченко звернувся з проханням: «Бачиш, у мене давно вже думка заворушилась перевести «Слово о полку Игореве» на наш милий, на наш любий український язык. Достаєнь, будь ласкав, та передай одному козачині, що до тебе під'їде, а той вже перешле мені. Спасибі тобі, друже мій милостивий, за летописи, получив я їх всі до одної, і тепер собі здоров прочитую потрохи. Чи нема і в тебе якого-небудь завалюшого ледащички екземпляра летописи Величка, якщо маєш, то оддай сьому козачині, а він мені перешле її, а я о твоїм здрав'ї Богу помолюся» [23, с.10].

У засланні Шевченко мав нагоду добре проштудіювати монографію М. Костомарова «Богдан Хмельницький», надіслану йому О. Бодяньським. 22 вересня 1857 р. Шевченко записав у своєму Щоденнику: «По обіді, як і до обіду лежав і читав «Богдана Хмельницького» Костомарова. Чудова книжка, що цілком змальовує сього геніального бунтівника. Повчальна, напутлива книжка!». У щоденниковому записі наступного дня поет знову зафіксував: «Я так само лежу і читаю про Зиновія Богдана. Чудова, сучасна книжка».

Під впливом прочитаної й осмисленої монографічної праці М. Костомарова та інших наукових праць і літописів, які надсилав поетові у заслання О. Бодяньський, Шевченко робить висновок: «За останні десять років історична література вельми рушила вперед. Вона прояснила подробиці, закурені димом фіміаму, що запопадливо кадиться перед порфірородними ідолами» [15, с. 214].

Цікавим фактом є те, що коли поет наприкінці березня 1858 р. прибув до Петербургу, він вже незабаром двічі – 20 і

21 квітня – зустрічається з російським істориком і публіцистом, професором цивільного права Петербурзького університету Костянтином Кавеліним, і має прецікаві розмови з ним на історичні й філософські теми. Тарас Григорович з цього приводу зробив запис від 21 квітня у своєму Щоденнику: «Від розмови про минулу і майбутню долю слов'ян ми перейшли до психології та філософії. І просиділи до третьої години ранку» [15, с. 214].

Поетові й справді видалась гарна нагода спілкуватись з одним з передових людей свого часу, відомим вченим, який брав участь у підготовці реформи 1861 р. про скасування кріпосного права, був прибічником прогресивних перетворень. До того ж професор К. Кавелін, наперекір проімперським концепціям М. Погодіна та інших апологетів царизму про походження росіян та їхньої мови, займав у цьому питанні найбільш об'єктивну позицію. У своїй праці «Мысли и заметки о русской истории», опублікованій у 1866 році в елітарному російському журналі «Вестник Европы», історик сміливо, використовуючи нові наукові підходи, розглядає гостру проблему етногенезу російського народу. Спираючись на об'єктивні історичні факти, К. Кавелін дійшов висновку, який суперечив великодержавній ідеології у питанні етнічно-племінного субстрату великоросів. Попри широко пропагованій офіційній позиції імперії Романових, яка безпідставно заявляла про своє уявне 1000-ліття, він цілком резонно стверджував: «Почнемо з того, що ми прожили не тисячу років, а набагато менше. Розкриймо перший наш літопис, написаний у будь-якому разі не пізніше XI століття. Укладач його знає малоросіян і перераховує різні відгалуження цієї гілки руського племені: називає північно-західні гілки того ж племені: кривичів (білорусів) і слов'ян, згадує ще радимичів і в'ятичів, які походять від ляхів; але, навдивовижу, великорусів він зовсім не знав. На схід від західних руських племен, де тепер живуть великоруси, мешкають, за літописом, фінські племена, частково існуючі і зараз, частково вже зниклі. Де ж були тоді великоруси? Про них у переліку племен, які жили у сучасній Росії, не згадується жодним сло-

вом». І далі: «Постає запитання: що таке великоруси? Звідки вони взялися, коли до XI або XII століття вони не існували?» [24, с. 337, 338].

Аналізуючи питання про походження великоросів, К. Кавелін писав: «Східна гілка руського племені була створена частково із переселенців з Малоросії та північно-західного краю на фінській землі, частково з обрусілих фінів» [24, с. 339].

Переконливим свідченням з приводу того, наскільки глибоко Шевченко переймався історією України й історією взагалі, можна судити і з того факту, що навіть у посмертному описі його скромної особистої бібліотеки, зібраної в останні роки його життя після повернення із заслання, понад третину назв книг займають історичні та історіографічні джерела українською, російською та польською мовами – тими мовами, якими поет володів досконало. Серед них – матеріали літописів Самійла Величка, Самовидця, Григорія Граб'янки, «Історія Русів», монографія М. Костомарова «Богдан Хмельницький», історичний роман П. Куліша «Чорна рада», «Сказание о гетмане Петре Конашевиче-Сагайдачном» М. Максимовича, «Краткая история о бунтах Хмельницкого», «Очерки истории Малороссии...», «Южнорусские летописи», історичні дослідження О. Рігельмана та ряд інших творів і документів з історії та етнографії України, запорозького козацтва тощо. Поет признавався, що ці літературні джерела наснажували його, жили важливими фактами для творчості. У листі до П. Корольова Шевченко дякує за «Старину запорозьку»: «лежу оце п'яті сутки та читаю», і ділиться планами, що з цього приводу виникли: «Я думаю дещо з неї зробити, коли здоров буду, там багато є дечого такого, що аж губи облизуєш, спасибі вам» [25, с. 366 – 370; 26].

Велике значення мала для Шевченка обізнаність з історичними та літературними творами чеських, словацьких й польських вчених-славістів, переклади яких тоді друкувалися в нечисленних українських журналах та літературних альманахах. Особливо багато важили праці чеського лінгвіста, основоположника славістики Й. Добровського

та визначного чеського і словацького філолога, діяча чесько-словацького Відродження, фахівця з історичної лінгвістики, автора «Історії слов'янської мови та літератури всіма наріччями» П. Шафарика. Останній глибоко симпатизував Україні і тим самим впливав на ставлення до неї на слов'янському та загальноєвропейському науковому обширі. Зокрема, спростовуючи абсурдні акти царської Росії щодо заборони української мови, друку й національної освіти, він стверджував: «В південноруському (малоруському) наріччі ми маємо справу з такою ж самотньою мовою, як і всі інші слов'янські мови». Творчість П. Шафарика, який у своїх наукових працях пропагував ідею єдності слов'янських народів, високо цінував Тарас Шевченко. Він, зокрема, присв'ятив йому свою поему «Єретик», в якій звертаючись до «любомудрого чехаслов'янина».

Прихильно ставились до української мови, підтримували її літературне відродження чимало інших слов'янських вчених, з працями яких Шевченко був добре знайомий. Так, Карел Гавлічек-Боровський писав: «Малорусь-Україна – це постійне прокляття, котре самі над собою проголосили її гнобителі. Так над ними мститься пригноблена воля України... Доки не буде направлена кривда, вчинена над українцями, доти неможливий справді міжнародний спокій і слов'янське порозуміння» [27, с. 371].

На думку Івана Франка, був Шевченко обізнаний і з працями відомого чеського і словацького поета, фольклориста й етнографа Яна Коллара, зокрема зі знаменитим його дослідженням «Про літературну взаємність між слов'янськими племенами і наріччями». Переклад російською мовою цієї праці був надрукований у 1838 р. в «Московських ведомостях», а в 1840 р. – в «Отечественных записках» (у перекладі Ізмаїла Срезневського). «З цього другого перекладу, – писав І. Франко, – знав, мабуть, сю розправу й Шевченко, у котрого іменно в 1840 р. бачимо перші пробліски думок о слов'янщині (в «Гайдамаках», у передмові до них і в уривку російської драми «Микита Гайдай», писаному також около того часу)» [28, 60].

Історія України у візії Шевченка і відтворенні її геніальним поетичним словом являє собою досить цілісну картину. Його історико-романтична концепція спиралася на реальну історичну основу нашої минувшини і тодішнього сьогочасся України, на реальні події, факти й історичні персоналії. У творах Кобзаря історичне минуле тісно поєднувалося з роздумами про долю українського народу, про його національне відродження, про майбутнє рідного народу. Тим самим поет прагнув повернути історичну пам'ять українців, розбудити їхню приспану недругами національну свідомість. При цьому він чітко відстоював позиції правдивої історії України і вимагав дотримуватись такого принципу від інших. Поет знайомився з конкретними історичними пам'ятками й місцями, про які йшлося в його творах. Зокрема, він відвідав козацьку столицю Хмельницького Чигирин («святий Чигирин»), Переяслав, Полтаву, Мотронинський монастир та інші історичні місця. В 1846 р. Шевченко побував на місці Берестецької битви 1651 р. – героїчного й трагічного місця часів національно-визвольної війни середини XVII ст.

«Муза Шевченкова, – писав М. Костомаров, – роздирала завісу народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і сп'яняюче було зазирнути туди!! Поезія завжди йде попереду, завжди зважається на сміливе діло; вже слідком за нею йдуть історія, наука та практична праця. Легше буває останнім, але важко першій. Дужі очі, міцні нерви треба мати, щоб не осліпнути або не впасти непритомним од раптового світу правди, приязно схованого від спокійного стовпища, що йде второваним шляхом проз таємничу завісу і не знає, що ховається за тією завісою! Тарасова муза прорвала якийсь попідземний закоп, що вже кілька віків замкнено його багатьма замками, запечатано багатьма печатями, засипано землею, навмисне зораною і засіяною, щоб сховати від потомків навіть згадку про те місце, де є попідземна порожність: Тарасова муза сміливо ввійшла в ту порожність із своїм негасимим світом і зробила за собою шлях і сонячному промінню, і свіжому повітрю, і людському бажанню знати» [29, с. 49].

Найпереконливішим доказом глибоких наукових історичних знань, проникнення в суть історичних подій, самостійного аналітичного погляду Шевченка на історію України є те, що його історіософське бачення фактично лягло в основу української національно-державницької ідеї й української історіографії, які й досі є визначальними в нашій історичній науці і розробляються сучасними вченими. Не являють собою перебільшення і висновки тих дослідників, котрі вважають, що незважаючи на застосування алегорично-поетичного, символічного методу відображення минулого нашої країни, Великий Кобзар у своїх історичних творах був на вищому рівні, аніж найвідоміші сучасні йому фахові історики. П. Куліш мав певні підстави у надгробному слові у березні 1861 р. не тільки відзначити виняткову роль Шевченка в українській культурі як геніального поета, але й назвати його «нашим первим істориком».

В глибоких за змістом й динамічних своїх епічних творах «Великий льох», «Розрита могила», «Сон», «Стоїть в селі Суботові» й ряді інших Шевченко немов фаховий історик відтворює своїм геніальним поетичним словом складні, порою драматичні реалії українського буття, що настало після «єднання з москалем», докоряє Богданові Хмельницькому за те, що той віддав Україну на поталу невірному союзникові, від імені матері-України дає гострі й цілком виважені критичні оцінки діям різноманітних зрадників, перевертнів, називаючи їх «сміттям Москви, гряззю Варшави» тощо.

Яскраві приклади трактування Шевченком проблеми українського козацтва. Історія козацтва – органічна, сутнісна складова літературної спадщини Тараса Шевченка, надто його ранньої романтичної творчості. Відтворення подій цієї тематики свідчить про багатий і різнобічний історичний світогляд, який формували переважно самоосвіта геніального поета та його власний досвід. Минувшина козацького лицарства надзвичайно захопила Шевченка – вже для найперших, найраніших своїх поезій він, наче вибагливий дослідник, дошукує подій, фактів, імен цієї проблематики. Крізь рожеве скло романтичного захоплення молодих літ

він вдивляється в часи буйного козацького життя, сміливих морських походів флотилій козацьких човнів-чайок в кримсько-татарські й турецькі порти-міста, щоб визволити невільників й покарати жорстоких ворогів. Поет тужить за величними постатями славних українських гетьманів й відчайдушних отаманів – за часами, яких вже не вернути: «була колись гетьманщина, та вже більш не буде». Свою туту велику за колишньою світлою й буйною бувальщиною особливо виразно висловлює Шевченко в поемі «До Основ'яненка». Сучасне йому становище бідної, поневоленої, закріпаченої України він порівнює з чайкою, яка сумно скиглить над буйними степами, вкритими високими козацькими могилами – свідками колишньої слави, людської й національної гідності українського народу.

Як вже говорилося вище, Тарасові Григоровичу були добре відомі козацькі літописи, праці визначних істориків ХІХ ст. Д. М. Бантиш-Каменського та М. А. Маркевича, «Історія Русів», численні літературно-документальні джерела, що друкувалися тоді в наукових виданнях Осипа Бодяньського. З них він черпав відомості про історичну долю свого народу, у тому числі про його козацьку минувшину. Ці джерела давали багатий патріотично-змістовний поживок для допитливого розуму, для захоплення й романтизації цих подій. Саме під впливом усвідомлених поетом історичних подій, фактів, персоналій були написані ним такі прекрасні романтичні твори цієї проблематики, як «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Гамалія».

Коли поет, на основі глибоких історичних студій і власного досвіду, поглянув на історію України, як мовиться, іншими очима, він побачив там не тільки світло-романтичну героїку, яка його так гаряче захоплювала раніше, але й чимало надзвичайно складних, а то й трагічних сторінок. Таке доскіпливе й об'єктивне своє бачення минувшини, цю історичну правду він відобразив у багатьох своїх творах, наповнених драматичним змістом. Йдеться насамперед про названі епічні твори – «Великий льох», «Розрита могила», «Сон», «Стоїть в селі Суботові», «Чигирине, Чигирине...».

Заперечення історизму Шевченкових творів деякими шевченкознавцями, які не бачать історичної основи його епічних поем, називають його кращі твори історичної тематики міфами, можна, на наш погляд, пояснити лише або поганим знанням української історії чи, скоріше за все, намаганням, чого б то не стало, «осучаснити» дослідження про Шевченка шляхом «приземлення», «оголення» його поезії і цим своїм «особливим баченням», цією «особливою інтерпретацією» творів геніального поета, так би мовити, долучитися до його всесвітньо відомого імені в науково-літературному світі.

Але, як бачимо з вищенаведених лише поодиноких прикладів, образність, міфологічність багатьох творів Шевченка базується на твердій історичній основі. Наприклад, візьмімо лише згадану тему, що стосується проблем «Московщини»: нещастя України значною мірою пов'язані з приєднанням її до Московського царства – державою, яка підступно порушила договірні принципи, що були укладені на основі Переяславських угод. Зрештою, «москальська держава» знищила Козацько-гетьманську республіку, поневолила й пограбувала її козацький народ й селянство, запровадивши без малого майже на ціле століття тяжку й принизливу кріпосницьку систему в Україні. А далі, як відомо, виникли ще глибші проблеми, пов'язані з намаганням тих же «москалів» денаціоналізувати українців шляхом зросійщення, переслідування їхньої мови, культури, віковичних традицій.

Переконлива аргументація історизму шевченкових творів стосується практично всіх питань, що так чи інакше – безпосередньо чи опосередковано – зачіпають дану проблему. Показовим і переконливим є заглиблений інтерес Шевченка щодо глобальних проблем, пов'язаних з історією України, зокрема відносно питань про «спільне минуле» Малоросії та Великоросії, а конкретніше: коли і звідки почалася Росія?

Подальша доля українського народу, перспективи його державності пов'язані у Шевченка з тими історичними й соціально-політичними проблемами, що відбувалися тоді

у світі. В 1789 р. вперше на планеті постала нова владна структура – президентство. Вибраний американським народом популярний політик і державний діяч, герой американської революції 1775–1783 рр. генерал Джордж Вашингтон започаткував суспільно-політичний уклад, при якому глава держави несе конституційну відповідальність перед народом своєї країни. У середині ХІХ ст. республіканське правління з інститутом президентства сприймається Європою.

Слава перших американських президентів сягнула України. Природно, що відгукнулася вона у свій спосіб і у Шевченковій поезії. Особливо його приваблювало зародження нових відносин між людьми у колишній англійській колонії. У поетичних рядках Шевченко висловив своє захоплення першим президентом США, головою Конвенту з розробки конституції Д. Вашингтоном, і разом з тим сподівання кращої долі для свого народу зі своїм, українським, «Вашингтоном, / З новим і праведним законом».

У незакінченій поемі «Юродивий», гостро критикуючи представників української політичної еліти, які «во дні фельдфебеля-царя», тобто – за часів Миколи І, «мовчки чухали чуби», коли Україною несправедливо правили генерали-«унтери», зокрема, київський, подільський і волинський генерал-губернатор, реакціонер і самодур Д. Г. Бібіков й чернігівський, полтавський і харківський генерал-губернатор князь М. А. Долгоруков та інші російські чиновники, що проводили реакційну політику царизму в Україні

Всебічний об'єктивний аналіз Шевченкових літературних і мистецьких творів історичного змісту, наукові висновки, здійснені численними фахівцями – вітчизняними і зарубіжними – упродовж другої половини ХІХ і усього ХХ ст., дають підстави стверджувати, що історію України – одну з органічних складових своєї багатосторонньої творчості – Кобзар знав настільки досконало й глибоко, наскільки дозволяв тодішній загальний рівень цієї галузі науки. Більше того, поет цілеспрямовано збирав фактичний матеріал, маючи намір на основі власного історіософського бачення написати ґрунтовну працю з історії України, показати

українському народові його справжню, не спотворену російськими проімперськими істориками й ідеологами царизму, а славу й героїчну історію минулих віків. На жаль, цей задум йому не пощастило реалізувати, оскільки через арешт поета в 1847 р. у справі Кирило-Мефодіївського товариства його архів було знищено, надалі ж можливості щодо збирання матеріалів для написання історії свого рідного краю у нього просто вже не було.

Література

1. Плеханов Г. В. Избранные философские произведения. Т. 2. – М., 1956.
2. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. – 2-ге вид. – К., 2004.
3. Кирило-Мефодіївське товариство. – К., 1990 – Т.1.
4. Кирило-Мефодіївське товариство. – К., 1990 – Т.3.
5. Антонович В. Б. О воспроизведении исторических событий в поэзии Шевченко // Чтение в историческом обществе Нестора-летописца. – Кн. II. – К., 1888.
6. Франко І. Українці // Збір. творів: У 50 т. – К., 1984. – Т.41.
7. Бородін В. Перше видання «Кобзаря» Тараса Шевченка. – К., 1974.
8. Маланюк Є. Книга спостережень. –К.: «Атіка», 1995.
9. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли і соціалізм // Вибране. – К., 1991.
10. Ніковський А. Бібліотека Т. Шевченка // Книгар. – 1917. – №3.
11. Айзеншток І. Т. Шевченко. Дневник. – Х., – 1925.
12. Шевченко Тарас. Повне зібрання творів. Щоденні записки (журнал). Текст. Первістні варіанти. – К., 1927. – Т. III.
13. Ідеї і творчість: Збірник статей та есеїв. – Торонто, 1991.
14. История средних веков: Хрестоматия. Ч. 2. – М., 1988.
15. Шевченко Т. Щоденник. – К., 2003.
16. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Репринтне відтворення видання 1913 року. – К., 1992.
17. Рукопис «Історії Русів» був виявлений в 1828 р. при описі бібліотеки с. Гринєва Стародубського повіту. Найпоширеніші версії авторства твору, крім Г. Кониського – Г. і В. Полетики, М. Репнін, О. Безбородько, В. Лукашевич.
18. Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994.
19. Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994.
20. Шевченко Тарас. Повне зібрання творів. Щоденні записки (журнал). Текст. Первістні варіанти. Коментарій. – К., 1927. – Т. IV.

21. Стебельський Б. Освіта Тараса Шевченка / Ідеї і творчість: Збірник статей та есеїв. – Торонто, 1991.
22. Из листів Тараса Шевченка до В. М. Репніної / Ковтун Ю. І. Кохані жінки Шевченка: Тарасові музи. – К., 2004.
23. Тарас Шевченко у своєму листуванні // День. – 2011. – № 52–53.
24. Кавелин К. Д. Мысли и заметки о русской истории // Вестник Европы. – 1866. Т. II.
25. Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії: 1814–1861. – К., 1982.
26. Ребро П. Козацькі гени Великого Кобзаря // Культура і життя. – 2004. – 3 березня.
27. Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – К., 2008.
28. Франко Іван. Зібр. творів: – У 50 т.– К., 1984. – Т. 29.
29. Костомаров М. Воспоминания о двух малярах // Основа. – 1861. – № 4.
30. Записки декабриста И. И. Горбачевского. – СПб, 1916.
31. Шевченко Т. Г. Кобзар. – К., 1982.
32. Цвілюк С. А. Історична мудрість Великого Кобзаря. Історизм і соціально-політичний вимір епічних творів Тараса Шевченка. – Одеса, 2008.
33. Цвілюк С. А. Шевченко і Гоголь: Геніальні виразники української історії і культури в епоху відродження нації. Історичний аспект. – Одеса, 2013.
34. Шевченко Тарас. Повне зібрання творів: у 12 томах. – К., 2003.
35. Шерех Ю. Критика поетичним словом // Світи Тараса Шевченка. Зб. статей до 175-річчя з дня народження поета. – Нью-Йорк, 1991.

**До 150-річчя заснування
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова**

*Олександр Музичко,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова*

**Почесні члени та доктори Імператорського
Новоросійського університету:
від академіків до генералів**

Наближається 150-річний ювілей від дня заснування Імператорського Новоросійського університету (ІНУ) – тривалий час єдиного вищого навчального південноукраїнського закладу, носієм традицій якого традиційно вважається сучасний Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова (отже, у 2015 р. ювілей «завмерлого» у 1920 р. ІНУ ОНУ буде відзначати як свій власний, плекаючи та воскрешаючи традиції). Ця обставина закономірно підвищує загальний інтерес до історії ІНУ, пошук нових сторінок в історії закладу, а відтак заповнення історіографічних лакун. До найпомітніших належить питання про функціонування в ІНУ властивого для всіх університетів інституту почесних членів та почесних докторів (*honoris causa*). І йдеться не лише про функціонування (тобто обставини обрання, особливості і т.п.), але про елементарну систематизацію наявного у джерелах фактажу, наведення статистичних та персональних даних. Це виглядає прикро на тлі значного комплексу новітніх відповідних видань щодо низки інших класичних університетів [1].

За відсутності спеціальних статей на зазначену тему, варто звернутися до ювілейних, узагальнюючих, видань. Однак лише у першій ювілейній історії ІНУ 1890 року О.

Маркевича знаходимо відповідний реєстр, де зазначались ПІБ почесних членів та докторів по 1888 рік з датами обрання, але без жодного зауваження щодо внутрішньої історії [2, с. I-II]. Звісно, О. Маркевич не міг охопити історію обрань, що сталися в процесі підготовки книги до друку та після. Подальші видання обходили це питання цілковитою мовчанкою. В біографічних нарисах про головних фігурантів почесних обрань ІНУ лише іноді натрапляємо на зазначення цього факту, але без жодних уточнень.

За цих умов додаткового значення набувають історичні джерела, головним чином протоколи та звіти ІНУ. Опубліковані друківані матеріали не позбавлені помилок та пропусків (наприклад, у звіті ІНУ за 1907 рік чомусь зігноровано факт обрання почесним членом московського історика І. Забеліна), відзначаються лапідарністю, майже ігнорують факти обрання почесних докторів наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Так, у звітах ІНУ початку ХХ ст. лише перераховано почесних членів станом на 1 січня кожного року без наведення дати обрання. Отже, не фіксуються зміни впродовж року. Починаючи з 1884 року протоколи майже не публікувались (за виключенням відлиги 1907-1908 років), тому щодо періоду 1884–1920 року звертаємось здебільшого до архівних джерел. У звітах зафіксовано й факти поминання почесних членів, біографічні нариси про них, іноді згадувались обставини обрання. Додаткові факти щодо мотивації обрання, особисті обставини, дізнаємось з преси тощо.

ІНУ при обранні почесних членів та докторів керувався положеннями двох загальноімперських статутів: до 1884 р. – статутом 1863 р., після, до 1920 р., – статутом 1884 р. Згідно статей 42 та примітці до 113 та 118 статуту 1863 р. університети мали право вітчизняних та іноземних «знаменитых ученых, приобретших всеобщую известность своими учеными трудами, возводит в высшую ученую степень прямо и без испытанія», «возводит в звание почетных членов лиц, известных покровительством наукам или прославившихся своими дарованиями и заслугами, и выдавать им дипломы на сие звание с утверждения попечителя [на-вчальної округи, до якої належав певний

університет – О.М.]». Таким чином, ці норми спонукали до своєрідного розподілу звань: доктора – науковцям, а члена – просто видатним особам. Проте, на ділі цей розподіл чітко не виконувався. Статут 1884 р. дещо знизив планку для почесних докторів, якими тепер могли бути обрані «лица, приобретшие учеными трудами почетную известность» (тобто не обов'язково професійні науковці і не з видатною, а лише з почесною репутацією). З іншого боку, більшій демократизації і об'єктивності обрання мала сприяти норма про те, що процедура спочатку має відбутися у факультеті (хоча це спеціально не оговорювалося, але, очевидно, відповідного спеціальності претендента), а вже потім бути затверджена у Раді не менш як двома третинами голосів. Щодо почесних членів, то їх обрання вже мав затверджувати не попечитель, а міністр народної освіти. Обраному виготовляли диплом стандартного зразку, російською або найчастіше латинською мовами, залежно від його вітчизняного, або іноземного походження. Фактично завершальним актом обрання у почесні члени був лист-подяка обраного до Ради університету. Отже, загалом вся процедура обрання могла тривати від кількох тижнів до 2-4 місяців, особливо коли йшлося про іноземців.

Статус почесного члена та доктора втрачався зі смертю особи, що щодо почесних членів іноді приводило до забуття та, вважаємо, підважувало символічність самого статусу. Таким чином, критерії обрання не були чітко виписані (не ясною була, зокрема, роль ректора, який фактично, як показувала практика, міг ініціювати питання у Раді про обрання певних осіб почесними членами або докторами, процедура голосування (таємна чи відкрита)), а вживання таких суб'єктивних та розмитих понять, як слава, заслуга, почесність, вносило у справу значний елемент емоційності, особистих відносин.

Важливою пікантною обставиною було те, що заслуги професорів мали вирішуватися не у факультеті, члени якого лише і могли фахово оцінити претендента, а у Раді, де таким чином претендента «судили» в тому числі професори дуже далекі від відповідної галузі науки. Фактич-

но, головна надія покладалась на однастайність обрання, рівень загального пієтету до певної особи. Відсутність цієї передумови могла суттєво ускладнити процедуру. Подібно до університету Св. Володимира, в ІНУ, хоч і дуже обмежено, пробували вдосконалити процес обрання у внутрішньому порядку: Обрання професора О. Павлова у почесні члени 28 березня 1873 р. спонукало професора Я. Вальца висунути ініціативу надалі завжди вирішувати питання про обрання почесних докторів процедурою балотування, що й було прийнято. Втім, залишилась проблема проведення відкритого чи закритого (таємного) голосування [3, с. 93]. Як показала практика, другий варіант задіювали переважно за відсутності консенсусу.

Відкриття ІНУ під час першого засідання Ради закладу 4 травня 1865 р. ознаменувалось однастайним обранням на пропозицію ректора почесними членами міністра народної освіти у 1858-1861 рр., члена Державної Ради, Євграфа Петровича Ковалевського (1790-1867), попечителя Одеського і Київського навчальних округів (1856-1858) Миколу Івановича Пірогова (1810 - 1881) та двох його наступників на цій посаді, директора Департаменту міністерства народної освіти (1859-1865) Миколу Романовича Ребіндера (1810-1865) та члена Ради Міністрів народної освіти Матвія Матвійовича Могилянського (1805-?), двох можновладців: Новоросійського генерал-губернатора (1855-1862) Олександра Григоровича Строгонова (1795-1891) та його наступника на посаді у 1862-1874 рр. Павла Євстафійовича Коцебу (1801-1884). Таким чином, подібно до інших університетів, відкриваючись, ІНУ волів віддати шану державній владі.

Безумовно, всі ці особи, і в першу чергу М. Пірогов, справді долучилися до процесу заснування закладу. М. Пірогова обирали передусім як адміністратора, а не як видатного медика, науковця, хоча фактично він став першим науковцем, обраним почесним членом такої науково-педагогічної інституції, як ІНУ. Вінцем вшанування влади було обрання 5 вересня 1865 р. представника імператорської фамілії, государя-спадкоємця, цесаревича та ве-

ликого князя Олександра Олександровича (майбутнього Олександра III) після відвідання ним ІНУ.

Наступна інтенсивна фаза обрань у почесні члени припала на кінець 1866 – кінець 1871 рр., коли кожного року, за виключенням 1869 р., відбувалось обрання, тепер вже не тільки за ініціативою ректора, але й представників факультетів. Обрані у засіданні Ради 13 грудня 1866 р. на той момент вже колишній попечитель Одеської навчальної округи (1862-1866) Адам Антонович Арцимович (1829-1893) (з ініціативи декана фізмату Соколова), архієпископ Херсонський та Одеський Дімітрій (1811-1883), єпископ Порфірій (1884 - 1885) (обидва – з ініціативи декана історико-філологічного факультету, в.о. ректора В.І. Григоровича), 31 травня 1867 р. на пропозицію ректора І.Д. Соколова обрано митрополита Московського та Коломенського Філарета (1782-1867) з нагоди 50-річчя його служіння (це було не тільки перше обрання «під ювілей», але й вперше з виготовленням спеціальної вітальної адреси, схваленої на засіданні Ради, та піднесеної ювіляру на церемонії її автором протоієреєм та професором богослов'я ІНУ М. Павловський); 15 вересня 1867 р. – міністра народної освіти (1866-1880) Дмитра Андрійовича Толстого (1823-1889) (з цієї нагоди вперше відбулося спеціальне засідання Ради). 13 травня 1868 року за пропозицією А. Брікнера та за відгуком В. Григоровича з нагоди 50-річчя наукової діяльності Рада обрала почесним членом чеського філолога та історика Франца Палацького (1798-1876). Вперше ІНУ обрав своїм почесним членом іноземного науковця.

5 жовтня 1870 р. вперше «у гру» вступив юридичний факультет, хоча і від імені свого члена, на той момент одночасно бувшого й ректором, Ф.І. Леонтовича, з ініціативи якого Рада обрала своїм членом професора університету Св. Володимира політеконома Миколу Христіановича Бунге (1823-1895). В даному разі слід наголосити, що вперше професура ІНУ визнала заслуги діючого професора іншого російсько-імперського університету. 20 листопада 1870 р. завершився певний цикл обрання державних діячів з обранням державного канцлера, дипломата, Олександра Ми-

хайловича Горчакова (1798–1883) за поданням ректора Ф. Леонтовича. У 1871 році у засіданнях Ради 4 жовтня, 22 листопада, 13 грудня за ініціативи В. Григоровича було одностайно обрано видатного вченого-енциклопедиста, історика, філолога, ботаніка, Михайла Олександровича (у О. Маркевича помилково названий «Андрійовичем») Максимовича (1804-1873) з нагоди 50-річчя його діяльності, історика-сходознавця Володимира Володимировича Вельямінова-Зернова (1830-1904), графа Олексія Сергійовича Уварова (1825-1884) та з ініціативи ректора Ф. Леонтовича, московського історика, професора, Михайла Петровича Погодіна (1800-1875).

Після значної перерви, 8 квітня 1875 р. за ініціативи все того ж невтомного В. Григоровича було обрано історика, професора Афінського університету Константиноса Партрігопулоса (1815-1891). Таким чином, перше десятиріччя обрань, що співпало з процесом інституціоналізації університету, варто назвати «ерою Григоровича», адже професор розвинув велику активність у всіх напрямках особливо за сприяння ректора Ф. Леонтовича, зокрема, і в пошанувальному, прагнучи створити основи існування університету з особистих зв'язків, репутації, символів.

Щоправда у процесі перших обрань почесних докторів В. Григоровичу та Ф. Леонтовичу довелося ділити час з І. Мечниковим. Першим обраним почесним доктором (вданому разі – російської словесності) в університеті, покликаному зміцнювати міжслов'янські контакти, символічно став за дуже активного сприяння В. Григоровича видатний філолог, на той момент ще підданий австрійського імператора Яків Федорович Головацький (1814-1888) (2 жовтня 1867 р., а не 9-го як, вказано у О. Маркевича). Невдовзі В. Григорович розвинув таку ж активність, спрямовану на надання почесного ступеню доктора загальної історії Пилипу Карловичу Бруну (1804-1880), що завершилося успіхом в засіданні Ради 5 лютого 1868 р., що 24 лютого 1868 р. посприяло в обранні П. Бруна екстраординарним професором ІНУ. 17 січня 1869 р. Ф. Леонтович буквально продавив швидко обрання свого колеги з вивчення права слов'янських

народів хорватського науковця Балтазара Богішича (1834–1908) в одному засіданні почесним доктором державного права та професором кафедри історії слов'янських законодавств.

Однак подальша історія показала помилковість тактики Ф. Леонтовича. Обрання Б. Богішича виявилось найневдалішим серед всіх почесних обрань в ІНУ. За час свого короткочасного викладання в одеському університеті Б. Богішич найбільш відзначився тим, що спровокував перші гучні студентські хвилювання в ІНУ, що боляче вдарили по репутації молодого закладу.

9 вересня 1870 р. за поданням І. Мечникова та доцента Бернштейна доктором зоології обрали І. Сеченова, тим самим готуючи його перехід до Одеси. Завершився цей установчий цикл, тісно пов'язаний з формуванням викладацького складу, катастрофічно недоукомплектованому у молодому університеті, обранням 12 грудня 1874 р. за поданням Я. Вальца, І. Мечникова та І. Синцова почесним доктором ботаніки пітерського природознавця Михайла Степановича Вороніна (1838-1903) та 28 березня 1873 р. за ініціативи Ф. Леонтовича доктором церковного права Олексія Степановича Павлова (1832-1898). Тим самим велику наукову силу прагнули втримати в ІНУ, але це вдалося ненадовго. Вершин наукового визнання він досяг вже у столиці.

Наступна фаза обрань, на нашу думку, припала на другу половину 1870-х – до початку 1890-х років – першого досить гучно відзначеного, 25-річного, ювілею ІНУ, що, як і в інших університетах, пожвавило ювілейно-меморіальні заходи різного типу. Для цього періоду властивим є значне розмаїття обраних, але загалом він позначений домінуванням природознавчого та славістичного дискурсів, що відповідало активності двох членів Ради: І.І. Мечникова та О.О. Кочубинського. Обрання почесних членів велися вже регулярно, взявши «перепочинок» лише наприкінці 1880-х років. У 1876 р. під час засідань Ради 18 березня, 6 травня, 7 вересня та 21 жовтня були обрані відповідно з ініціативи професора М.П. Смирнова видатний історик, професор

Московського університету Сергій Михайлович Соловйов (1820-1879) (30-річчя професорської служби та вихід у світ 25-го тому «Історії Росії»), Іван Михайлович Сеченов (1829-1905) з нагоди його переїзду до Петербургу, імператор Бразилії Дон Педру II (1825-1891) (за внесок у розвиток філологічних та природничих наук, за поданням ректора з нагоди відвідин імператором ІНУ), Віктор Іванович Григорович (1815-1876) (ініціатива великої групи професорів (Цитович, Мечников, Умов, Юргевич, Патлаєвський, Ярошенко, Кудрявцев, Дювернуа, Смирнов, Некрасова). 5 вересня (у О. Маркевича помилково 5 жовтня) 1877 р. з нагоди 50-річчя служіння було обрано архієпископа Херсонського, згодом митрополита Київського та Галицького Платона (1803-1891).

В засіданнях Ради 23 серпня та 7 вересня 1878 р. з нагоди ювілеїв діяльності обрано заслуженого професора, голову товариства любителів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті Григорія Єфимовича Щуровського (1803-1884) та геолога, академіка Григорія Петровича Гельмерсена (1803-1885). В засіданні 21 вересня 1878 р. було обрано одночасно три представники природничих наук: віце-президент Санкт-Петербурзької Академії наук, математик Віктор Якович Буняковский (1804-1889), професор Санкт-Петербурзького університету, академік Пафнутій Львович Чебишев (1821-1894), член Паризької Академії наук Мішель Шаль (1793-1880). Наступні обрання відбувалися з періодичністю два рази на рік: 1879 (7 травня та 31 травня) – обрано заслуженого професора Санкт-Петербурзького університету Ізмаїла Івановича Срезневського (1812-1880) з нагоди 50-річчя діяльності за поданням О. Кочубинського, Н. Кондакова та І. Некрасова та ректора Копенгагенського університету філолога Й. Мадвига (1804-1886) (з нагоди ювілею ввіреного йому університету).

В засіданнях 6 березня та 4 грудня 1880 року обрали професора Паризької Політехнічної школи Віктора Мангейма (1831-1906) (ініціатори: професори ІНУ Лігін, Сабінін, Умов, Преображенський) та професора хімії Санкт-

Петербурзького університету Дмитра Івановича Менделєєва (1834-1907). У 1881 р. (25 лютого та 17 вересня) за ініціативи І. Мечникова у недавньому минулому професора ІНУ, а на той момент Харківського університету, ботаніка Лева Семеновича Ценковського (1822-1887) та німецького фізіолога Рудольфа Вірхова (1821-1902) з нагоди його візиту до Одеси. 1882 р. (22 квітня та 7 жовтня) приніс обрання Сергія Петровича Боткіна (1832-1889) (ініціатори І. Мечников та доцент Спіро) та філолога Якова Карловича Грота (1812-1893) з нагоди 50-річчя; 1883 (17 березня та 6 жовтня (у О. Маркевича помилково 6 вересня) – петербурзького славіста, академіка Володимира Івановича Ламанського (1833-1914) з нагоди 50-річчя діяльності за поданням Ф. Успенського, та за поданням О. Кочубинського до 70-річчя з дня народження – професора слов'янської філології Віденського університету, члена Віденської АН Франца Міклошича (1813-1891). Вказана періодичність була порушена з 1884 р., хоча кількість обраних в середньому почесних членів залишалась незмінною.

У засіданні Ради 1 листопада 1884 р. обрали відразу трьох членів: за пропозицією ректора, на честь 50-річчя пастирського служіння, Ісидора (1799-1892), митрополита С.-Петербурзького та Новгородського; Президента Загребської академії наук та мистецтв Франца Рачкого (1828-1894) та її члена Симеона Любича (1822-1896), на честь відкриття відділу мистецтв Академії, що означало завершення процесу її інституційного становлення. 1885 р. приніс три обрання знову у двох засіданнях (16 травня та 20 грудня) – видатного хіміка Миколу Миколайовича Бекетова (1827-1911) з нагоди 30-річчя його діяльності та протоієрея, багато років викладача та священника Рішельєвського ліцею та ІНУ, Михайла Карповича Павловського (1810-1898) з нагоди 50-річчя священства, 35 років з яких припали на його служіння у Рішельєвському ліцеї та ІНУ, що незважаючи на перебування у відставці і на той час рахувався при університетській церкві і іноді правив служби, та видатного російського філолога Ореста Федоровича Міллера (1833-1889) з нагоди його 25-річчя. Таким чином, ознакою періоду ста-

ло обрання чотирьох колишніх викладачів ІНУ, до яких слід додати і викладача Рішельєвського ліцею Д. Менделєєва, що свідчило про формування власних традицій.

Наприкінці 1880-х років відбулося два обрання з нагоди 50-річчя діяльності: 30 травня 1887 р. – директора Імператорського Мінералогічного товариства Миколи Івановича Кокшарова (1818-1892) та 23 серпня 1888 р. видатного філолога, професора Московського університету Федора Івановича Буслаєва (1818-1897).

Натомість значно скромнішим виглядає процес обрання в цей період почесних докторів: 8 грудня 1877 р. почесний доктором ботаніки обрано доктора медицини, зоолога та ботаніка Едуарда Богдановича Ліндемманна (1825-1901), 1 та 16 листопада 1879 р. – почесним доктором слов'янської філології з нагоди 25-річчя діяльності обрано словака, професора слов'янської філології Празького університету Мартина Гаттала (1821-1903) за відгуком О. Кочубинського та московського геометра Карла Михайловича Петерсона (1828-1881) почесним доктором чистої математики (ініціатори – професори Сабінін, Преображенський, Умов). Наступне обрання сталося після тривалої перерви 29 листопада 1886 р. – викладача Петербурзького Лісного інституту, ботаніка Івана Парфентійовича Бородіна (1847-1930), за відгуком професора ІНУ Л. Рішаві.

Наступну стадію обрань датуємо періодом 1890-х – до 1915 р. (черговий ювілей (50-річчя) ІНУ). Вхідження ІНУ у фазу стабілізації (за виключенням революційних 1905-1906 років) відобразилося у повній «укомплектації» фахової різноманітності почесних членів, обраних у цей час. Особливо «врожайними» в цьому плані були 1890-ті роки. 31 травня та 5 жовтня 1890 р. обрано князя Максиміліана Романовського, герцога Лейхтенберзького (1843-1890) з нагоди 25-річчя його перебування на посаді президента Імператорського Мінералогічного товариства та директора Імператорської публічної бібліотеки, палеографа, філолога, на знак 50-річчя діяльності, Афанасія Федоровича Бичкова (1818-1899) (за ініціативи все того ж О. Кочубинського) та Петра Григоровича Редкіна (1808-1891) з нагоди 60-річчя

педагогічної діяльності, що таким чином став першим юристом, обраним у почесні члени ІНУ за ініціативи професорів юрфаку ІНУ [4].

10 травня 1891 р. ІНУ долучився до масштабних відзначень 70-річчя провідного європейського природознавця Германа фон Гельмгольца (1821-1894). 17 грудня наступного, 1892 р., знову була апробована практика обрання відразу трьох осіб почесними членами на одному засіданні Ради, при чому з нагоди 70-річчя кожного з них: Луї Пастера (1822-1895), німецького зоолога Рудольфа фон Лейкарта (1822-1898) та французького геометра, професора Сорбонни Шарля Ерміта (1822-1901). Після бурхливого початку, але потім тривалої перерви, 16 жовтня 1893 р. свого обранця висунули одеські історики з нагоди 50-річчя його діяльності. Ним став видатний німецький антикознавець Т. Моммзен (1817-1903) (авторами подання були Ф. Успенський та два німця Е. фон Штерн та В. Надлер). 17 грудня 1893 р. знову нагадав про себе О. Кочубинський, за ініціативи якого було обрано видатного англійського міфолога та філолога Макса Мюллера (1823-1900) з нагоди його 70-річного ювілею [5].

19 листопада 1894 року після тривалої перерви почесним членом було обрано державного діяча Сергія Юлійовича Вітте (1849-1915) – міністра фінансів [6]. Новий сплеск активності перед досить відчутною перервою відбувся у 1896 р., коли у засіданнях 17 січня та 27 травня сталося по два обрання: на пропозицію О. Кюсовського обрано видатного географа Петра Петровича Семенова Тянь-Шанського (1827-1914) з нагоди 35-річчя з дня очолення ним відділення фізичної географії Імператорського Руського географічного товариства, та з нагоди 25-річчя професорства державного діяча та правознавця Федіра Федоровича Мартенса (1845-1909) за поданням професора юрфаку І.О. Івановського. У другому зі згаданих засідань 1896 р. за ініціативи О. Загоровського обрали видатного юриста Семена Вікентьовича Пахмана (1825-1910) та філолога, заслуженого професора Московського університету Федора Євгеновича Корша

(1843-1915) [7].

Процес обрання почесних членів на початку ХХ ст. повернувся до нерівних темпів кінця 1870-х - другої половини 1880-х років. Нове століття відкрилося обранням 31 жовтня 1901 р. з нагоди 50-річчя наукової діяльності французького хіміка, члена Паризької АН та члена-кореспондента С.-Петербурзької АН П'єра Бертло (1827-1907) та у 1902 р. за представленням медфаку - німецького терапевта Ернста Віктора фон-Лейдена (1832-1910). Закінчилося перше десятиріччя ХХ ст. на гуманітарній ноті - ініціативами істориків та філологів з обрання 1 грудня 1907 р. за поданням І. Линниченка з нагоди 70-річчя наукової діяльності московського історика Івана Єгоровича Забеліна (1820-1908), 5 березня 1908 р. з нагоди 70-річчя за відгуком Б. Ляпунова обрано видатного славіста-мовознавця Ватрослава Ягича (1838-1923). 19 травня 1910 р. за поданням І. Линниченка та Е. фон Штерна обрано Прасков'ю Сергіївну Уварову (1840-1924), з нагоди 25-річчя її головування в Московському археологічному товаристві. Ознакою періоду стала незначна активність Ради ІНУ в обранні почесних докторів. При чому тривалий час на це було наче накладено табу. 26 березня 1892 р. доктором фізичної географії за пропозицією О. Клосовського обрали генерал-майора Олексія Андрійовича Тілло (1839-1899).

Лише 24 вересня 1911 р. професор Юр'ївського університету Микола Іванович Кузнецов (1864-1932) обраний доктором ботаніки з нагоди 25-річчя діяльності за поданням Ф. Каменського та В. Половцова [8, арк. 204]. У 1914 р. обрали професора Петербурзької Військово-морської академії, географа Юлія Михайловича Шокальського (1856-1940) [9, с. 36].

Останній період буття ІНУ і одночасно функціонування в ньому інститутів почесного членства та докторства припав на часи війн та революцій, проте був досить насиченим. 6 квітня 1915 р. було обрано головнокомандуючого російських військ великого князя Миколу Миколайовича (1856-1929) та бельгійського короля Альберта (1875-1934). Під ювілей ІНУ на засіданні Ради 2 травня 1915 р. з ініціати-

ви І. Линниченка та Б. Ляпунова було обрано видатних історика та філолога Володимира Степановича Іконнікова (1841-1923) з нагоди 50-річчя його наукової діяльності, Олексія Олександровича Шахматова (1864-1920); фізіолога Івана Петровича Павлова (1849-1936) та англійського хіміка Уільяма Рамзая (1852-1916) (за відгуком П. Мелікішвілі та О. Саханова) [10].

Перша половина 1917 р. ознаменувалася обраннями 31 січня та 20 травня відповідно за ініціативами І. Линниченка та А. Білімовича двох велетнів науки, які невдовзі опиняться в Одесі, занесені вихором громадянського протистояння: історика мистецтва Никодима Павловича Кондакова (1844-1925) та математика Олександра Михайловича Ляпунова (1857-1918) [11]. Останньому судилося стати єдиним серед науковців – почесних членів ІНУ, хто завершив свій земний шлях саме в Одесі. Однак, як часто буває в історії, коло мало замкнутися на початку.

Останнім з почесних членів став також державний діяч, головнокомандувач Військових сил Півдня Росії Антон Іванович Денікін (1872-1947). Рада ІНУ обрала почесним членом 25 вересня 1919 р. під час інспектування ним Одеси [12]. 11 березня 1920 р. за спеціальним наказом управляючого відділом вищої школи Одеси Є.М. Щепкіна Рада, з якої власне були вже перед тим видалені всі, хто голосував за обрання, прийняла рішення виключити А. Денікіна з числа почесних членів через відсутність заслуг перед наукою (що було правдою), і тому що його обрання відбулося під тиском (що навряд чи було правдивим) [13].

Втім, А. Денікін міг і не отримати символічний статус останнього почесного члену ІНУ, а більш справедливим фіналом історії могло б стати обрання члена з числа одеської професури. 10 травня 1920 р. група професорів фізмату просила Раду обрати почесним членом механіка, винахідника кіноапарату, Йосипа Андрійовича Тимченка (1852-1924) з нагоди його 40-річчя служби в ІНУ [14, арк. 41 - 42]. Проте рішення напевно так і не було реалізоване (втім, не виключаємо, що в цю добу відповідний протокол міг просто не зберегтися, або ще вирине з хаотичних матеріалів

того часу). Останні почесні докторські звання від ІНУ доктора агрономії, доктора астрономії та геодезії отримали 11 червня 1918 р. з ініціативи професорів фізмату А. Набоких та Г. Танфільєва, на той час киянин, Георгій Миколайович Висоцький (1865-1940) та 30 травня 1919 р. астроном Пулковської обсерваторії Олександр Семенович Васильєв (1868-1947) [15, арк. 12, 65].

Звичайно, зовнішній реєстр обрань не відображає всіх нюансів процедури і навіть залаштункової боротьби. Так, заслуговує на увагу мотивація обрання. Представляючи кандидатів, здебільшого, як видно, ювілярів, ініціатори, звісно, не жалкували добрих слів на їх адресу. Так, І. Линниченко назвав В. Іконнікова «настоящим русским бенедиктинцем, огромных знаний и беспримерной начитанности». В. Григорович, представляючи кандидатуру П. Бруна у почесні доктори, зауважував, що університети не часто користуються правом обрання і тільки у тому випадку, коли лише таким шляхом вони у змозі оцінити перед просвіченою публікою заслуги гідного працівника, який багато років працював і постійно присвячував себе науці. Тим важливіше, коли йдеться про вченого, який вивчав край, в якому перебуває університет [16, арк. 1]. Ф. Леонтович, закликаючи обрати М. Бунге, наголошував, що непоодинокими є випадки надання почесного членства особам, що зовсім не належать до університетського середовища, ані є науковцями, і тому моральним обов'язком він вважав вшанування та підтримку справжніх науковців.

В умовах світової війни обстоюючи обрання І. Павлова, професори медичного факультету надавали своїм думкам суспільно-політичного звучання, зазначаючи, що обрання науковця почесним членом саме у 1915 р. «совпадает со временем, когда всей Россией ощущается потребность подвести итоги своим духовным и материальным силам и отметить те проявления духовной одаренности нашего народа, которые являются предметом национальной гордости и источником веры в культурную мощь нашей родины» [17, арк. 19].

Іноді намагання професорів ІНУ підсилити репутацію

своїх «підопічних» виглядали дещо натягнуто, як наголос Б. Ляпунова у 1915 р. на тому, що два роки тому, 1913, О. Шахматов відзначив 30-річчя своєї наукової діяльності. До засідання Ради професори ІНУ, що висували певних кандидатів на почесне членство чи докторство, готувалися ретельно. Так, презентуючи О. Тілло, О. Клосовський запасся аж 12 рекомендаційними листами, Я. Вальц щодо Е. Ліндеманна – телеграмами від професора Харківського університету Л. Ценковського та берлінського професора Атерзона [18, с. 169]. Навіть перед обранням такої особи, як графіня П. Уварова, І. Линниченко роздав членам Ради 51 примірник своєї брошури, з викладом її заслуг перед наукою. Керівництво ІНУ з цього приводу задало доречне питання міністерству щодо того, чи існують якісь особливості чи перешкоди щодо обрання жінок у почесні члени університетів. Позитивна відповідь щодо обрання жінки дозволила ухвалити позитивне рішення. Але вже з 1903 року П. Уварова вже була почесним членом Харківського університету [19, арк. 7]. У 1910 р. почесним доктором Харківського університету обрали О. Єфименко.

Звісно, професори ІНУ наголошували на зв'язку кандидата з Одесою та її університетом, виокремлюючи з часом і конкретні заслуги. Так, згадувалося, що Ф. Рачкій та С. Любич були почесними членами Одеського археологічного з'їзду, А. Бичков сприяв поповненню відділу рукописних та стародруків бібліотеки ІНУ, С. Вітте – відкриттю медичного факультету. До того ж ректор І. Некрасов не забув відзначити, що С. Вітте є першим вихованцем ІНУ, обраним його почесним членом.

Перед затвердженням рішення про обрання деякі особи пройшли додаткове узгодження: кандидатуру М. Павловського схвалив єпископ Никанор, представників династій Романових – імператор.

Іноді до такої ретельності закликала сама Рада: при обранні П. Бруна після представлення В. Григоровича члени Ради вирішили голосувати справу у наступному засіданні, після отримання до того часу списку всіх його творів для перегляду. У випадку з професором, що вже 30 років викла-

дав в Одесі, це виглядало занадто вимогливо. Особливо по-важним почесним членам Рада вирішувала вручити диплом про обрання особисто, під час ювілейних заходів, або іншої нагоди. Так, над опрацюванням схеми завершальної фази вшанування Г. Гельмгольца працював цілий «цех». Філологам В. Модестову, В. Істрину та Л. Воеводському доручили скласти латиномовний текст диплому в редакції, прийнятою Радою. Декан фізмату Ф. Шведов мав особисто вручити диплом ювіляру під час свого відрядження у Берліні. Під час обрання бразильського імператора запропонований варіант тексту диплому викликав дискусію, і тільки більшістю голосів у диплом внесли слова «во внимание к его замечательной и многосторонней научной деятельности». Очевидно, частині професорів заслуги імператора у науковій сфері здалися сумнівними.

Більшість обрань відбувалися у регулярних засіданнях Ради, але непоодинокими були випадки проведення спеціальних засідань щодо найповажніших осіб. Здебільшого рішення про обрання в Раді відбувалися закритим балотуванням. Однак іноді відчувалось напруження. Під час обрання архієпископа Платона у протокол потрапили слова про те, що на вимогу 11 членів балотування провели таємним шляхом.

Більшість голосувань і в факультеті, і у Раді вирішувались одностайно позитивно. Іноді позитивне рішення приймалося взагалі без балотування (Ф. Міклошич). Проте досить значне число рішень приймалося з чорними шарами. Так, серед перших п'яти обрань почесних докторів чотири (Я. Головацького (4 проти), П. Бруна (3), Б. Богішича (2) та О. Павлова (2) та обрання О. Тілло 1892 р. не обійшлися без цієї деталі. Попри те, що з 21 особи проти О. Тілло проголосували лише двоє (В. Сокольський та С. Ярошенко), судячи за все, обрання відбулося з неабияким напруженням, адже це єдиний випадок (і для почесних членів теж), коли у протокол внесли прізвища всіх професорів, що проголосували. В інших випадках про авторів чорних шарів можемо тільки здогадуватися на основі наших знань про особисті відносини. Але найбільш загадковою виглядає історія з обранням

Я. Головацького. Голосування в одному і тому ж засіданні Ради питання про надання Я. Головацькому почесного докторства та балотування на посаду професора кафедри історії російської мови та літератури (про посаду просив сам Я. Головацький) дало вельми розбіжні результати: відповідно 14 – за, 4 – проти; 10 – за, 8 проти. Отже, це наводить на думку, про бажання низки професорів вшанувати вченого, але триматися від нього на відстані. Навряд чи така піррова перемога могла задовольнити амбіції колишнього члена «Руської трійці», і не дивно, що зрештою він обрав Вільно. Напевно, такі риси пояснюються зв'язком між отриманням докторства та кар'єрними намірами, що породжувало конкуренцію.

Однак і при обранні почесних членів у 10 випадках не обійшлося без чорних шарів: К. Папарригопулос (19 за, 3 проти), С. Соловйов (23 – за, 1 проти), В. Григорович (19 – за, 1 проти), архієпископ Платон (18 – за, 1 проти), В. Мангейм (21 – за, 1 – проти), Л. Ценковский (13 – за, 4 – проти), р. Вірхов (18 за, 1 – проти). І хоча ці голоси виглядали лише як крапля, але досить неприємна, особливо у випадку обрання таких велетнів, як С. Соловйов та Р. Вірхов. Натомість при обранні академіка Г. Гельмерсена ситуація взагалі висіла на волоссині: 10 – за, 8 – проти, що поки що важко пояснити, враховуючи вже дуже усталену репутацію старого за віком науковця. Щодо обрання В. Ламанського та Е. фон Лейдена у звітах зазначено – «обрані більшістю голосів», в чому, звісно, не можна побачити одноставності.

Завершальним акордом обрання було заслуховування в Раді вдячного листа, якій здебільшого надсилали у відповідь на приємне повідомлення пошановані особи. Подекуди ці тексти публікували за рішенням Ради у протоколах та «Записках» ІНУ. Іноді фігуранти не обмежувалися лише сухими подяками. П. Брун пустився у роздуми у стилі В. Григоровича про свою негідність звання почесного доктора, адже вважав себе лише «чорноробочим» від науки, вже застарим для наукових звершень. В подібному дусі, хоч і з меншим самобичуванням, висловлювалась П. Уварова, називаючи себе лише продовжувачем справи свого покійного

чоловіка [20, арк. 24]. Л. Ценковський наголошував, що «в сочувствии университета будет находить поощрение при дальнейших моих трудах». В. Іконніков прогнозовано підкреслював, що його радість від обрання у почесні члени підсилюється нагадуванням того факту, що обидві вищі наукові ступені він отримав саме в ІНУ [21, арк. 9.]. Але всіх перевершив І. Забелін: «Не имею слов, чтобы выразить мою глубочайшую сердечнейшую безграничную благодарность Высочайшему Совету Императорского Новороссийского университета за оказанную мне великую почесть единогласным избранием меня в Почетные Члены Достоянного Университета. Да здравствует Достоянный Университет на благо Русской науки!» [20, арк. 8].

Обрання почесними членами та докторами не було єдиною формою пошанування. Іноді ці форми доповнювали або заміняли обрання. У 1869 р. Рада вирішила повісити портрет міністра освіти Д. Толстого в актовій залі. Ректор мав замовити портрет у одного з пітерських художників. У жовтні 1913 р. Історико-філологічний факультет вирішив розвісити портрети всіх своїх колишніх професорів, а медичний – всіх тих, хто жертвував на потреби факультету [21, арк. 21]. Рада опікувалася питаннями встановлення бюсту на медфаці М. Пірогову [22], встановлення пам'ятника на могилі свого колишнього члена В. Модестова. 28 травня 1892 р. на пропозицію юрфаку Рада вирішила надіслати вітальну телеграму пізанському професору Філіппу Серафіні з нагоди 35-річчя його діяльності. Не обходилося і тут без непорозумінь. 4 жовтня 1897 р. фізмат запропонував Раді привітати з 50-річчям Е. Ліндемана та відрядити професора Л. Рішаві для вручення тереграми ювіляру. Тридцятьма голосами рішення було прийнято, проти двох (професори І. Линниченко та О. Кочубинський), які вважали достатнім надсилання телеграми [7, арк. 230].

12 листопада 1907 р. Рада вирішила привітати телеграмою професора К.К. Арсенєва з 50-річчям його діяльності. Проти висловилися лише професор О. Томсон, та О. Доброклонський, якій був не проти привітання, але був незадоволений самим текстом телеграми (швидше за все, кон-

сервативний професор кафедри церковного права був невлаштований громадським пафосом в душі доби, що про-низував текст [23, с. 88]. Зрештою, ясна річ, ІНУ намагався ретельно відстежувати та реагувати некрологами та спів-чуттями на прикрі факти смерті своїх почесних членів та докторів. Так, 27 жовтня 1916 р. ІНУ отримав подяку від Лондонського королівського товариства з подякою за спів-чуття, висловлене з приводу смерті У. Рамзая. У звітах регу-лярно розміщували некрологи, наприклад, С.Таната-ра – М. Бекетову, М. Попруженку – В. Ламанському, Б. Варнеке – Ф. Коршу.

Зв'язок видатних вчених, в тому числі почесних членів та докторів, з одеськими колегами відбувався не лише в ІНУ, але й у наукових товариствах, втім, тісно пов'язаних з уні-верситетом. Так, М. Владимирський-Буданов та В. Іконніков були почесними членами, а О. Шахматов дійсним членом, Одеського бібліографічного товариства при ІНУ, Ф. Корш був почесним членом Історико-філологічного товариства при ІНУ, Д. Менделєєв – Новоросійського товариства при-родознавців, Р. Вірхов, П. Уварова, І. Забелін, Дон Педру II, А. Бичков – почесними членами Одеського товариства істо-рії та старожитностей.

Отже, за нашим дослідженням, впродовж всієї історії ІНУ його почесними членами було обрано 76 почесних члени. При цьому варто пам'ятати, що один процес обран-ня (І. Тимченка) виявився незавершеним, адже залишився на стадії рішення факультету. Втім, вважаємо, що навряд чи щось би завадило здійснитися обранню, якщо б не про-цедура ліквідації університету, що повною ходюю вже три-вала у цей час. Тим більше, в будь-якому разі в цих умовах формально процедура не мала б жодних шансів на завер-шення – затвердження попечителем та міністром. Водно-час у почесні доктори було обрано 15 осіб. Ці цифри вигля-дали більш скромно, якщо взяти дані на початок кожного року. Найбільша «криза жанру» спостерігалася на початок 1915 р. – тільки 5 почесних членів.

Наймолодшим почесним членом на момент обрання був І. Сеченов (29 років), найстаршим І. Забелін (88 років). Най-

менше у статусі почесного члена пробули В. Григорович, А. Денікін, М.Рєбіндер, Філарет, І. Срезневський, найтриваліший час – В. Вельямінов-Зернов (33 роки), В. Ламанський (31) та Д. Менделєєв (27). Останнім же, хто помер у статусі почесного члена ІНУ, був І. Павлов.

За професійною діяльністю слід виділити такі категорії почесних членів, як державні діячі (14 осіб), духовенство (6), філологи-літературознавці (13), представники природничих наук (25), історики (14), юристи (3) та економіст. Слід враховувати суміжність таких спеціальностей, як філологія та історія. Власне, й державні діячі та священики були частково обрані за свої заслуги в інтелектуальній сфері. Непоодинокі випадки переходу вчених на державну стезю. Серед вітчизняних науковців очевидною є повна домінація представників С.-Петербургу (21 особа) та Москви (8). Тільки двоє осіб на момент обрання представляли Київ та один – Харків. Почесні доктори – іноземці були досить помітним сегментом у загальному реєстрі. Серед загалом 21 особи державно-професійна приналежність розподілилась так: чех-філолог, грек-історик, два держдіячі – бразильський імператор та бельгійський король, 5 французьких природничників, датчанин-філолог, 5 німців (4 природничники та один історик), 3 хорвати (філолог та 2 історики), два англійці (філолог та природничник) та один словенець-філолог.

Серед почесних докторів було 10 природничників, 2 філологи, 2 історики та юрист, з них 3 були іноземцями (2 філологи та юрист) підданими Австро-Угорського імператора (галицький українець, хорват та словак). Серед почесних докторів двоє на момент обрання були одеситами (П. Брун та О. Павлов). Але загалом безумовна першість належить пітерському науковому осередку – 7 осіб. По одному представнику «делегували» Москва (К. Петерсон), Юр'їв (М. Кузнецов) та Київ (Г. Висоцький). Як і у всіх інших університетах світу в цей час дуже відчутною була домінація чоловіків. В ІНУ це лише П. Уварова, яка, втім, фігурувала в цьому статусі і у багатьох інших університетах та установах.

Важливою для іміджу ІНУ була наявність серед почесних членів та докторів групи осіб, що були тісно пов'язані з ним біографічно: вихованці ІНУ (С. Вітте, О. Васильєв), викладачі (І. Сеченов, В. Григорович, Ф. Корш, В. Ягич, Л. Ценковський, Н. Кондаков), або кар'єрно пов'язаних, як у випадку з В. Іконніковим. До них тісно примикали вихованці та викладачі Рішельєвського ліцею: П. Брун, С. Пахман, К. Паппарігопулос, Д. Менделєєв, М. Павловський. Власне, важливим для історика освіти є чітко проведене при відповідних обраннях усвідомлення професурою ІНУ Рішельєвського ліцею як попередника ІНУ.

Ці дані увиразнюються завдяки порівнянню з принаймні двома іншими, українськими, російсько-імперськими класичними університетами: Харківським та Київським (університет Св. Володимира). За нашими підрахунками, у Харківському університеті у 1860-х - 1920-х роках обрали 70 почесних членів (28 - природничники, 10 - філологи, мовознавці та літературознавці, 9 - юристи, 11 - історики, 4 - економісти, 4 - державні діячі, 4 - діячі культури (письменники) та 10 докторів (4 природничники, 3 філологи, 2 історики, юрист). Серед почесних докторів був лише один іноземець (І. Франко), серед членів - 14 (5 природничників, 4 філологи, 2 історики, 2 юристи, економіст). За цей же період в університеті Св. Володимира був обраний 171 почесних членів та 23 - почесних доктори. До числа почесний член належало 6 іноземців - 3 історики, юрист, мовознавець та медик) з них 4 Австро-Угорських підданих (2 чеха, 2 галицьких українця), німець та француз.

Отже, за кількісними показниками, далеко відстаючи від університету Св. Володимира за кількістю обрання почесних членів, ІНУ цілком тримався на рівні щодо докторів, а за обома показниками - щодо Харківського університету. Пропорційно приблизно однакову увагу всі три університети приділяли іноземцям і приблизно щодо тих самих країн, власне, провідних центрів європейської науки, однаково орієнтувалися на Москву та Петербург, з їх університетськими та академічними осередками. В ІНУ можна зауважити збалансованішу пропорцію між основними

категоріями науковців: природничників, філологів та істориків, аніж у двох інших університетах, де перевага природничників, в добу позитивізму традиційно передусім ототожнених з наукою, виглядає більш відчутно. З іншого боку, ще меншими виглядають «здобутки» одеських юристів і вже зовсім очевидним є походження іншої особливості: незначна активність медфаку (з ініціативи його професорів обрано лише фон Лейдена та І. Павлова), відкритого в ІНУ тільки у 1900 році (До якісних особливостей ІНУ належала значна кількість державних діячів та духовних осіб (подібні тенденції були в обох інших наддніпрянських університетах у першій половині ХІХ ст., отже, йдеться про процес інституціонування), повна відсутність такої категорії, як діячі культури, наприклад, видатних письменників (так, харків'яни та кияни могли похизуватися в цьому плані М. Салтиковим-Щедріним та Л. Толстим).

Ціла низка осіб стали наче сполучною ланкою між трьома університетами, адже були обрані їх почесними членами: В. Буняковський, В. Іконніков, П. Семенов-Тяньшанський, Микола Миколайович Романов, П. Уварова, В. Ламанський, Д. Менделєєв, С. Пахман, Г. Гельмгольц, Ф. Міклошич, Ф. Корш, М. Бунге, р. Вірхов. Загалом же серед почесних членів Харківського університету та ІНУ було 19 осіб, Св. Володимира та ІНУ – 37. До того ж, І. Забелін, М. Кокшаров, М. Максимович були почесними докторами університету Св. Володимира, натомість маючи статус почесних членів в ІНУ.

Виникає закономірне запитання: а чи були якісь професори ІНУ вшановані почесними званнями під час свого викладання в Одесі. Знаємо лише про один такий факт: у 1884 році Олександр Онуфрійович Ковалевський (1840–1901) в ході святкових заходів на честь 50-річчя університету Св. Володимира, на якому він вручав вітальну адресу колегам від ІНУ, був обраний у почесні члени університету-ювіляра. Серед інших осіб варто зауважити К. Папарригопулоса, В. Григоровича, С. Вітте, Ф. Мартенса. Здебільшого «оригінальним» був реєстр почесних докторів.

До «родзинок» ІНУ, тобто осіб, не зауважених харків-

ськими та київськими колегами, на перше місце слід безумовно поставити І. Сеченова, який до того ж був єдиним, кого в ІНУ вшанували одночасно і як почесного доктора, і як почесного члена.

У всій цій меморіально-вшанувальній історії варто зауважити і прикрі лакуни, тобто осіб, які цілком очікувано мали б отримати почесні звання в ІНУ, але так і не отримали. Безумовно, найбільш промовистим є факт обрання І.І. Мечникова почесним членом Харківського та Київського університетів, але ігнорацію його ІНУ – закладом, де минули довгі роки праці вченого, де зародилося багато з його ідей. Не виключено, що причина криється у тій скандальності, з якою І. Мечников залишив Одесу у 1880-х роках. Цілком природним виглядали би факти вшанування київських наукових «зубрів» В. Антоновича та М. Владимирського-Буданова, адже в ІНУ викладала ціла низка їх учнів (І. Линниченко, О. Шпаков та ін.) до того ж впливові у Раді. Тим більше, що обидва були членами провідних одеських історичних товариств, де вони були вшановані під час ювілеїв та після смерті. Цікаво, що обираючи почесним членом М.М. Бекетова, професори ІНУ проявили незлопам'ятність, адже у 1868 р., обраний Радою ІНУ ординарним професором, на прохання Ради Харківського університету хімік відхилив пропозицію одеситів.

Попри випадки відвертої кон'юнктури, «натяжок» і т.п., реєстр обраних професорами ІНУ викликає повагу і виглядає цілком гідно, включаючи переважно справді постаті першої величини. Недаремно сьогодні імена низки цих осіб вшановані не лише у науковий, але й у більш широкий, громадський, спосіб. Зокрема, в Одесі є вулиці та провулки мені Пастера, Сеченова, Пірогова, Ляпунова, Менделєєва, були – Вітте та Пастера. Все це підживлює суто наукові аспекти теми.

Загалом же, обрання почесних членів та докторів, як і у всіх університетів, належало лише до «вершків» життя університетської корпорації, не посідаючи такого важливого місця, як педагогічні наукові та соціально-політичні проблеми, не призводило до якихось помітних та відчутних

наслідків та користі. Щоправда, це більше стосується почесних членів, адже обрання почесними докторами надавало певні кар'єрні перспективи. Найчастіше обрання підсумовувало вже наявні усталені зв'язки окремих або груп професорів з фігурантом, або своєрідні «почесні проводи». Для багатьох професорів ІНУ обрання було даниною шани до своїх вчителів. Проте варто зазначити цілком прикладну функцію обрань: відгуки, що готували професори ІНУ, є важливим матеріалом для історії науки, простежуючи наукові зв'язки, рефлексії, історіографію, доповнюючи біографічні дані не лише про обраних, але й про ініціаторів обрань – визначних одеських науковців та професорів. Власне, у свій час процес обговорення видатних осіб, був подразником для збудження наукового процесу. Іноді духовний зв'язок набував матеріальних результатів: отримання ІНУ рукописів В. Григоровича, ботанічної колекції Ландеманна, відкриття медичного факультету, пожертви видань та бібліотек.

І все ж значно важливішим була суто символічна аура, що таким чином оповивала університетські стіни, виступаючи в ролі духовного двигуна, сполучальної традиції, що було аж ніяк не дрібницею для буття такого складного соціуму, як університет, кристалізації його у загальному розвитку країни. Зрештою, і для сучасної одеської університетської корпорації пам'ять про цю славну сторінку історії ІНУ здатна виконувати аналогічну духовно-символічну функцію.

Література

1. Почетные члены Московского Университета и научных обществ при нем: 1804-2004 ; биографический словарь. – М., 2005. – 878 с.; Почесні члени і доктори Університету Св. Володимира / автори-упор. В.А. Короткий, Т.В. Табенська, Ю.В. Цимбал. – К., 2005. – 328 с.; Вчені-хіміки. Почесні члени Університету Св. Володимира (1834-1919). – К., 2001. – 159 с.; Цимбал Юрій Володимирович. Інститут почесних членів і докторів університету св. Володимира у 1834-1884 рр.: організація, структура, функціонування: дис ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2004. – 16 с.
2. Маркевич А.И. 25-е императорского Новороссийского университета. - Одесса, 1890. – 734 + ХС с.

3. Протоколы заседаний Совета Императорского Новороссийского университета за 1873 год. – Одесса, 1873. – 219 с.
4. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 45. – Оп. 12. – Спр. 138; ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 8 (1881), Спр. 4 (1884); Спр. 11 (1890), Спр. 8 (1891).
5. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 6 (1893),
6. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 6 (1894),
7. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 12. – Спр. 137.
8. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 7 (1911).
9. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1914 год. – Одесса, 1915. – 439 с.
10. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 2; Одесские новости. – 1915. – 13 марта.
11. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 2 (1917).
12. Борьба. – 1920 – 14 марта.
13. Одесские новости. – 1919. – 26 ноября.
14. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 19. – Спр. 1162.
15. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2377.
16. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 2 (1868).
17. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 2 (1915).
18. Протоколы заседаний Совета Императорского Новороссийского университета за 1877 год. – Одесса, 1877. – 170 с.
19. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 2 (1910).
20. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 2 (1908).
21. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 7 (1914).
22. ДАОО. – Ф. 4. – Оп. 35. – Спр. 442 (1906).
23. Журнал заседаний Совета Императорского Новороссийского университета за осеннее полугодие 1907 года. – Одесса, 1908. – 193 с.

СТЕПИ ЛУКОМОРЬЯ

*Виктор Михальченко,
директор музея «Християнська Одеса»*

К ИСТОРИИ ТРОИЦКОЙ ЦЕРКВИ В КРИВОЙ БАЛКЕ

Селение Кривая Балка, некогда предместье, отстоящее на 5 верст от Одессы, уже давно превратилось в один из ее городских районов. Два столетия тому назад здешнюю безлюдную степь стали заселять выходцы из Украины и центральных российских губерний. Большая часть из них, живущая от выработки камня-ракушняка, и составила в XIX в. местное крестьянское и мещанское сословие. Несмотря на непрерывно растущее население Кривой Балки, ее жители вплоть до последней четверти позапрошлого века не имели собственной церкви. Для исполнения всех необходимых треб, не говоря уже об участии в праздничных богослужениях, приходилось отправляться либо в Богородицкий храм в с. Усатово, либо на Новую Слободку – в церковь во имя Рождества Божией Матери. Такие же проблемы испытывали и жители соседнего Малого Куяльника. К этому времени в обоих селениях по документам числилось 1417 душ мужского пола, а это означало, что общая численность населения была как минимум в два раза больше.

Прибывший в 1883 г. в Одессу новый владыка Херсонской епархии епископ Никанор (Бровкович) после первого же знакомства с городскими и предместными церквями и их причтом, озабочился учреждением новых православных храмов в тех местностях, где была в этом насущная необходимость. В 1884 г. жители Кривой Балки и Малого Куяльника по совету епархиального начальства составили прошение о разрешении им построить у себя церковь. Этому предшествовал всеобщий сход на селе, который обставил свое прошение некоторыми условиями, на его взгляд, впо-

льне обоснованными. Так, на возведение церкви жители обещали «жертвовать по мере возможности», но оценив свои реальные возможности, они отметили, что «выдавать причту жалование и построить для него дом они не могут». В епархии пошли им навстречу, что нашло отражение в резолюции правящего архиерея: «Объявить жителям Кривой Балки, что церковь строить им разрешается. Пригласить через «Епархиальные Ведомости» достойных священников в Кривой Балке на представляемых приходом условиях ввиду естественного современного улучшения его быта, для удовлетворения нуждам сих бедных людей» [1, с. 708].

Первоначально собранных средств, в действительности, оказалось не так много, потому на первое время решено было устроить небольшой молитвенный дом, а затем приступить к возведению храма. Нашелся священник – сорокалетний Иоанн Павловский, которому было вверено открыть Свято-Троицкий молитвенный дом, он и стал на то время главным действующим лицом, пропадая на строительстве с утра до вечера.

Видя старания своего настоятеля, прихожане потянулись со своими пожертвованиями. Только в летние месяцы 1885 г., перед самым открытием молитвенного дома, они собрали 165 руб. 10 коп. на его внутреннее убранство. На эти деньги о. Иоанном было приобретено: серебряный вызолоченный ручной крест – 13 руб., Евангелие-аплике * – 10 руб., медная крестильница – 15 руб., всенощное (для благословения хлебов) блюдо – 8 руб., ваза (и кропило) для освящения воды и принадлежности для мурницы – 10 руб., Евангелие и Псалтырь для треб – 1 руб. 50 коп. [2, с. 625]. У молитвенного дома появился свой колокол весом 5 пудов и 4 фунта, его приобрели за 94 руб. Среди тех, кто внес в общую копилку свои посильные средства, можно назвать фамилии Терзиманов, Зозулей, Хмельнюков, Станковичей, Годулян, Ковтуненко. В октябре того же года благочинный городских и предместных церквей протоиерей Алексей Тихомиров докладывал в епархию о новых пожертвованиях в Троицкий молитвенный дом от жителей Кривой Балки: различных богослужебных книг на сумму 62 руб. 50 коп.

приобрел С. Белявский; чашу, дискос и два блюда стоимостью в 100 руб. преподнесла А. Вернидуб; две иконы Спасителя и Божией Матери – И. Терзиман; две иконы Святой Троицы – Д. Лажанская и Т. Зозуля; икону Покрова Богородицы – Г. Ляшенко. Архиепископ Никанор не преминул наложить резолюцию на рапорте благочинного: «На благочестивых жертвователей призываю благословение Господне» [3, с. 698].

Точная дата освящения Свято-Троицкого молитвенного дома не сохранилась, но в его истории существует два события, произошедших в первых числах сентября 1885 г., которые дают основание полагать, что освящение состоялось, вероятно, именно в тот период. Во-первых, 3 сентября состоялись выборы первого старосты молитвенного дома, им по общему избранию стал мещанин Михей Былин [4, с. 621]. Во-вторых, в том же месяце в Городской Одесской управе оказался приговор жителей Кривой Балки, принятый на общем собрании 9 сентября. На этот раз собрание прихожан постановило обратиться с прошением к городу об отводе им участка городской земли в количестве 3600 сажень для строительства церкви.

С открытием молитвенного дома жители предместья не успокоились на достигнутом и тут же взялись за реализацию своей первоначальной цели – строительства собственного храма. В связи с этим, реально предположить, что свое решение на общем собрании они принимали, учитывая мнение епископа Никанора, возможно даже лично освятившего Свято-Троицкий молитвенный дом. Приняв свою паству, правящий архиерей в апреле-мае 1884 г. совершил свой первый обзор епархии, посетив десятки сельских и городских приходских храмов. У владыки сложилось общее благоприятное мнение от всего увиденного в этой поездке, однако его не могло не удивить большое количество молитвенных домов, их общее однообразие и достаточно жалкий вид. Епископ Никанор не удержался от замечаний по этому поводу: «Молитвенными домами называют здесь храмы, будто бы временные, с иконостасами, алтарями, престолами, а только построенные в виде длинной комна-

ты или залы будто бы на время вперед до построения храма, будто-бы по недостатку средств у строителей на построение настоящего храма, что не всегда бывает справедливо... А так как все постройки в здешнем крае кладутся из местного камня, а никак не из дерева, которое здесь очень дорого, то такие молитвенные дома, раз разрешенные к постройке и сложенные, стоят десятки лет так, что прихожане и забывают о своем обете, по крайней мере, о некогда выраженном желании построить у себя настоящий русский православный храм» [5, с. 665].

Правящий архиерей с первых дней пребывания на Херсоно-Одесской кафедре стал сторонником возведения настоящих церквей, минуя этап устройства временных молитвенных домов. Думается, что именно благодаря такой политике епархии и появилось обращение прихожан Кривой Балки с просьбой о выделении указанного участка земли для строительства церкви. Вслед за этим настоятель Свято-Троицкого молитвенного дома лично направил в Городскую управу просьбу о выделении дополнительно еще 100 десятин из городской выгонной земли для церковного причта [6]. Всю просимую под церковь землю город выделил, но в прирезке еще 100 десятин отказал, объяснив это «ограниченностью свободной городской земли, что будет весьма чувствительно для города и стеснит Кривобальский городской выгон» [7].

Строительный комитет, возглавляемый новым настоятелем о. Михаилом Мирославлевым, с весны 1886 г. приступил к работам по возведению храма, несмотря на ограниченные средства, имеющиеся в его распоряжении. Стремясь снизить затраты, комитет добился разрешения от Городского общественного управления безвозмездно пользоваться строительным песком с «пересыпской местности» [8].

Здесь стоит уточнить, кто из настоятелей Криво-Балковского молитвенного дома участвовал в строительстве новой церкви. Как мы видели, в самом начале этого дела стоял о. Иоанн Павловский, которого в конце 1886 г. на должности настоятеля сменил воспитанник Рязанской духовной семинарии священник Михаил Мирославлев, принятый в

Херсонскую епархию с первого октября того же года. Первоначально он получил назначение по отделению народного образования на должность преподавателя Закона Божия в городские народные училища №№6, 7, 15, 16 и 68. А вслед за состоявшимся рукоположением его в сан священника о. Михаил был определен настоятелем в Кривую Балку, где с 24 марта 1887 г. стал председателем Строительного комитета по строительству Свято-Троицкого храма [9]. Не оставляя уроков в местном народном училище, священник Мирославлев немало потрудился и на строительной площадке, однако епархиальное начальство и городское управление народного образования видели в нем, прежде всего, воспитателя юных воспитанников народных школ. Поэтому когда в 1888 г. при одесских народных училищах была утверждена должность 3-го законоучителя, то и. д. городского головы барон Витте лично ходатайствовал о назначении на нее именно о. Михаила Мирославлева. Архиепископ Никанор (возведен в этот сан 20 марта 1886) дал согласие освободить Мирославлева от настоятельской должности и с 20 августа 1888 г. назначил его 3-м законоучителем, причислив к кафедральному Преображенскому собору [10, л. 1].

Завершить длившееся несколько лет строительство храма суждено было новому настоятелю иерею Никанору Кальницкому. Уроженец Киевской губернии, он по окончании в 1888 г. Киевской семинарии поступил в Херсонскую епархию, где стал служить в Свято-Троицкой церкви Кривой Балки. Собственно, это было как первое, так и последнее место службы о. Никанора, здесь прихожане имели счастье в течение 23-х лет слышать с амвона звучный голос пастыря. За это время настоятель изучил как слабости, так и достоинства своей паствы, каждого он хорошо знал лично, часть из них еще за партой местного народного училища впитывали поучения своего законоучителя о. Никанора. Он преподавал как в Криво-Балковском училище, так и в Мало-Куяльницком (с 1889 по октябрь 1898) [11, л. 26].

Еще за год до окончания строительства жители Кривой Балки избрали самых достойных из своей среды в число

членов вновь образованного церковно-приходского попечительства. Во главе попечительства стал мещанин Константин Бурда, а среди членов оказались мещане: Т. Заяц, И. Зозуля, М. Ильин, К. Клименко, А. Годулян, Н. Терзидман, Ф. Николаев, Т. Гержановский [12, с. 220]. В апреле 1891 г., накануне освящения храма, в старосты определили мещанина Иоанна Зозулю и в последующем четырежды переизбирали его на эту должность.

По распоряжению епархиального начальства принять в ведение духовного ведомства и освятить Свято-Троицкую церковь в Кривой Балке было поручено благочинному городских церквей протоиерею Алексею Тихомирову. Торжество освящения, в котором приняли участие городское духовенство и чуть ли не все криво-балковские жители, состоялось 19 мая 1891 г. [13, с. 2]. Храм получился просторный, однако в этот день он не мог вместить всех молящихся, многие вынуждены были толпиться в церковной ограде. Всеобщий крестный ход завершился окроплением святой водой стен новой церкви.

Свято-Троицкая церковь после освящения не осталась без попечения своих прихожан, которые старались снабдить ее всем необходимым для богослужения, обогатить и украсить ее приличествующей утварью и образами. Среди многих, принесших весьма ценные пожертвования, можно отметить жену учителя М. Дубошевскую, передавшую в храм серебро-вызолоченный потир, дискос, звездицу стоимостью 116 руб., одесскую мещанку Г. Ляшенко – киот для жертвенника и парчевое облачение для престола и жертвенника в 200 руб., Е. Бондаренко – киот для иконы стоимостью 135 руб., Н. Белявского и П. Зозулю, пожертвовавших киот для иконы в 160 руб. [14].

Весть об открытии в Кривой Балке новой Свято-Троицкой церкви разнеслась по всей Одессе. Этот уютный храм быстро завоевал популярность не только у местных жителей, но и у многих одесситов, сюда везли крестить детей, молодожены стремились связать себя брачными узами у алтаря Свято-Троицкого храма. Одним из примеров этому может служить состоявшееся здесь 1 июля 1892 г. венчание.

В тот день большая группа молодых людей из города привезла к венцу 26-летнего выпускника Новороссийского университета Михаила Попруженко и на два года младшую своего жениха Оттилию Александровну Гертнер. Будущий профессор - историк был не кто иной, как сын протоиерея Георгия Ивановича Попруженко (1818 - 11.01.1889), долгое время служившего настоятелем в Сретенской церкви на Новом базаре в Одессе. Его избранница на тот момент пребывала в домашних наставницах. Поручителями при венчании были коллежский советник Александр Васильевич Вырлан и статский советник Павел Андреевич Искра, ставшие впоследствии известными одесскими педагогами, а также действительный статский советник князь Николай Сергеевич Давыдов.

Большую часть прихожан Свято-Троицкой церкви составляли мещане селения Кривой Балки, на средства которых, собственно, она и была устроена. На 1905 г. за приходом числилось 248 дворов, с общим количеством жителей - 1955 человек. Вместе со взрослыми в своей приходской церкви говели и ученики местных училищ - приходского и городского одноклассного. О приходском Криво-Балковском училище есть упоминание в формулярном списке иерея Иоанна Цивчинского, который в 1847 г. служил здесь законоучителем. В разное время в этих заведениях преподавали несколько священников: в 1860-х - Александр Глембоцкий и Петр Архангельский, в 1870-80-х - Афанасий Лохвицкий и Василий Нежданов, отец знаменитой оперной певицы Антонины Васильевны Неждановой, которая родилась здесь же, в Кривой Балке.

Несмотря на немалочисленность прихода, долгое время в церковном причте был лишь один штатный священнослужитель, которому помогали причетники по найму. В то же время нагрузка настоятеля с каждым годом возрастала. На конец XIX ст. пришелся период бурного развития района Слободки-Романовки и Кривой Балки. В 1890-х гг. поблизости завершилось строительство дома для умалишенных, а в начале нового века совсем рядом вырос целый комплекс зданий новой городской больницы. У священни-

ка Криво-Балковской церкви появились новые обязанности, ему вменялось посещение больничных палат и ведение душеспасительных бесед с больными. В 1903 г. при городской больнице была устроена небольшая церковь во имя св. Николая и Александры, но, по всей видимости, штатного иерея при ней не было, поэтому можно предположить, что время от времени в ней вел службу настоятель соседнего Свято-Троицкого храма.

Только с 1905 г. при храме появилась штатная единица псаломщика, и первым на эту должность был зачислен Сергей Ковалевский, по каким-то причинам не завершивший полный курс обучения в Одесской семинарии. Случилось так, что за этот год при Свято-Троицком храме служили трое псаломщиков, и все в течение очень короткого времени. За Ковалевским был назначен диакон Митрофан Филиппович, которого сменил псаломщик Александр Швачко. Лишь пришедший в марте 1906 г. псаломщик Митрофан Ковалевский строго нес здесь свои обязанности более пяти лет. За период совместной службы с настоятелем храма Никанором Кальницким он приобрел уважение и любовь местного общества. Конец их совместной богослужбной деятельности положила кончина о. Никанора. В один из своих визитов в городскую больницу, где он часто посещал палаты с больными, 51-летний пастырь заразился сыпным тифом. Скоротечная болезнь не оставила его семье и пастве никаких надежд, 29 апреля 1911 г. Н. Кальницкого не стало. Опубликованный в «Херсонских Епархиальных Ведомостях» некролог охарактеризовал его жизнь и пастырскую деятельность:

«По складу своего характера о. Никанор отличался редкими в настоящее время благородством, добротой и мягкосердечием. Всегда спокойный и уравновешенный, одинаково ровный во всем, уступчивый и благожелательно отзывчивый на всякое доброе дело, кроткий и благоуветливый, почивший о. Никанор принадлежал к тем незаурядным личностям, которые невольно к себе всех привлекают и располагают, оставляя в душах их самое приятное впечатление. Обладая редкими качествами, как чело-

век вообще, о. Никанор достоин благородного внимания и по своей пастырской служебной деятельности. Это был воистину добрый пастырь, много и добре потрудившийся на благо паствы, которая всегда будет хранить в сердцах своих память о нем...» [15, с. 244-247].

Уступая просьбам прихожан Криво-Балковской церкви, епархиальное начальство распорядилось похоронить заслуженного настоятеля в церковной ограде за алтарем. Вскоре после этого храм решил оставить и псаломщик Ковалевский. Добрые отзывы, оставленные настоятелем, сыграли свое дело – в шестой день ноября того же года он был возведен в сан диакона и назначен на штатную должность к Николаевскому собору в город Овидиополь Одесского уезда. Через два года в кафедральном Спасо-Преображенском соборе состоялось рукоположение Митрофана Ковалевского в сан священника.

В середине июня 1911 г. в Кривую Балку вернулся первый настоятель здешнего Свято-Троицкого молитвенного дома Иоанн Павловский. Теперь он имел сан протоиерея, которым был награжден в 1895 г., и 65-летний возраст. С тех пор, как он покинул этот приход, его служба проходила в Преображенской церкви г. Маяки в Одесском уезде и была оценена епархиальным начальством по достоинству: кроме церковных наград он имел наперсный крест и ордена св. Анны 3-й и 2-й степеней. При нем приходское попечительство завершило работы по возведению каменной ограды с железными воротами вокруг местного приходского кладбища, потратив на это в общей сложности 3.150 руб. [16, с. 523]. 16 марта 1915 г. о. Иоанн Павловский скончался.

С 1 апреля 1915 г. новым настоятелем Свято-Троицкой церкви был назначен священник Авраамий Слободяников, переведенный в Одессу из села Себенного, что в Херсонском уезде, где он настоятельствовал в Михайловской церкви и исполнял должность благочинного церковей Ново-Одесского округа. Накануне своего нового назначения его служба в сельском приходе была отмечена наперсным крестом от Св. Синода. С началом службы в Кривой Балке о. Авраамий призвал попечительский совет

оказывать как храму, так и настоятелю с прихожанами всяческую посильную помощь в трудное военное время. Председателем попечительства был избран Владимир Бурда [17, с. 277].

Несмотря на относительно стабильный состав церковно-приходского попечительства, должность церковного старосты после 1911 г. переходила от одного к другому. После шестнадцати лет пребывания в этой должности Иоанна Зозули и шести – Спиридона Терзимана и началась частая смена старост. Сначала, в ноябре 1911 г., им стал Василий Белявский, затем, в марте 1913 г., был избран Мина Ильин, через три года передавший свои полномочия Ивану Белявскому. В мае 1917 г. старостой Свято-Троицкого храма стал Агей Продан, о сроках пребывания которого в этой должности сведений не найдено.

Революционный 1917 г. отметился не только большевистским переворотом в Петрограде, для православной Одессы он ознаменовался еще и тем, что в этот сложный период Херсоно-Одесская епархия осталась без своего правящего архиерея – указом Святейшего Синода от 30 сентября архиепископ Назарий (Кириллов) был уволен на покой и отправлен в Москву управлять Симоновым монастырем. В 1928 г., в год своей кончины, он вновь оказался в Одессе, где в 1913-1917 гг. управлял епархией. Сегодня его мощи покоятся на братском кладбище Свято-Успенского мужского монастыря на Большом Фонтане.

В январе 1918 г. произошло не менее важное событие в церковной жизни епархии – впервые духовенство совместно с мирянами на III-м чрезвычайном Херсонском Епархиальном Соборе избрали нового владыку на Херсоно-Одесскую кафедру. На проходившем 14 января в Спасо-Преображенском соборе заседании выбор пал на митрополита Тифлисского, экзарха Кавказского и Бакинского Платона (Рождественского).

Тогда же, вследствие проводимой реформы Церкви, вошло в практику и избрание настоятелей приходских храмов на собраниях прихожан. Судьбу священника Свято-Троицкого храма Аврамия Слободяникова проследить не

удалось, оставался ли он в приходе или был переизбран. Известно лишь, что, будучи настоятелем Криво-Балковской церкви, он в 1918 г. привлекался для чтения проповедей в Одесском кафедральном соборе.

В сентябре 1922 г. новая власть провела перепись всех церквей, оставшихся на то время в городе. Поскольку к тому времени практически все домовые храмы были уже закрыты, то в стат. анкету попали лишь приходские [18, с. 25]. Среди них, на территории Ленинского райисполкома, была записана и Троицкая церковь в Кривой Балке, а настоятелем указан священник Алексей Попович.

За годы советской власти судьба Свято-Троицкого храма в Кривой Балке складывалась по-разному. Сегодня ворота одной из самых красивых в епархии церквей вновь открыты, как и прежде она пользуется неизменной популярностью у многих одесситов.

Примечание: * аплике – изделие из обычного металла, покрытое серебром; накладные серебряные украшения.

Литература

1. Херсонские Епархиальные Ведомости. – 1884. – №23.
2. Херсонские Епархиальные Ведомости. – 1855. – №22.
3. Там же. – 1855. – №24.
4. Там же. – 1885. – №22.
5. Прибавления к Херсонским Епархиальным Ведомостям. – 1884. – №21.
6. Ведомости Одесского Городского Общественного Управления. – 1886. – 18 янв., №6.
7. Одесские новости. – 1886. – 27 мар., №379.
8. Там же. – 1886. – 30 апр., №405.
9. Государственный архив Одесской области (ГАОО). – Ф. 16. – Оп. 124. Ч. 1. – Д. 2168.
10. Там же. – Ф. 16. – Оп. 104. – Д. 14.
11. ГАОО. – Ф. 16. – Оп. 104. – Д. 45.
12. Херсонские Епархиальные Ведомости. – 1890. – №12-13.
13. Одесский листок. – 1891. – 20 мая, №129.
14. Херсонские Епархиальные Ведомости. – 1901. – №5.
15. Там же. – 1911. – №10 (неоф.).
16. Там же. – 1911. – №24 (оф.).
17. Там же. – 1916. – №11 - 12.
18. ГАОО. – Ф. Р-1969. – Оп. 1. – Д. 90.

*Вікторія Добровольська,
кандидат історичних наук,
доцент Херсонської державної
морської академії (Херсон)*

ВПЛИВ РЕФОРМ 1860-70-х РР. НА ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ЖІНОЧОЇ ОСВИТИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

У сучасній Українській державі законодавчо проголошені демократичні права і свободи, громадянське суспільство. Важливу роль в українській громаді відіграють жінки, які помітні своєю діяльністю як у громадському житті, так і соціальному. Оскільки розвиток української держави залежить від рівня освіченості, професіоналізму молодого покоління, то ми вважаємо за потрібне з метою використання досвіду у сучасному процесі освіти висвітлити процес формування системи жіночих навчальних закладів всіх рівнів (початкових, середніх, вищих) Півдня України у II половині XIX - на початку XX століття під впливом демократичних реформ Олександра II, проаналізувати місце та роль зазначених закладів у підготовці жіночих кваліфікованих кадрів.

В історіографії ця проблема досліджена недостатньо. В українській історичній науці є низка праць, присвячених окремим аспектам процесу становлення системи жіночої освіти. Згадані в даній роботі наукові праці з історії освіти можна класифікувати за хронологічним принципом: дореволюційний період (Є. Ліхачова, С. Рождественський) [5; 7], радянська доба (П. Лебедев) [4], праці незалежної України (Т. Сухенко, Т. Тронько) [6; 8]. Науковий інтерес становить колективна праця з історії освіти на Миколаївщині [12].

Процес здобуття жінкою становища рівноправного члена українського суспільства відбувався досить повільно. Протягом майже всієї історії України роль жінок обмежувалася веденням домашнього господарства, рукоділлям і доглядом за дітьми. Відповідно процес навчання і виховання був спрямований на підготовку дівчини до гідного вико-

нання в майбутньому функції дружини, матері, господині. У законодавстві Російської імперії домінували патріархальні судження та погляди на призначення жінки. Жінки не мали навіть пасивного виборчого права і були позбавлені можливості брати участь у державному управлінні та самоуправлінні.

Ситуація почала змінюватися у результаті проведення демократичних реформ 60-70-х років XIX століття. Важливим кроком стала постанова 1871 року, згідно з якою жінок допустили на службу в громадські та урядові установи, що відкрило шлях до педагогічної, медичної та іншої діяльності. До того ж жінки проводили значну роботу з населенням: у народних школах навчали дітей грамоті, проводили заняття із неписьменними дорослими, виховували дітей у притулках, працювали у благодійницьких організаціях. Українська економіка вже не могла розвиватися без використання жіночої праці, і це змусило уряд серйозно поставитися до питання створення мережі жіночих загальноосвітніх і професійних шкіл. Саме протягом II-ї половини XIX століття відбулось організаційне оформлення та педагогічне забезпечення системи виховання й освіти жіноцтва.

Першим кроком підготовки кваліфікованих кадрів була початкова школа. Згідно з реформою 1864 року початкова освіта оголошувалася загальнообов'язковою. Жінки південноукраїнських губерній (Катеринославська, Таврійська, Херсонська) могли навчатися у однокласних (трирічних) та двокласних (чотири- та п'ятирічних) училищах Міністерства народної освіти (МНО); земських; церковнопарафіяльних школах та дворічних школах грамоти.

Всі ці школи підпорядковувалися трьом відомствам – МНО, Синоду, земствам, але навчальна програма в них зводилася до надання елементарної освіти: Закон Божий, російська мова, арифметика – в однокласних училищах і поряд з цим історія, географія, природознавство, церковні співи і креслення – у двокласних. У церковних школах робився акцент на виховання народу в душі православної віри і церкви (церковні співи, читання церковних книг). У земських школах та деяких міністерських викладався цілий

комплекс необов'язкових предметів: гімнастика, садівництво, городництво, бджільництво, кравецтво, ткацтво, столярство, рукоділля для дівчат та ін. [1, с. 67].

Питання плати за навчання вирішувалося по-різному: від безкоштовних земських шкіл до 3-15 крб. за рік в інших школах, діти найбідніших прихожан від сплати в церковній школі звільнялися. Для порівняння: пуд картоплі коштував 0,25 крб., м'яса – 5,20, сала – 8 крб. (1 пуд - 16, 4 кг) [2, арк. 18].

Серед усіх початкових шкіл переважали школи зі спільним навчанням хлопців та дівчат. Популярними для найбільшого сільського населення були земські школи, які надавали не тільки загальну освіту, але й професійні знання і навички. Мережа таких шкіл була досить помітною. Так, у Херсонській губернії в 1903 році функціонувало 1739 початкових шкіл різних відомств, 482 з яких були земськими [3, с.2-3].

У II половині XIX століття – на початку XX століття у суспільстві існує сталий попит на середню та вищу освіту, що пов'язано із швидким розвитком промисловості, сільського господарства, торгівлі. Середню освіту почали здобувати все більше дітей нижчих станів, які мали достатньо заможних батьків. Середня жіноча освіта південноукраїнських губерній була представлена такими навчальними закладами: гімназіями, прогімназіями, епархіальними училищами та професійними школами.

Ініціатором створення системи жіночої освіти була інтелігенція. Саме в результаті її клопотань та звернень уряд створює нову розгалужену мережу навчальних закладів для жіноцтва, які підпорядковувалися Міністерству народної освіти, Відомству установ імператриці Марії (ВУІМ), Синоду та мали різні організаційно-навчальні засади. Для середньої жіночої освіти цього часу були характерні всестановість, державне регулювання, наявність великої кількості приватних закладів, переважно платне навчання. На Півдні України дівчата вчилися у таких середніх школах, як гімназії, епархіальні жіночі училища, інститути шляхетних дівчат.

Законодавче оформлення жіночої середньої школи розпочалося з II чверті XIX століття, коли були засновані інститути шляхетних дівчат в Одесі та Керчі. Діяльність інститутів, які належали до ВУІМ, ґрунтувалася на певних засадах: становий склад учениць і закритий характер їх виховання. Вони призначалися для навчання і виховання вищих верств населення – дворянських дочок, купців двох вищих гільдій та обер-офіцерів. Шляхетних дівчат переважно з незаможних родин насамперед готували для виконання обов'язків у колі сім'ї.

Ці середні школи були першими жіночими школами імперії. Першим інститутом на південноукраїнських землях став Одеський. Інститути існували за рахунок коштів дворянства, приватних пожертвувань, прибутків міст, плати за навчання, допомоги уряду. Всього в Україні працювало п'ять інститутів: у Києві, Харкові, Полтаві, Керчі, Одесі. У результаті освітніх реформ до інститутів шляхетних дівчат були допущені дівчата непривілейованих верств суспільства, а також прихожі учениці та напівпансіонерки. Проте кількість прихожих учениць обмежили 5%, при вступі перевагу надавали дворянкам.

Країні були потрібні освічені робітники в усіх сферах господарства, а вихованки інститутів шляхетних дівчат переважно вели домашнє господарство. У другій половині 1850-х років у зв'язку із необхідністю навчання представниць нижчих та середніх станів суспільства відбувається законодавча організація відкритих всестанових жіночих шкіл. У 1858 році було створено перше відкрите училище для дівчат у С.-Петербурзі, а пізніше і в інших містах країни. Було розроблено статут і правила для таких училищ, які у 1862 році були перейменовані у маріїнські жіночі гімназії, «в честь Августейшого имени Государыни Императрицы Марии» [4, с.10].

«Положення про жіночі училища Міністерства народної освіти», затверджене у 1858 році, поклало початок організації середньої жіночої освіти на державному рівні [5, с. 542]. МНО передбачало створити відкриті шестирічні жіночі училища першого розряду та трирічні училища другого

розряду. У 1860 р. було затверджено проект нового «Положення», згідно з яким при кожному училищі засновувалися дві ради: педагогічна — для вирішення навчальних і виховних питань та попечительська — для сприяння діяльності закладу з боку громадськості.

Основна ідея положень 1858 та 1860 рр. полягала в тому, щоб залишити за жіночими училищами характер приватних навчальних закладів. Уряд взяв на себе ініціативу керівництва цією справою через керівників губерній та училищне керівництво МНО з наданням цим закладам деяких прав нарівні з державними [6, с. 68].

Важливим кроком для створення системи жіночої освіти було прийняття «Положення про жіночі гімназії і прогімназії Міністерства народної освіти» (1870). Цим документом жіночі училища першого розряду перейменовувалися у гімназії, училища другого розряду — у прогімназії і набували всестанового характеру. Кінцевим результатом законодавчої діяльності царського уряду у II половині XIX століття стала система всестанової жіночої освіти. Дії уряду з питань створення системи середньої жіночої освіти характеризувалися певними протиріччями. З одного боку, уряд створив відкриті всестанові школи — гімназії та прогімназії, з іншого боку, намагався не допустити швидкого зростання їх мережі та контролював їх соціальний склад. Проте розвиток виробництва та індустріального суспільства вимагав залучення освічених жінок до виробництва, тому спроби повністю контролювати розвиток середньої жіночої освіти не мали успіху.

У 1880-90-х роках спостерігаємо наступний етап реформування середньої жіночої освіти. Для нього характерні зміни, викликані реакційною політикою царизму після вбивства імператора Олександра II. МНО провело сувору централізацію управління, посилило контроль за поведінкою учениць та викладачів, за національною школою, позашкільним життям. Проводилися заходи щодо «ушляхетнення» соціального складу учениць. Циркуляром міністра народної освіти І. Делянова (1887 р.) офіційно заборонили прийом до гімназій дітей нижчих верств населення, зокре-

ма дітей кухарів, прачок, кучерів, дрібних торговців та ін. Цей міністр назвав прагнення жіноцтва до освіти хибним бажанням вийти зі свого середовища, уникнути повсякденних обов'язків і досягти прав, які, на його думку, мало відповідали покликанню жінки [7, с. 660-661]. Незважаючи на ці перешкоди, жіночі навчальні заклади відігравали свою позитивну роль у житті жіноцтва.

Одним із типів середніх шкіл Півдня України були навчальні заклади, орієнтовані на дівчат духовного стану. Царський уряд і духовенство були зацікавлені у розвитку таких жіночих закладів, які б, задовольняючи освітні запити населення, не розхищували основи самодержавства, становість і народність, під якою розумілось домінування російської мови, культури, історії та православ'я. Завдяки духовенству було відкрито особливий тип жіночих навчально-виховних інституцій.

У 1868 році було затверджено статут, за яким нові духовні жіночі училища стали називатись єпархіальними і мали на меті «виховання дівчиць відповідно до правила благочестя за ученням православної церкви та в російському народному дусі з тим, щоб вихованки могли згодом благодійно впливати на навколишнє середовище суворою моральністю життя і діяльним виконанням сімейних обов'язків». Вони мали напівзакритий характер виховання. Створені за типом жіночих гімназій, вони прирівнювались до середніх навчальних закладів, давали широкий обсяг знань, але не надавали своїм випускницям усіх гімназійних прав. Єпархіальні жіночі училища створювались по всій території країни за ініціативою місцевого (єпархіального) духовенства і на кошти, зібрані ним [8, с. 11].

Жіночі єпархіальні училища Півдня України мали напівзакритий характер, при формуванні контингенту перевага надавалася представницям духовного стану. Навчальна програма була обмеженою внаслідок пріоритету релігійних дисциплін, тому на Півдні України вони кількісно значно поступалися гімназіям. Збереглися відомості про функціонування Таврійського, Катеринославського, Маріупольського, Одеського єпархіальних училищ.

Основним типом середнього жіночого навчального закладу Півдня України на початку ХХ століття були гімназії, що мали сім класів і восьмий – педагогічний. До них приймали дівчат із початковою освітою у віці 9-10 років. Про популярність таких установ свідчить зростання в Одеському навчальному окрузі кількості жіночих гімназій: у 1896 році тут нараховувалося 20 гімназій, у 1910 році – вже 85 [9, арк. 1; 10, арк. 16].

Гімназії були класичними. Навчальні плани включали Закон Божий, російську мову та літературу, історію, математику, географію, церковнослов'янську, латинську, французьку (німецьку) мови, рукоділля, малювання, музику, співи, танці. Плата за навчання була високою, бо вона була головним джерелом утримання закладу: від 70 до 115 крб. за рік [11, арк. 21, 65].

Всестанові гімназії, єпархіальні училища, в яких навчалися переважно дівчата духовного стану, підготували чимало жіночих педагогічних кадрів для початкової школи, а також надавали своїм випускницям права для здобуття вищої освіти, готували гарних господинь та освічених матерів.

Педагогічний напрямок був представлений вчительськими семінаріями, церковно-вчительськими школами, двокласними вчительськими школами, педагогічними класами і курсами при жіночих парафіяльних училищах та гімназіях. Медичний – представляли фельдшерські, акушерсько-фельдшерські, зуболікарські школи. Сільськогосподарський – представляли сільськогосподарські училища, сільськогосподарські курси при гімназіях. Мистецький – музичні школи, музичні класи і курси, школи малювання та ін. Комерційний – торговельні класи, початкові комерційні школи, комерційні училища і курси комерційних знань.

Особливо популярними серед жіночого населення були медичні заклади, на випускниць яких завжди був сталий попит. Так, на початку ХХ століття тільки в одному Миколаєві працювали: жіноча акушерсько-фельдшерська школа при міській лікарні, акушерська повивальна жіноча школа при єврейській лікарні, фельдшерська школа при об'єднаному лазареті 58 піхотного Празького полку, річні

курси доглядальниць при Березнігуватській лікарні для підготовки сестер милосердя [12, с. 30].

У зазначений період стан вищої освіти в Україні був незадовільний, бо жіноцтву забороняли навчатися в університетах. Тому на початку минулого століття дівчата здобували освіту на вищих жіночих курсах. Центром вищої жіночої освіти на Півдні України була Одеса. Тут з 1906 року працювали вищі жіночі курси (ВЖК), а з 1910 року – вищі медичні жіночі курси (ВМЖК).

У відкритті та роботі зазначених курсів активну участь брала наукова еліта Новоросійського університету. Очолив ВЖК професор університету М. Ланге, а ВМЖК – доктор медицини С. Левашов. Ці навчальні заклади існували за рахунок плати за навчання, пожертвувань. Саме тому не всі бажаючі могли навчатися: плата за навчання на ВЖК була значною – 150 крб. за рік, на медичних курсах – 200 крб. за рік [13, арк. 7].

Ці всестанові заклади, незважаючи на помітну плату за навчання, підготували чимало спеціалістів для різних галузей господарства. Протягом чотирьох років слухачки вищих жіночих курсів здобували знання з технічних, природничих, гуманітарних дисциплін, навчаючись на історико-філологічному, фізико-математичному, юридичному факультетах. Жіноцтво ВМЖК протягом п'яти років здобувало медичну освіту в обсязі медичних факультетів університетів і виходило із стін закладу повноцінними медичними працівниками, яких так не вистачало країні.

Отже, протягом II половини XIX – на початку XX століття на Півдні України існувала розвинута мережа жіночих навчальних закладів. Початкові школи приймали активну участь у ліквідації неписьменності населення і відкривали шлях до середніх шкіл. Жіночі середні школи забезпечували вихованок освітою, що підвищувала соціальний статус жіноцтва, забезпечувала нижчі школи педагогічними кадрами, а профшколи готували робітниць із певної спеціальності, що надавало жінці незалежного статусу. До вищих жіночих курсів приймали дівчат із середньою освітою, а випускали кваліфікованих кадрів для багатьох галузей суспільного виробництва.

Література

1. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1904 г. – Херсон, 1906. – 147 с.
2. Державний архів Миколаївської області. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 640. Арк. 18.
3. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1903 г. – Херсон, 1905. – 133 с.
4. Лебедев П. А. Школа и Педагогическая мысль России второй половины XIX – начала XX века (1861-1917) // Антология педагогической мысли России второй половины XIX – начала XX века. – М., 1990. – С. 5-37.
5. Лихачёва Е. Начало женских гимназий в России. 1857-1859 гг. // Вестник Европы. – 1897. – Т.2. – Кн. 4. – С. 534-555.
6. Сухенко Т. В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 1998. – №5. – С. 63-74.
7. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802 – 1902). – СПб., 1902. – 785 с.
8. Тронько Т. В. Діяльність органів державної влади в галузі жіночої середньої освіти в Наддніпрянській Україні II половини XIX століття: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. – Запоріжжя, 2001. – 19 с.
9. Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. 47. Оп. 1. Спр. 5651. Арк. 1.
10. ДАОО. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 2393. Арк. 16.
11. ДАОО. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 2312. Арк. 21, 65.
12. Освіта на Миколаївщині у XIX – XX століттях. Історичні нариси / [А. І. Олійник, І. С. Павлик, В. Д. Будак та ін.]. – Миколаїв, 1997. – 176 с.
13. ДАОО. Ф.62. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 7.

*Ада Дізанова,
Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Ізмаїл)*

**Рушник в обрядовості етносів
українського Подунав'я**

Рушник відіграє важливу роль в житті та обрядовості багатьох народів. Ми достеменно не знаємо часу його появи. На думку В. Г. Кушніра, є підстави вважати, що він з'явився з виникненням ткацтва у неолітичну добу. Дослідник пише: «У Нижньому Подунав'ї відбитки тканини зафіксовані на стінках керамічного посуду культури Гумельниця (IV тис. до н.е.), у похованнях під курганами (III тис. до н. е.) знайдені відбитки орнаментів з підстилок, на які клали небіжчиків» [1, с. 5]. З тих пір, за словами вченого, рушник є необхідним атрибутом нашого побуту.

Рушник є відбиттям культурної пам'яті народу, він несе у собі значну інформацію, супроводжує людину від народження до смерті, виконує важливу роль в календарній та сімейній обрядовості. Про що ж розповідає нам рушник?

Рушник — це прямокутний шматок полотна, завширшки 30–45 см і завдовжки 2–3 м, що має на кінцях, а інколи на всьому полі різноманітні вишиті або виткані композиції, які відображають світогляд та звичаї того чи іншого етносу. Розміри рушників можуть суттєво відрізнятись. В літературі є згадки і про маленькі рушники, і про великі, довжина яких сягає навіть 7 метрів. Відношення довжини до ширини зазвичай наближене до 7 – магічного числа у багатьох народів.

Полотно для рушників готували з особливою ретельністю. З давніх часів і до XX ст. виключно жінки виготовляли полотно з прядених лляних, конопляних, бавовняних, вовняних і шовкових ниток. Льон, коноплі та овеча вовна оброблялись протягом цілого року, поетапно, у визначені народним календарем терміни. На території України існувало понад 20 видів технік ткання полотен. Як вказує відома дослідниця з історії українського рушника Л. Орел, майже всі

вони використовувались у виготовленні рушника [2].

З найдавніших часів пряли нитки за допомогою веретена. Майже з XV ст. в Україні використовувалася прядка, домашній верстат, призначений для ручного прядіння. Приводилася вона в рух ножним або ручним приводом. Продуктивність прядки була набагато вища від веретена, тому до другої половини XIX ст. вона майже повністю його замінила. Прядка, як і інші знаряддя праці, була наділена сакральним значенням. Вона й досі відома в народі як символ життя і часу. Набули поширення також ткацькі верстати, які ще й зараз можна знайти у деяких селах. З XIX ст. майстрині почали використовувати нитки фабричного виробництва.

Існували різні повір'я щодо початку роботи. Як зазначає В. Г. Кушнір, що приділив особливу увагу вивченню нижньодунайського рушника, «за народним повір'ям, розпочинали підготовку до ткання у вівторок, середу чи четвер. Ніколи не розпочинали у понеділок та суботу» [1, с. 5]. Болгари, наприклад, не розпочинали роботу у вівторок. У вівторок не можна було стригти овець, прати вовну. Вівторок у народних уявленнях був пов'язаний зі смертю та виконанням ритуалів поминальної обрядовості. У цей день прали рушники після поминок [3]. З часом ці заборони забулися.

У багатьох народів не розпочинали роботу у п'ятницю, що було пов'язано з дохристиянськими віруваннями, з культом святої Параскеви. Повага всього християнського світу до п'ятниці зумовлювалась споминами про земне життя Ісуса Христа. У цей день жінкам суворо заборонялося працювати, особливо прясти [4, с. 392]. Про суботу говорили: «У суботу – не робота», а в неділю взагалі не можна було нічого робити, особливо шити.

Рушник символізував дорогу життя, тому полотно мало бути цілим і безперервним, як життя. Тонкі полотна, призначені для рушників, старанно вибілювали на росі, сонці, морозі.

Після підготовки полотна бралися за декорування рушників. Відомий дослідник проблем українського рушникарства І. Гончар за технологією декорування поділяв рушники на ткані, вишивані, апліковані, мальовані,

комбіновані [5]. Найчастіше в Україні зустрічаються вишиті рушники.

Вишиванням споконвіку займалися жінки, які з покоління в покоління передавали зразки орнаментів, кольорів, вишивальні техніки. В Україні відомо понад 150 технік (видів) вишивки, і майже всі вони використовуються у виготовленні рушників. Перш ніж узятися за вишивання, дівчина чи жінка повинна була помолитися і вимити руки, тобто повністю очистити себе від негативної енергії. Починали рукоділля, як правило, зранку в четвер. Цей день вважався жіночим і розглядався як енергетична вершина тижня. Під час роботи не можна було думати про погане, сваритися чи лягати.

Вишивка має глибоке символічне значення. За мотивами орнаменти поділяють найчастіше на три групи: геометричні, рослинні, зооморфні [6, с. 140]. Інколи називають ще антропоморфні й солярні мотиви.

Як зазначає дослідниця з історії українського рушника Л. Орел, «у багатьох народів мотиви орнаментального мистецтва подібні, бо сонце, земля і вода – необхідні життєдайні сили для всіх» [2, с. 175].

Найдавнішим вважають геометричний орнамент. На рушниках вишивали меандр, майстрині його часто називали «безконечник», «кривулі». Він означає повторення або вічність, інколи – символізує воду. Досить поширеними були: трикутник як символ вогню, безсмертя, материнської сили, символ трійці, хрест, ромб, різноманітні кружальця тощо. Існувала ціла система назв елементів орнаменту, як наприклад: «баранячі ноги», «конячі голови», «осьмиріжка».

В основі рослинного орнаменту лежить культ поклоніння природі, рослині. Поширеним символом було «дерево життя», «світове дерево». Найдавніше зображення «світowego дерева», знайдене на Київщині, датується II тис. до н. е. [1, с. 128]. Зустрічаються різноманітні варіанти: дерево з корінням, дерево у горщику, у вигляді гілок. Крім того, в орнаменті часто використовували такі мотиви, як виноград – символ добробуту, щасливого одруження, барвінок – символ нев'янучого життя, яблуко – символ кохання тощо. На рушниках можемо побачити берізку, калину,

хміль, дубове листя, ягідки. Популярною у народі була квіткова орнаментика. Троянди, маки, лілеї «розквітали» на рушниках.

На зооморфних вишивках можна побачити зображення різних тварин, птахів, риб. Часто вишивали таких тварин, як кінь, олень. Улюбленими птахами були голуби, ластівки, півні. Антропоморфні вишивки містили символічні зображення людини. Дослідники відзначають, що у цих зображеннях були яскраво виражені регіональні особливості. Популярними здавна були також солярні знаки на вишивках, особливо зображення сонця, зірок тощо. На рушниках часто зустрічаються християнські символи.

До орнаменту додавалися різноманітні написи, які нерідко свідчили про призначення рушників. Найчастіше написи робилися на весільних рушниках. Популярними були наступні: «На щастя, на долю, на любов», «На щастя», «На щастя, на долю». Однак зустрічалися й такі: «Вмивайся біло, втирайся сухо» та інші. Символічне навантаження несли не лише орнаменти, а й колір. Білий колір – це символ краси, кохання, вірності. Це колір чистоти, символ створеного Богом світу.

Улюбленим кольором у майстринь-вишивальниць був і залишається червоний колір. «Червоне – то любов, а чорне – то журба», – співається у пісні «Два кольори». Червоний – це символ крові і вогню. Оранжевий – символ слави, величі та гідності. Жовтий – символ тепла, сонячного світла, це також колір золота і стиглого колоса. Зелений – символ природи, молодості. Голубий – символ благородства, ніжності і вірності, символ Божественних Небес. Синій символізує воду. Числа теж мали свою символіку.

Символіка рушника – дуже складна проблема. Попри існування загальних тлумачень орнаментів на різних етапах історії майстрині вкладали свій зміст у ті чи інші зображення. Специфічне тлумачення було притаманне також різним етносам. Важко не погодитись з відомою дослідницею рушника, авторкою численних праць з даної проблематики, доктором мистецтвознавства Т. Кара-Васильєвою, яка зазначає, що вивчення символічної мови давнього орна-

менту – дуже приваблива і водночас надто небезпечна для дослідників тема, в рамках якої наукове дослідження іноді непомітно для самого автора підмінюється науковою спекуляцією. «Основна складність, на думку вченої, пов'язана з тим, що науковець, не маючи синхронно зафіксованого в письмових джерелах або достовірно збереженого словника давньої знакової мови, змушений вдаватися до аналогій або ж власних асоціацій сучасної людини. Такий підхід є принципово неможливий при вивченні давніх знакових структур. Нам невідома знакова мова дохристиянського язичництва. Це породжує масу спекулятивних інтерпретацій тих чи тих орнаментальних мотивів, які збереглися в народному мистецтві, але втратили своє первісне значення або набули нової інтерпретації» [7].

Рушники бувають різного призначення і відповідно виконують різноманітні функції. Протягом тривалого часу рушник був головною прикрасою оселі, незамінним поліфункціональним предметом традиційно-побутової культури, неодмінним атрибутом календарної та сімейної (особливо весільно-шлюбної) обрядовості. Рушники, що використовувались для витирання обличчя та рук, називалися в українців «втирачі», або «стирачі» [1, с. 5], у липован – «утиральник» [8, с. 137], у болгар – «кърпа», у молдаван – «просоп».

Рушниками-стирками витирали посуд. Господарськими рушниками накривали тісто. Свіжоспечений хліб клали на рушник, накриваючи його іншим рушником зверху. Рушниками накривали продукти на столі.

Рушники для ікон отримали назву «божники». Подібними рушниками прикрашали також портрети й картини на стінах. Традиція прикрашати ікони рушниками характерна майже для всіх етносів українського Подунав'я, за винятком липован. Протягом тривалого часу вони розміщували ікони («образи») на спеціальних поличках, або кутовому столику на високих ніжках, завішували їх гарною тканиною, або завіскою [9, с. 139-140]. У процесі міжкультурної комунікації відбулося запозичення окремих елементів культури. Зокрема, під впливом сусіднього населення ли-

повани стали прикрашати ікони рушниками [10, с. 23], які часто вишивали гладдю. Замість українського орнаменту на липованських рушниках були «братки», зібрані в оригінальний букет, що повторював ритуальне давнє коло (земля, сонце), тобто використовувався російський варіант вишивки [9, с. 140].

Рушник широко використовувався в декоруванні інтер'єру. Важко було знайти оселю, яка б не була прикрашена рушниками. Рушники, які розвішували над вікнами і дверима, відігравали роль оберегів.

Рушник був також складовою частиною народного костюма. У кожній родині у скринях зберігалось багато подарункових рушників, якими зустрічали дорогих гостей, дарували, несли до церкви на Великдень. Пасхальні рушники були дуже гарними, мали відповідну символіку.

Рушники широко використовувались в обрядовості усіх етносів, що проживали в українському Подунав'ї. Болгари, греки, гагаузи такі рушники, як правило, називали «пешкір». Рушник супроводжував людину від народження до смерті.

На рушник або на шматок чистого нового тканого полотна бабка-повитуха приймала дитину. Як правило, це було полотно найвищого ґатунку. Рушниками обдаровували учасників родин. Щедрі дари, серед яких особливе значення мали рушники, отримувала бабка-повитуха. На рушнику, вишитому світлими, яскравими кольорами, без жодного чорного стібка, несли дитину до церкви. Цей рушник мав забезпечити дитині світлий і добрий життєвий шлях. Рушник, у який загортали немовля після хрестин, нерідко називають «крижмо» (раніше так називали також золоту або срібну монету, яку клали на рушник хрещені батьки).

Матір давала рушник хлопцеві, якого проводжали до армії – «І в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала, і рушник вишиваний на щастя дала» [11].

У поховальному та поминальному обрядах практично у всіх етносів українського Подунав'я використовувався рушник. Існував звичай виготовлення похоронних рушників однією майстринею на все село.

До цього часу рушник відіграє особливу роль у весільному обряді. Весілля – це надзвичайно важлива подія в житті людини. Здавна вважалося, щоб подружнє життя було довгим і щасливим, потрібно ретельно виконати різноманітні багаточисельні ритуали й обряди. Важливим атрибутом різних обрядів, а також оберегом для молодих, був весільний рушник (точніше – рушники).

Рушники використовувались у весільній обрядовості майже усіх етносів українського Подунав'я: болгар, молдаван [12, с. 618-619.], гагаузів [13, с. 51, 52, 56]. Наприклад, у гагаузів рушником перев'язували гостей чоловіків після заручин, матір нареченої пов'язувала родичів нареченого рушниками і сорочками [13, с. 48, 51]. До приданого нареченої входила велика кількість рушників, значну частину яких вона сама вишивала. Повна скриня рушників була свідченням хазяйновитості нареченої, її заможності.

Особливе місце посідали рушники у весільній обрядовості українців. До весілля готували від 20 до 40 рушників, а то і більше. Найменша необхідна кількість рушників для весілля – п'ять: рушник, на який стають молоді під час вінчання, рушник на ікони для нареченого і нареченої, рушник для перев'язування рук молодій парі і рушник під коровай. Орнаменти мали глибоке символічне значення. На весільних рушниках вишивали птахів (обов'язково пару), які символізували наречену й нареченого. Птахи уособлювали собою сімейне щастя, кохання, вірність. Квіти були оберегами від злих сил, слугували побажанням процвітання молодих, народження дітей тощо. Весільний рушник свято оберігався родиною, бо ж слугував могутнім оберегом сім'ї, вважався запорукою щасливого сімейного життя. Існувало багато народних прикмет, пов'язаних з весільним рушником.

У радянські часи значна частина народних традицій, обрядів, ритуалів пішли у небуття. Однак останнім часом більшість з них відроджуються. Рушник продовжує відігравати важливу роль в обрядовості різних етносів.

Література

1. Кушнір В. Г. Нижньодунайський рушник. – Галац, 2012. – 142 с.
2. Орел Л. Українські рушники (історико-культурне дослідження). – Львів, 2003. – 232 с.
3. Седакова И. А. Семантика и символика второго у болгар (с некоторыми славянскими параллелями). – [Электронный ресурс]: Энциклопедия культур. – Режим доступа: http://es-dejavu.ru/c/Cherta_s_dva.html
4. Ковальова О. Українська народна творчість (від традиції до сучасності). – Миколаїв, 2007. – 528 с.
5. Москаленко О. Український рушник. Особливості рушників Запорізького регіону. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cossackdom.com/culture/moskalenko_rushnik.htm#r1
6. Ілюстрована енциклопедія українського народу: Звичаї. Свята. Традиції / укл. І.І. Сметана. – Харків, 2012. – 416 с.
7. Кара-Васильєва Т. В. Давнина в рушниках. – [Електронний ресурс]: Українські рушники. – Режим доступу: <http://rushnyk.ukrsov.kiev.ua>
8. Баранник Л. Ф. Традиционная южнорусская лексика в речи липован Юга Украины // Липоване: история и культура русских-старообрядцев. – Вып. 1. – Одесса, 2004. – С. 129 – 138.
9. Силантьева-Скоробогатова В., Касим Г., Минкевич Э. Вилково город в дельте Дуная (к 250-летию основания). – Одесса, 1996. – 184 с.
10. Душакова Н. Традиционное старообрядческое жилище Пруто-Днестровского междуречья и Левобережного Поднестровья (XIX - нач. XXI в.) // Автореф. диссер. на соискание ученой степени доктора истории. – Кишинев, 2012. – 31 с.
11. Малишко А. Пісня про рушник.
12. История Молдавской ССР. – В 2 т. – Т.1. – Кишинев, 1965.
13. Курогло С. С. Семейная обрядность гагаузов в XIX - начале XX в. – Кишинев, 1980. – 140 с.

ОДЕССКИЕ ДРЕВНОСТИ

*Аліса Ложешник,
аспірантка кафедри історія України
ОНУ ім. І. І. Мечникова*

Козаки – учасники штурму фортеці Хаджибей 1789 р. за формулярними списками старшини Чорноморського війська 1804 р.

В історичній літературі неодноразово розглядалася участь Чорноморського козацького війська в штурмі Хаджибея (Одеси) 14 вересня 1798 р. [1, с. 111 - 182]. При тому вказувалося, що в тій знаменній для історії Одеси події у складі військ Йосипа Де-Рібаса брали участь три піших та три кінних полки чорноморців й ще кілька їхніх з'єднань перебували в інших структурах військ корпусу Івана Гудовича. Публікувалися і документи, що стосувалися цієї участі. Зокрема, у збірках, виданих у ХІХ ст. М. Дубровіним та І. Дмитренко.

У відомому рапорті генерал-майора Й. Де-Рібаса згадується, що у складі його військ під час штурму перебували шість кінних та шість піших полків чорноморців під проводом отамана Захарія Чепіги й ще кілька полків під проводом військового судді Антона Головатого виконували функції обозної служби. В рапорті між іншим вказано: «Справедливую похвалу отдаю войску верных Черноморских козаков и особенно предводившему оным полковнику и кавалеру Чепеге, который ударил на бежавшего из замка неприятеля, полковнику и армии капитану Белому, хорунжему, армии поручику Алексею Высочину, старшинам: армии прапорщику Павлу Лисаневичу и Василию Левенцу, есаулу и армии прапорщику Прокофию Чайковскому, хорунжему Ивану Сербину и хорунжему ж от армии прапорщику Андрею Белому. В заключении всего признать должен, что во все продолжение экспедиции сей, в доставлении

снарядов. Провианту и многих других нужных случаях, великое я имел пособие от армии подполковника и кавалера Головатого, которого особливо препоручить вашему высокопревосходительству осмеливаюсь»[2, с. 39-40].

Окрім цих козацьких старшин, що відзначилися в штурмі Хаджибея генерал-поручик І. Гудович в своєму рапорті від 18 вересня 1789 р. вважав за належне висловити подяку «и войска Черноморских казаков есаулу от армии прапорщику Кондратию Табанцу, употребившему много неусыпного труда и усердия при ведении главного корпуса поздешним трудным дорогам во время сей экспедиции»[2, с. 43-44].

Проте залишається відкритим питання про інших козаків, що брали участь у штурмі Хаджибея та інших військових операціях Російсько-турецької війни 1787 - 1791 рр. На сьогодні були опубліковані документи лише кількох козаків - учасників зазначеного штурму. Зокрема, «атестати» козака Петра Плохого від 1793 р.[3, с. 581] та Якова Дундука від 1797 р. [5, с. 267], де згадано про участь цих козаків у штурмі Хаджибея 1789 р.

У фонді Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора (Ф. 1) Державного архіву Одеської області зберігаються формулярні списки старшини Чорноморського козацького війська (яке на той час вже перебувало на землях по р. Кубань) за 1804 р. Звичайно, на той час вже далеко не всі чорноморці-учасники штурму Хаджибея 1789 р. були живі й тим більш на козацькій службі. Однак, тим не менш, у формулярних списках 77-мох чорноморських старших 1804 р. вказано, що вони брали участь у штурмі. Показово, що у формулярному списку тодішнього кошового отамана Федора Бурсака штурм Хаджибея не згаданий, проте вказано, що він: «Участвовав в штурме Очакова, в урочище Аджигор, участвовав у взятти 30 турок языка. 1789 в шеремии под Бендерами, в местечке Каушанах при разбитии многочисленного турецкого войска, при покорении Аккермана и Бендер, 1790 г. - Килии, в штурме Измаила» і т.п. Цілком можливо, що писар просто пропустив назву Хаджибей в його атестаті.

Нижче наведені тексти 77-ми вищезгаданих формулярних списків. В них подані загальні відомості про походження, сімейний стан, письменність, отримання звань та ратні подвиги представників козацької старшини. Серед останніх згадуються не лише бойові дії під час Російсько-турецької війни 1787–1790 рр. (штурми Очакова та Ізмаїлу, здобуття Акерману, Бендер, Кілії, бої під Бабадагом та Мачином та ін.), але й у боях проти черкесів на Кубані, придушенні польського повстання Т. Костюшко 1794 р. (зокрема, у здобутті варшавського передмістя Праги та ін.) тощо. Показово, що деякі чорноморські старшини – колишні запорожці воювали під Хаджибеєм ще під час Російсько-турецької війни 1768–1774 рр.

Вже у складі Чорноморського війська низка старшин, тексти формулярних списків яких наведені нижче, брали участь в військових діях 1788 р. під «Аджибеєм» (різночитання «Аджибей» та «Гаджибей» в наведених документах, вочевидь, пов'язані з різним написанням назви Хаджибея у військових рапортах 1788 та 1789 рр., на основі яких склалися формулярні списки). Цікавими є згадки про участь козаків 1788 р. у «взяті при урочище Аджибей в язык 30 человек турков». Відомо, що влітку та восени 1788 р. чорноморські козаки здійснили під Хаджибеєм низку військових операцій: розвідувальні рейди, взяття двох ворожих «язиків», спалення продовольчих складів та ін.[4. 39 – 44]. Однак, коли саме у 1788 р. під Хаджибеєм відбулося взяття в полон 30 турецьких «язиків», історикам дотепер невідомо.

Нижче подані тексти документів за сучасними правилами правопису зі збереженням деяких мовних особливостей. Пунктуаційні знаки, великі і малі літери поставлені з наближенням до вимог сучасної пунктуації та правопису. Різночитання географічних і власних назв збережені. У текст вводилися три крапки «...», що вказують на пропуски, пошкодження тексту, непрочитаний текст.

Література

1. Гончарук Т. Г., Гуцалюк С. Б., Сапожніков І. В. Чорноморське військо у війні 1781 – 1791 років // Хаджибей-Одеса та українське козацтво. – Одеса, 1999.

2. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. Собраны И. И. Дмитренко. – СПб., 1896. – Т.1.
3. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. Собраны И. И. Дмитренко. – СПб., 1896. – Т.3.
4. Сапожников І., Сапожнікова Г. Чорноморська козацька команда в Хаджибеї та Одесі: 1794-1797 роки // Хаджибей-Одеса та українське козацтво. – Одеса, 1999.
5. Гончарук Т. Г. Участь чорноморських козаків у військових діях під час Російсько-турецької війни 1787–1791 рр. // Одеса козацька. Наукові нариси. – Одеса, 2008.

ФОРМУЛЯРНЫЕ СПИСКИ О ЧИНАХ И ВОИНСКИХ ЗВАНИЯХ 23 ИЮЛЯ 1804 г.

Войсковой судья подполковник
Константин Тимофеев сын Кордовский

56 лет. Из польского шляхетства подданных не имеет. Российской грамоте читать и писать знает. Женат на обер-офицерской дочери Маланьи Ивановой. Дочерей имеет двух, сыновей Петра 5 и Якова 3 лет.

19 января 1764 – поступил на службу казаком (в Запорожском войске). 10 марта 1779 – атаман. 11 июля 1777 – полковой есаул. 19 апреля 1788 – подпоручик (в Черноморском войске). 25 декабря 1788 – капитан. 11 февраля 1791 – майор. 8 марта 1799 – подполковник.

Во время продолжения службы ходил против неприятеля был в 1769 – 1770 гг. при разбитии пробиравшихся к Запорожской Сечи по Днепру турецких судов, при разбитии крымского хана Шаган Гирея и взятии 2 знамен, 5 знаков и ханский полк, 1771 г. пройдя на лодках мимо города Очакова и Кинбурга в первую армию, при взятии на устье лиманского гирла состоявшего на страже ввойске неприятельского флота судна, при разбитии и поражении под турецким местечке Тулгое немалого числа бывших турецких судов и кораблей, также под городом Бабидов, местечками Мачином, Френами, Гирсовым, Гасинем, Черневими, при разбитии неприятеля под городом Силистрове, также в Терлинцев в неприятельских батареям при разбитии войска и

прогнаний даже к Форштату неприятеля так неукротимо-го с флотилией турецкой на Дунай сражение было и до заключения с Портой оттоманского мира, который последовал в 1774 году, в разъездах и пикетах и часто с препорученной командой находился; 1778 в штурме при взятии города Очакова, 1789 г. в штурме замка Гаджибея, при покорении городом Аккермана, Бендер, 1790 – сотворении 5 сот[ен]ных пехотных полков, при покорении крепости Килии и в взятии штурмом самой крепости и города Измаил, 1791 присоединении задунайских селения монастыри и взятии местечка Мачина, и на дунайском острове против города Браилова неприятельской 20 пушечной батарее оной был награжден с препоручением пятисотенное командование для зделки флот мореходных лодок коих изделано 25 по прибытии на всемиловейшее пожалованную войску землю в весь 1794 год отправлял должность войскового есаула. В 1795 году при пограничной страже командиром, а 1798 февраля числа 1, в войсковом правительстве присутствовал и в войсковой канцелярии присутствовал.

**Войсковой полковник ТРОХИМ ФЕДОРОВ СЫН
РАХМАНОВСКИЙ**

59 лет. Из польского шляхетства. Грамоту знает. Холост.

9 февраля 1762 – поступил на службу казаком (в Запорожском войске). 10 июня 1771 – атаман. 11 июля 1774 – полковой хорунжий. 10 апреля 1782 – поручик (в Черноморском войске). 22 декабря 1788 – капитан. 16 апреля 1809 – войсковой полковник. В походах против неприятеля в турецких сражениях, 1769 – 1770 при разбитии пробиравшегося на Запорожскую Сечь по реке Днепр турецких суден, при разбитии крымского хана Ислан-гирея и взятии 2 знамен, 5 значков и ханской лавки; 1771 при взятии на усть-лиманском гирле состоящего на страже неприятельского судна, а также находился под видом резервного корпуса в сражении под местечком Тулгов немалого числа больших турецких судов и кораблей, также под другими турецкими городами и местечками Бабидов, Мачин, Гирсов, при раз-

битии и разгнании к форшату неприятеля, где и ранен в правую ногу. В 1788 при штурме Очаков, 1789 – в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана, Бендер, 1790 – сотворении 5-сот[ен]ных пехотных полков, при покорении крепости Килии и в взятии штурмом самой крепости и города Измаил, 1791 присоединении задунайских селении монастырии и взятии местечка Мачина, и на дунайском острове против города Браилова. В усмирении в бунтующихся полках мятежников при местечке Берестове, у преследовании от местечка Гродна, в сражении под местечком Бранами, при оттеснении неприятеля под местечком Поповец на реке Буг переправы, при вытеснения из селения Збиткове неприятеля, при взятии штурмом под Прагой батареи, при покорении города Варшавы. Был от войска в разных командировках находился.

ГЕРАСИМ РОМАНОВ СЫН КУХАРЕНКО

39 лет. Из обер-офицерских детей. Грамоту знает. Женат на протоиерейской дочери Анне Романовой, детей не имеет.

1 марта 1788 – поступил на службу казаком (в Черноморском войске). 25 декабря 1788 – прапорщик. 11 сентября 1790 – бунчужный товарищ. 10 февраля 1791 – капитан. 16 апреля 1809 – войсковой полковник. В выступлениях российской армии в турецких партиях за рекой Бугом. 1788 – при взятии при урочище Аджибей в язык 30 человек турков, при взятии штурмом города Очаков, 1789 – в шеремии под Бендерами, в штурме замка Гаджибей, при покорении городов Аккермана и Бендер, 1790 – при осаде и штурме крепости Килии, при осаде и штурме крепости Измаил, 1791 – при разбитии за Дунаем в местечке Бабидов турецкой армии. А на войсковой земли при пограничной кордонной службе в 2-й части начальником и в прочих по войску должностях и командировках находился.

ПАВЕЛ ЯКОВЛЕВ СЫН ГЕЛДЫШ

54 года. Из старшинских детей. Российской грамоте читать и писать знает. Женат на старшинской дочери Софии

Михайловой, детей не имеет.

20 мая 1765 – поступил на службу казаком (в Малороссийском казачьем полтавском полку). 9 мая 1768 – сотенный хорунжий. 16 марта 1769 – сотенный есаул. 1 августа 1770 – войсковой канцелярист (в Запорожском войске). 29 апреля 1772 – полковой старшина. 20 декабря 1780 – войсковой товарищ (в Черноморском войске). 3 ноября 1790 – бунчужный товарищ. 10 февраля 1791 – капитан. 16 апреля 1803 – войсковой полковник. В походах против неприятеля 1763 на крымском полуострове. 1769 – 1774 гг. под Кинбургом, Очаковым, Хаджибеем; 1789 – в шеремичии под Бендерами, в штурме замка Гаджибей, в покорении городов Аккерман и Бендеры, 1790 – крепости Килия, при взятии крепости Измаил. А 1795 года при пограничной страже и прочих привоюску должностях находился.

НИКОЛАЙ ПЕТРОВ СЫН МАГЕРОВСКИЙ

56 лет. Из казачьих детей. Российской грамоте читать и писать знает. Женат на казачьей дочери Ефросинии Тимофеевой, дочь имеет Надежду 9 лет.

26 мая 1764 – поступил на службу казаком (в Запорожском войске). 31 июля 1774 – хорунжий. 3 декабря 1787 – полковой есаул (в Черноморском войске). 25 декабря 1788 – поручик. 8 июля 1792 – капитан. 16 апреля 1809 – войсковой полковник. В позапрошедшую турецкую войну в стороне Очакова, где и ранен ружейной пулей в левый бок, Аджибей, Аджидера и Бендеры. А в недавно кончившуюся в разбитии турецких войск в Очакове, был ранен в левый бок; 1788 – штурм Очакова, 1789 – штурм замка Гаджибея, покорение городов Аккерман и Бендеры, 1790 – Килия, Измаил. 1791 – разбитии за Дунаем под Бабидом, Мачином турецкой армии. В войске в разных командования был.

МИХАИЛ ИВАНОВ СЫН ЛЯХ

40 лет. Из старшинских детей. Грамот не знает. Женат на старшинской дочери Катерине Наумовой, детей имеет дочерей Марию 4 и Мавру 2-х лет.

10 октября 1787 – поступил на службу казаком (в Черно-

морском войске). 8 ноября 1788 – полковой есаул. 25 декабря 1788 – поручик. 2 марта 1794 – капитан. 16 апреля 1809 войсковой полковник. Походы против турок, взятия и штурме Очакова, 1789 – в шеремичии под Бендерами, в штурме замка Гаджибей, при покорении городов Аккермана и Бендеры, 1790 – крепости Килии, штурме Измаила, 1791 – в разбитии за Дунаем под местечком Бабидов и Мачином турецкой армии. В 1794 при взятии Берестовец, при преследовании от местечка Гродна немалого корпуса, при Соколке, при взятии города Гродна, в сражении под местечком Броками, при отеснении у неприятеля под местечком Поповке на реке Бугу переправы, под местечком Островец, при вытеснении с селения Збиткове неприятеля, при взятии штурмом под Прагой сильной батареи, в штурме города Праги, при покорении города Варшавы был. А на войсковой земли на пограничной страже начальником и в прочих на войску должностях и командировках находился.

СТЕПАН МАКСИМОВ СЫН КАБЕНЯК

50 лет. Из старшинских детей. Грамот знает. Женат на казачьей дочери.

21 июня 1768 – поступил на службу казаком (в Запорожском войске). 15 ноября 1790 – полковой есаул (в Черноморском войске). 10 февраля 1791 – поручик. 20 июля 1794 – капитан. 16 апреля 1809 – войсковой полковник. В бывшем войске запорожском под городами Очаков, Аджибей и Аджигерон, в крымском полуострове до уничтожения оно-го, 1789 – в шеремичии под Бендерами, в штурме замка Гаджибей, при покорении Аккермана и Бендер, 1790 – крепости Килии, осаде Измаила, 1791 – в разбитии за Дунаем под местечком Бабидов и Мачином турецкой армии был. А на войсковой земле при пограничной страже начальником находился.

ДМИТРИЙ ЕМЕЛЬЯНОВ СЫН ВАРАВА

45 лет. Из казачьих детей. Грамот знает. Холост.

5 октября 1788 – поступил на службу казаком (в Черноморском войске). 9 ноября 1789 – полковой хорунжий. 15

декабря 1790 – полковой старшина. 10 июня 1792 – поручик. 8 ноября 1795 – капитан. 16 апреля 1803 – войсковой полковник. В 1789 – в штурме замка Гаджибей, при покорении городов Акермана и Бендеры, 1790 – Килии, при осаде и штурме Измаила, 1791 – за Дунаем при местечке Бабидов и Мачином. При проходе на Кубань на пограничном карауле стоял, вышел против мятежников, в сражении при местечке Берестовец, у преследовании от местечка Гродно небольшого корпуса, при Соколке, при взятии города Гродна, в сражении под местечком Броками, при оттеснении у неприятеля под местечком Поповке на реке Бугу переправы, под местечком Островец, при вытеснении с селения Збиткове неприятеля, при взятии штурмом под Прагой сильной батареи, в штурме города Праги, при покорении города Варшавы был. А на воинской земле на пограничной страже находился.

Данило Савича сын Волкорез

39 лет. Из казачьих детей. Грамот знает. Женат на дворянской дочери Елизавете Григорьевне, дочь имеет Елизавету 2-х лет.

1 мая 1789 – поступил на службу казаком (в Черноморском войске). 27 ноября 1789 – полковой писарь. 15 марта 1790 – полковой старшина. 10 февраля 1791 – поручик. 8 ноября 1795 – капитан. 19 ноября 1802 – полковые есаул. 16 апреля 1803 – войсковой полковник. В походах против турок, 1789 – в шеремичии под Бендерами, в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана и Бендер, 1790 – крепости Килии, при осаде и штурме крепости Измаил (где ранен в правую щеку), 1791 – в разбитии под Дунаем под местечком Бабидов и Мачином турецкой армии. А 1796 февраля 21 выбран от бывшего воинского правительства в должность казначея оным находился.

Степан Корнеев сын Поривай

40 лет. Из старшинских. Грамот знает. Женат на обер-офицерской дочери Ирине Андреевне, детей имеет дочерей Настасью 6 и Параску 2-х лет.

8 октября 1769 – поступил наподканцелярист (в штате

Таврической области). 27 ноября 1785 – губернский регистратор. 16 мая 1788 – полковой хорунжий (в Черноморском войске). 26 сентября 1789 – полковой старшина. 2 марта 1794 – поручик. 19 ноября 1802 – полковой есаул. 16 апреля 1803 – войсковой полковник. В походах против неприятеля в последнюю турецкую войну. 1788 – в партии за Бугом; в штурме города Очакова, 1789 – в шеремии под Бендерами, в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Акермани и Бендеры, 1790 – крепости Килии, в штурме города Измаил, 1791 – в разбитии под Мачином турецкой армии. С 1792 по 1795 находился адъютантом при атамане генерал-майоре Чепеге, и особливо того трудился при переселении войска от Днепра на всемилостивейшее пожалованную ему на Тамани землю. А по переселении изначально занятие на реке Кубани границ от закубанских горных черкесов и при усмотрении кордонной стражи. С 1796 по 1799 секретарем при действующем войсковом правительстве. 1800 при нападении закубанцев при страже неотрывно находился для отражения сих злодеев на границе. 1801 сентября 15 при коронации государя императора Александра Павловича от войска депутатом, а 1802 годов мая с 24-го ассессором при войсковой канцелярии при коей должности и находится.

СТЕПАН ИВАНОВ СЫН ВОСПРЕНЦОВ

42 года. Из священнических детей. Грамоту знает. Женат на вдове капитанше Куликавой Катерине Васильевне, детей не имеет.

1 января 1782 – поступил на службу копиистом (в бывшем Екатериниславском смотрительском правлении). 1 апреля 1782 – подканцелярист. 1 сентября 1787 – регистратор. 1 сентября 1788 – полковой хорунжий (в Черноморском войске). 1 сентября 1788 – полковой старшина. 10 февраля 1791 – поручик. 19 ноября 1802 – полковой есаул. 16 апреля 1803 – войсковой полковник. В походах на турок, 1788 – под Очаковим, при покорении турецкого судна, в штурме городов Очакове, при взятии Березанского острова, 1789 – при взятии замка Гаджибея, при покорении городов Акермана

и Бендер, 1790 – взятие Килии, при осаде владений и штурме Измаила, 1791 – при взятии на острове против Браилова батареи и при разбитии за Дунаем у Мачина турецкой армии.

Подполковник Евтихий Миронов сын ЧЕПЕГА

59 лет. Из казачьих детей. Грамоту знает. Женат на вдове Катерине Ивановне по первому мужу капитанше Прокофьевой, детей не имеет.

26 июля 1774 – поступил на службу казаком (в Запорожском войске). 20 декабря 1787 – куренный атаман (в Черноморском войске). 19 сентября 1789 – поручик. 12 сентября 1790 – бунчуковый товарищ. 10 февраля 1791 – капитан. 2 октября 1792 – майор. 29 мая 1799 – подполковник. 1788 – при взятии в урочище Аджибей в языки 30 турок, при осаде и штурме Очакове, 1789 – в шестви под Бендерами, в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Акермана и Бендеры, 1790 – крепости Килии, при осаде и штурме Измаила, 1791 – разбитии за Дунаем у местечке Бабидов и Мачин турецкой армии.

Полковник ПЕТРО ГРИГОРЬЕВ СЫН БУРНОС

57 лет. Из польского шляхетства, подданных не имеет. Грамот не знает. Женат на казачьей дочери Пелагеи Васильевой, имеет сына Корнея 21 года, который служит сотником в войске Черноморском.

2 мая 1765 – поступил на службу казаком (в Запорожском войске). 9 июля 1770 – полковой хорунжий. 10 мая 1774 – полковой есаул. 1 декабря 1790 – бунчуковый товарищ (в Черноморском войске). 10 февраля 1791 – капитан. 8 июнь 1792 – майор. 8 марта 1799 – подполковник. В походах против неприятеля с 1769 под Очаковым, при взятии Аджибея и Аджидера, на 1770 год в крымском полуострове по 1774, 1788 – штурм города Очакова, 1789 – в шеремичии под Бендерами, в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Акермана и Бендеры, 1790 – покорении Килии, в штурме Измаила, 1791 – за Дунаем в местечке Бабидов и Мачин разбитие турецкой армии. На войсковой земле в 500 резерв-

ном полку учрежденном по надобности командиром 1800 года причиненной по высочайшей его императорского величества повелению закубанскими горским черкесам презался.

ЗАХАРИЙ ГАРАНОВ СЫН МАСПА

58 лет. Из старшинских детей, поместья и крестьян не имеет. Грамот не знает. Женат на казачьей дочери Марии Осиповой, детей имеет сын Емельян 6 лет.

2 мая 1765 – поступил на службу казаком (в Запорожском войске). 9 июля 1788 – хорунжий (в Черноморском войске). 1 декабря 1790 – есаул. 10 февраля 1791 – поручик. 4 апреля 1794 – майор. 9 июля 1799 – подполковник. В походах неприятеля 1770 годов под городом Очаковым, Аджибеем и Аджидером, в крымском полуострове усмирят бунтующих крымских татар, на 1774, 1788 – при осаде и штурме Очаков, 1789 – в шеремичии под Бендерами, в штурме замка Гаджибей, при покорении города Акемана и Бендеры, 1790 – покорении Килии, в штурме Измаила, 1791 – за Дунаем в местечке Бабидов и Мачин разбитие турецкой армии. К 1794 году сентября 19 в усмирении и поисках мятежников, при разбитии польских войск под местечком Берестовим, 20-го при преследовании от местечка Гродно немалого корпуса, 22-го при Соколке, и 23-го числа при взятии города Гродна батареи, 12-го в сражении под местечком Броками, 14-го при отбитии неприятеля под местечком Поповкой на реке Бугу переправы, 23-го при вытеснении с селения Збиткове неприятеля, а 24-го при взятии штурмом близ оною батареи и в штурме сильно укрепленного варшавского укрепления называемого Прага - 29-го числа тогож октября при покорении города Варшавы

ТИМОФЕЙ ЛЕОНТИЕВ СЫН ЕРЕМЕЕВ

51 год. Из малороссийских дворян. Грамот читать и писать знает. Женат на купеческой дочери Стефании Алексеевой имеет дочь Марию 1 года.

10 мая 1764 – поступил на службу казаком (в Запорожском войске). 10 июль 1778 – полковой есаул. 6 октября

1787 – полковой есаул (в Черноморском войске). 10 февраля 1791 – поручик. 24 октября 1795 – капитан. 14 сентября 1796 – майор. 5 января 1800 – подполковник. За бывшего войска Запорожского с 1764 по 1774 в стороне Очакова, Гаджибея и в прочих там местах в штурмах и сражениях. В войске Черноморском 1789 – в шеремии под Бендерами, штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана и Бендеры, 1790 – покорение крепости Килии, штурм и осада крепости Измаил (ранен в левый глаз), 1791 – за Дунаем в местечке Бабидов и Мачин разбитие турецкой армии. 794 в усмирении в них мятежников, при местечке Берестовец, у преследовании от местечка Гродно немалого корпуса при Соколке, при взятии города Гродна, в сражении под местечком Брокомца, при отбытии у неприятеля под Поповцем на реке Бугу переправы, при вытеснении из селения Збиткове неприятеля, при взятии штурмом у Праги сильной батареи, на штурме города Гродно, при покорении города Варшавы, 796 годов будучи определенным при пограничной карной страже в 3-й части начальником велика была власть в здешние пределы каразерен сего войска жителей закубанских горних народов опереди разбив многочисленные полки и тем нанес им страх без малейших от сторон войска потерь. И 1800 также за Кубань приученной повысочайшему повелению оным же черкесам репрезил быть.

ИВАН АЛЕКСЕЕВ СЫН ПОКОТИЛО

31 год. Из старшинских. Не знает. Женат на казачьей дочери Марьи Михайловой, детей имеет дочь Марину 4 лет.

1 сентября 1788 – поступил на службу казаком (в Черноморском войске). 18 апреля 1789 – старшина. 4 июля 1794 полковой есаул. 8 ноября 1795 – поручик. 16 апреля 1803 – войсковой полковник. В турецкую войну 1788 г. – в штурме Очакова, 1789 – в шеремии под Бендерами, в штурме замка Гаджибея, при покорении Аккермана и Бендер, 1790 – крепости Килии, в штурме сильной крепости Измаил, 1791 – в разбитии за Дунаем в местечке Бабидов и Мачин турецкой армии. 1794 в усмирении в них мятежни-

ков, при местечке Берестовец, у преследовании от местечка Гродно немалого корпуса при Соколке, при взятии города Гродна, в сражении под местечком Брокомца, при отбытии у неприятеля под Поповцем на реке Бугу переправы, при вытеснении из селения Збитковке неприятеля, при взятии штурмом порогов сильной батареи, на штурме города Гродно, при покорении города Варшавы был. А на войско-вой земли на пограничной страже начальником и в прочих на войску должностях и командировках находился.

КАПИТАН ИВАН ИВАНОВ СЫН МИГРИН

37 лет. Из дворян. Поместья имеет в Екатеринославской и Малороссийской губерниях. Российской грамоте читать и писать знает. Женат на дочери штаб капитана Иванова.

1 мая 1780 – на службу вступил (в Малороссийском миргородском полку). 2 февраля 1781 – значковый товарищ. 6 мая 1788 – полковой хорунжий (в войске Черноморском). 10 февраля 1791 – сотник. 13 апреля 1792 – полковой есаул. 28 июль 1794 – капитан. В походах и делах против неприятеля в штурме при взятии города Очакова, 1789 – в шеремичии под Бендерами, в штурме замка Гаджибей, при покорении города Белгорода и Бендер, 1790 – при проходе флотилии заднепровскими гирлами Черным морем в Дунай, при истреблении неприятельского под Измаилом флота, в штурме при взятии города Измаил, 1791 – при взятии сильной против города Браилова на острове батарей. В Польше при местечке Берестовец, при преследовании от местечка Гродно немалого корпуса, при Соколке, при занятии города Гродна, под местечком Браними, при отбытии под местечком Поповке на реке Бугу переправы, под местечком Остроленьков, в штурме пражского ретранщину и укрепления при покорении города Варшавы. А сверх того по войску был употреблен в разных командирациях и препоручениях.

РОМАН ДЕМЬЯНОВ СЫН БЕЛЫЙ

51 год. Из казачьих детей. Грамот не знает. Холост.

16 мая 1765 – поступил на службу казаком (в войске Запо-

рожском). 1 января 1775 – полковой хорунжий. 1 мая 1790 – сотник (в войске Черноморском). 5 февраля 1793 – полковой есаул. 8 ноября 1795 – капитан. 24 октября 1794 – с старшинством. В позапрошедшую турецкую войну в стороне Очакова и Гаджибея. В Польше с 1794 по 1796 годы был. А на войсковой земле 1798 мая 24 находился втретей части пограничной страже начальником.

САМСОН ОНИСИМОВ СЫН БЕЛЫЙ

32 года. Из старшинских детей. Российской грамоте читать и писать знает. Женат на обер-офицерской дочери Ирине Фёдоровой, детей имеет сына Петра 5, Улисса 1-го и дочь Зиновию 4-х лет.

1 января 1788 – поступил на службу казаком (в войске Черноморском). 10 июля 1788 – полковой хорунжий. 25 декабря 1788 – прапорщик. 10 февраля 1791 – подпоручик. 8 ноября 1795 – капитан. 24 октября 1794 – с старшинством. В Турции 1788 при взятии при урочище Аджиголе в языки 30 человек турок, в штурме города Очакова, 1789 в шеремии под Бендерами, в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана, Бендер, 1790 – крепости Килии, где взят им один турок и доставлен графу Гудовичу, при осаде и штурме крепости Измаильской, где и ранен в правую руку, а 1791 в разбитии за Дунаем под местечками Бабидов и Мачином турецкой армии. В Польше 1794 усмирении бунтовавших польских мятежников при местечке Берестовец. У преследовании от местечка Гродно немалого корпуса, при Соколке, при взятии города Гродна, под местечком Бронами, при отбытии у неприятеля под местечком Поповец на реке Буге переправы, при вытеснении из селения Збиткове неприятеля, при взятии штурмом под Прагой сильной батареи, в штурме города Праги, при покорении города Варшавы был. А 1796 августа 21 1797 октября по 10 число при пограничной кордонной страже во 2-й части находился.

ИВАН ИВАНОВ СЫН ЛУБЕНИЙ

52 года. Из польского шляхетства. Российской грамоте читать и писать знает. Женат на казачьей дочери.

10 мая 1765 – поступил на службу казаком (в войске Запорожском). 6 ноября 1787 – полковой есаул (в войске Черноморском). 25 декабря 1788 – поручик. 13 ноября 1802 – полковой есаул. В позапрошедшую турецкую войну в стороне Очакова, Аджибея, Аджидера, в Крымском полуострове также и усмирении бунтовавшихся татар. А в недавно кончившуюся турецкую войну. 1788 при истреблении и сожжении под Очаковым неприятельского флота. При взятии острова Березани, в штурме города Очакова, где и ранен в левую ногу ружейной полей, 1789 при покорении городов Аккермана и Бендер, 1790 при истреблении под городом Измаилом неприятельского флота, в штурме сильной крепости Измаильской, 1791 при взятии против города Браилова на острове батарее и при строении против Галаца на Дунаи Мосту.

МАКСИМ ПАВЛОВ СЫН ЛЕГЕС

50 лет. Из казачьих детей. Грамот не знает. Женат на вдове казачке Дарьи Петровой по первому мужу Назанжеуловой, детей имеет сына Павла 20, Федора 13, дочерей Катерину 8 и Авдотью 6 лет.

3 августа 1788 – поступил на службу казаком (в войске Черноморском). 6 июня 1789 – полковой есаул. 21 октября 1790 – поручик. 13 ноября 1802 – полковой есаул. В походах 1788 при осаде и штурме города Очакова, 1789 в шеремичии под Бендерами, в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана, Бендер, 1790 – крепости Килии, при осаде и штурме крепости Измаильской, а 1791 годов в разбитии за Дунаем под местечком Бабилов и Мачином турецкой армии.

ФЕДОР НИКИТОВ СЫН РЫЧКА

52 года. Из казачьих. Грамот не знает. Вдов.

1 августа 1789 – поступил на службу казаком (в войске Черноморском). 16 сентября 1789 – хорунжий. 20 ноября 1789 – есаул. 10 февраля 1791 – поручик. 16 ноября 1802 – полковой есаул. В походах 1789 в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана, Бендер, 1790 – крепости

Килии, в штурме крепости Измаильской, а 1791 годов в разбитии за Дунаем под местечком Бабидов и Мачин турецкой армии.

АНДРЕЙ ЛЕОНТИЕВ СЫН ПОЛИМБЕТ

35 лет. Из казачьих детей. Грамот не знает. Женат на штаб-офицерской дочери Ирине Лукьяновой, детей не имеет.

29 мая 1789 – поступил на службу казаком (в войске Черноморском). 12 ноября 1789 – полковой хорунжий. 12 декабря 1790 – есаул. 10 февраля 1791 – поручик. 13 ноября 1802 – полковой есаул. В походах 1789 в шеремичии под Бендерами, в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана, Бендеры, 1790 крепости Килии, при осаде и штурме сильной крепости измаильской. В 1791 годов в разбитии за Дунаем под местечками Бабидов и Мачин турецкой армии, 1796 июня 29 при отражении покусившихся было впасть в пределы сего войска к разорению жителей горских народов, разбитии многочисленной их толпы и на пограничной службе был.

ГРИГОРИЙ ГРИГОРЬЕВ СЫН КУРЕНСКИЙ

45 лет. Из казачьих детей. Грамот не знает. Женат на вдове казачке Аграфии Ивановой по первому мужу Левченковой, детей имеет сыновей Петра 19, Степана 17, дочерей Варвару 13, Ефимию 3 лет.

10 марта 1769 – поступил на службу казаком (в Запорожском войске). 25 декабря 1788 – полковым есаулом (в войске Черноморском). 10 февраля 1791 – поручиком. 13 ноября 1802 – полковым есаулом. В походах 1788 при осаде города Очакова, 1789 в шеремичии под Бендерами, в штурме замка Гаджибей, при покорении городов Аккермана и Бендер, 1790 – крепости Килии, а по прибытии на пожалованную войску землю в разных командирациях был.

МАКСИМ ИВАНОВ СЫН КОМЛИН

42 года. Из казачьих детей. Грамот не знает. Женат на казачьей дочери.

20 мая 1788 – в службу назначен (в войске Черноморском). 18 октября 1789 – полковым есаулом. 28 июня 1791 – по-

ручи́ком. 13 ноября 1802 – полковым есаулом. В походах при урочище Аджибея при взятии в язык 30 человек турок, при осаде и штурме города Очакова, 1789 при шеремии под Бендерами, в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана и Бендер, 1790 – крепости Килии, в штурме крепости Измаильской, 1791 год в разбитии за Дунаем под местечками Бабидов и Мачином турецкой армии.

Иван Яковлев сын Семенко

44 года из казачьих детей. Грамоты российской читать и писать знает. Женат на обер-офицерской дочери Татьяне Васильевой, имеет дочь Василису 2 лет.

1 сентября 1789 – в службу казаком (в войске Черноморском). 2 ноября 1789 – полковым хорунжим. 10 февраля 1791 – прапорщик. 10 июля 1799 – подпоручик. 13 ноября 1802 – полковой есаул. В походах и делах против неприятеля. 1789 в штурме при взятии замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана и Бендер, 1790 в штурме крепости Измаильской, 1791 при взятии против города Браилованострову батареи. За Дунаем в разбитии у Мачина сильной турецкой армии, с прибытием на пожелавшую войску землю находился на пограничном кордоне начальником с 1794 октября 10 по 1795 августа 15 числа.

Иван Федоров сын Радич

53 года. Из старшинских детей. Российской грамоте читать и писать знает. Холост.

3 июля 1769 – в службу казаком (в войске Запорожском). 25 июля 1788 – полковым хорунжим (в войске Черноморском). 25 декабря 1788 – прапорщиком. 10 февраля 1791 – подпоручиком. 8 ноября 1795 – поручиком. 24 октября 1794 – с старшинством. 13 ноября 1802 – полковым есаулом. В походах и делах против неприятеля в Турции в позапрошедшую войну с 1769 по 1774 в стороне Очакова и прочих там местечках партиях и сражениях, а в последней 1788 при взятии в урочище Аджиголе в язык 30 человек турков, при осаде и штурме города Очаков, в шеремии под Бендерами, в штурме замка Гаджибей, при покорении

городов Аккерман, Бендер, 1790 крепости Килии, при осаде и штурме крепости Измаильской, 1791 годов при разбитии за Дунаем под местечком Бабидов и Мачином турецкой армии. В Польше 1794 при местечке Берестовец, у преследовании от местечка Гродна немалого корпуса, при Соколке, при отбытии у неприятеля под местечком Поповец на реке Бугу переправы, в дисциплии при очищении дороги к Праге с охотниками при всяком шаге обороняющегося неприятеля в перед Прагой, при взятии штурмом под Прагой сильной батареи, в штурме города Праги, при покорении города Варшавы был, а на войсковой земле 1796 ноября 18 при пограничной кордонной страже втретей части начальником находился. 1798 мая 25 числа и в прочих по войску должностях и командирациях находился.

Лев Лукьянов сын Тиховский

29 лет. Из штаб-офицерских детей. Российской грамоте читать и писать знает. Холост.

10 апреля 1783 - в службу казаком (в войске Черноморском). 21 октября 1784 - хорунжим. 25 мая 1791 - есаулом. 21 августа 1795 - поручиком. 13 ноября 1802 - полковым есаулом. В походах и делах против неприятеля, яко 1789 в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана и Бендер, 1790 в штурме города Измаила, 1791 в разбитии за Дунаем под местечками Бабидов и Мачином турецкой армии, а на пожалованной войску земли на пограничном карауле, в персидском походе в начале и до окончания оногo был.

Кирилл Тихонов сын Дегтярев

40 лет. Из казачьих детей. Грамот не знает. Женат на казачьей дочери.

10 марта 1773 - на службу казаком (в войске Запорожском). 20 декабря 1787 - полковым есаулом (в войске Черноморском). 24 января 1788 - прапорщиком. 10 октября 1794 - подпоручиком. 8 ноября 1795 - поручиком. 24 октября 1794 - с старшинством. 13 ноября 1802 - полковым есаулом. В походах в Турцию при взятии в язык 1787 при урочище Аджиголдвух, а 1788 30 человек турков, при осаде и

штурме города Очакова, 1789 в шеремичии под Бендерами, в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана и Бендер, 1790 крепости Килии, при осаде и штурме крепости Измаильской, а 1791 годов в разбиты за Дунаем под местечками Бабидов и Мачиномтурецком армии. Где и ранен в шею ружейной пулей. В Польше 1794 при местечке Берестовец, при Соколке, при взятии города Гродна, в сражении под местечком Бронами, при отбытии у неприятеля в местечке Поповке на реке Бугу переправы, под местечком Остролен при вытеснении с селения Збитков неприятеля, при взятии штурмом под Прагой батареи, в штурме города Праги и покорения города Варшавы был.

Иван Федоров сын Помизан

43 года. Из польского шляхетства. Российской грамоте читать и писать знает. Женат на казачьей дочери.

1 ноября 1788 - в службу казаком (в войске Черноморском). 10 декабря 1788 - полковым есаулом. 13 ноября 1802 - утвержден в нынешнем чине. В походах и делах против неприятеля был в недавно кончившуюся с Портой оттоманской войну. 1788 при взятии города Очакова, 1789 под Бендерами, Гаджибеем, при покорении городов Аккермана, Бендер, 1790 Килии и сильной крепости Измаильской, 1791 в разбитии за Дунаем войск, а на войсковой земле 1800 в учинении по высочайшему повелению закубанским черкесам секретной экспедиции и пограничном карауле чрез 1800 года находился.

Нестор Данилов сын Справный

55 лет. Из казачьих детей. Грамот не знает. Женат на казачьей дочери

13 декабря 1788 - в службу полковым хорунжий (в войске Черноморском). 30 марта 1793 - полковым есаулом. 13 ноября 1802 - утвержден в нынешнем чине. В походах и делах против неприятеля в последнюю в турками войну был. 1788 в штурме города Очакова, 1789 в шеремичии под Бендерами, в штурма замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана и Бендеры, 1790 крепости Килии, в штурме Изма-

ила, 1791 в разбитии за Дунаем под местечками Бабидов и Мачином турецкой армии. А на войсковой земле в пограничном карауле 1794 по 1797 годы.

ИВАН БЕЛОУС

45 лет. Из казачьих детей. Грамот не знает. Женат на казачьей дочери.

27 ноября 1787 – в службу казаком (в войске Черноморском). 7 июня 1788 – полковым хорунжий. 17 сентября 1793 – полковым есаулом. 13 ноября 1802 – утвержден в нынешнем чине. В походах и делах против неприятеля был в Турции 1788 при взятии города Очакова, 1789 в шеремичии под Бендерами, Гаджибеем, при покорении городов Аккермана, Бендер, 1790 крепости Килии, сильной крепости Измаильской, 1791 при взятии против города Браилова батареи, и при разбитии за Дунаем сильной турецкой армии.

ДАНИЛО НИКОЛАЕВ СЫН ЗАБОРА

56 лет. Из дворян. Грамот не знает. Женат на старшинской дочери Евфросинии Гавриловой, детей имеет, сыновей максима 7, Дениса – одного, дочерей Дарью – 6 и Агафию 2 лет.

24 марта 1762 – в службу казаком (в войске Запорожском). 16 мая 1762 – полковым хорунжим. 1 июня 1794 – полковым есаулом (в войске Черноморском). 13 ноября 1802 – утвержден в нынешнем чине. В походах и делах против неприятеля в позапрошедшую и прошедшую с Портой Оттоманской войны был с 1769 по 1772 под городами Очаковым, Гаджибеем и Аджидером, а в последней 1790 под крепостями Килией, Измаилом, 1791 под местечками Бабибов и Мачин, в Польше 1794 при усмирении польских мятежников и на пограничном карауле находился.

ИВАН АНДРЕЕВ СЫН ОСТРОВСКИЙ

39 лет. Из казачьих. Грамот не знает. Женат на старшинской дочери.

14 декабря 1787 – в службу казаком (в войске Черноморском). 13 января 1789 – полковым хорунжим. 24 декабря

1791 – сотником. 5 июня 1794 – полковым есаулом. 13 ноября 1803 – утвержден в нынешнем чине. В походах и делах против неприятеля был в недавно кончившуюся с Портой Оттоманской войну под городами Гаджибеем, Аккерманом, Бендерами, Килией, Измаилом, Бабидов и Мачином, в Польше усмирал польских мятежников, а на войсковой земли 1800-го в учиненииизакубанским черкесам репризии.

Денис Иванов сын Смола

50 лет. Из старшинских детей. Грамот читать и писать знает. Холост.

1 мая 1789 – в службу казаком (в войске Черноморском). 11 декабря 1789 – хорунжим. 3 декабря 1790 – прапорщик. 22 января 1794 – подпоручик. 18 декабря 1795 – полковым есаулом. 13 ноября 1802- утвержден в нынешнем чине. В походах и делах против неприятеля в Турции 1789 в шеремии под Бендерами, в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана, Бендер, 1790 крепости Килии, при осаде и штурме сильной крепости Измаильской, 1791 в разбитии за Дунаем под местечками Бабибов и Мачином турецкой армии, где и ранен в правую грудь двумя ружейными пулями на вылет. В Польше с 1794 по 1796-й, в Персии с 1796-го февраля 26 в числе ... флота Каспийского моря был.

Трофим Осипов сын Майборода

45 лет. Из казачьих детей. Грамот не знает. Женат на вдове казачке Евдокии Семеновой по первому мужу Коробчевой, детей имеет сына Онисима 3 и дочь Ульяну одного года.

1 сентября 1788 – в службу казаком (в войске Черноморском). 10 ноября 1789 – хорунжим. 10 февраля 1791 – прапорщиком. 8 июля 1792 – подпоручиком. 19 декабря 1795 – полковым есаулом. 13 ноября 1802 – утвержден в нынешнем чине. В походах и делах против неприятеля был в Турции. 1788 в штурме города Очакова, 1789 в шеремии под Бендерами, в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана, Бендер, 1790 крепости Килии, при

осаде и штурме сильной крепости Измаильской, 1791 в разбитии за Дунаем под местечками Бабидов и Мачином турецкой армии. И прочих по войску должностях и командирациях находился.

ФЕДОР ИВАНОВ СЫН ГЕРКО

35 лет. Из малороссийских старшинских детей. Российской грамоте читать и писать знает. Женат на старшинской дочери Елене Захарьевой, детей имеет сынов Ивана 11, Василия 9, Петра 6, Григория 1 и дочь Евдокию 7 лет.

14 июня 1784 – в службу губернским регистратором (в Новомосковском нижнем земском суде). 1 сентября 1789 – полковым хорунжим (в войске Черноморском). 10 февраля 1791 – прапорщиком. 15 декабря 1792 – полковым есаулом. 13 ноября 1802 – утвержден в нынешнем чине. В походах и делах против неприятеля в последней с Портой оттоманской войну был под городами Аджибеем, Акерманом, Бендерами, Измаилом, Бабиною и Мачином и сверх того по войску в разных командирациях находился

КЛИМ ИВАНОВ СЫН ДОЦЕНКО

60 лет. Из казачьих детей. Грамот не знает. Женат на казачьей дочери Елене Кабиной, детей не имеет.

15 апреля 1768 – в службу казаком (в войске Запорожском). 5 апреля 1769 – хорунжим

25 декабря 1789 – прапорщиком (в войске Черноморском). 10 февраля 1791 – под поручиком. 13 ноября 1802 – сотником. 16 октября 1803 – есаулом. В позапрошедшую турецкую войну в стороне Очакова, Гаджибея и Аджидера, а в недавнее кончившуюся 1788 в штурме города Очакова, 1789 в шеремии под Бендерами, при взятии замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана, Бендер, 1790 крепости Килии и штурме крепости Измаил, в 1791 в разбитии под местечками Бабиною и Мачином турецких армий.

ИВАН ЕФИМОВ СЫН КРАВЕЦ

56 лет. Из казачьих детей. Грамот не знает. Женат на ка-

зачьей дочери

1 октября 1788 – в службу казаком (в войске Черноморском). 10 декабря 1788 – хорунжим. 20 декабря 1788 – прапорщиком. 10 февраля 1791 – подпоручиком. 13 ноября 1802 – сотником. 16 октября 1803 – есаулом. В Турции 1788 при генеральной атаке неприятельского реташамента, 1789 в штурме при взятии замка Гаджибея, при покорении городом Аккермана и Бендер, 1790 в штурме при овладении Измаилом, а 1791 годов при разбитии у Мачина турецкой армии.

СЕРГЕЙ ГРИГОРЬЕВ СЫН КРАВЧЕНКО

33 года. Из казачьих детей. Российскую грамоту читать и писать знает. Холост.

15 марта 1788 – в службу казаком. 4 июня 1788 – хорунжим. 10 февраля 1791 – прапорщиком. 13 ноября 1802 – переименован хорунжим. 16 апреля 1803 – сотником. В походах и делах против неприятеля в прошедшую турецкую войну в стороне Очакова, Аджибея и других по реке Днепру местах, а в недавнее кончившуюся войну 1790 при покорении крепости Килии, при осаде и штурме крепости Измаила и 1791 году в разбитии за Дунаем под местечками Бабидов и Мачин турецкой армии и в польской компании с 1794 года был.

КОРНЕЙ МИХАЙЛОВ СЫН ГРЕЧАНЫЙ

45 лет. Из казачьих детей. Российскую грамоту читать и писать не знает. Женат на казачьей дочери

15 мая 1788 – в службу казаком. 12 ноября 1789 – хорунжим. 10 февраля 1791 – прапорщиком. 13 ноября 1802 – переименован хорунжим. 16 апреля 1803 – сотником. В походах и делах против неприятеля в Турции, 1789 при взятии замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана и Бендер, при занятии острова между Тульчи и Измаилом, при покорении на оном батарее и на штурме города Измаила.

МАТВЕЙ ДЕРКАЧЬ

35 лет. Из малороссийских дворян. Не умеет. Женат на

казачьей дочери

21 августа 1789 в службу старшиной. 15 декабря 1790 – хорунжим. 10 февраля 1791 – прапорщиком. 13 ноября 1802 – переименован в хорунжие. 16 апреля 1803 – сотник. В походах и делах против неприятеля в Турции 1789 при взятии штурмом замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана и Бендер, 1790 крепости Килии, при истреблении под городом Измаилом неприятельского флота, на штурме при взятии Измаила и 1791 годов при взятии сильной против города Браилова на острове батарее.

ИВАН ФЕДОРОВ СЫН ДЕНДЕБЕРЫН

44 года. Из старшинских детей. Умеет. Женат на старшинской дочери.

20 июля 1776 – в службу копиистом (в Азовской губернии при Екатеринославской смотрительском правлении). 20 июня 1783 – подканцеляристом. 22 мая 1783 – канцеляристом (при Екатеринославском комасариате). 11 июня 1784 – регистратором (вНовомосковском земском суде). 10 января 1789 – хорунжим (в войске Черноморском). 10 февраля 1791 – прапорщиком. 13 ноября 1802 – переименован в хорунжие. 16 апреля 1803 – сотником. В походах и делах против неприятеля в Турции 1789 в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана и Бендер, 1790 крепости Килии, при осаде и штурме сильной крепости Измаильской, а 1791 годов в разбитии за Дунаем под местечками Бабидою и Мачином турецкой армии был, а на войсковой земли в разных командирациях находился.

АНДРЕЙ РЕВА

52 года. Из казачьих детей. Не умеет. Женат на казачьей дочери.

16 мая 1769 – в службу казаком (в войске Запорожском). 4 августа 1774 – хорунжим. 15 июля 1789 – втем же чине (в войске Черноморском). 10 февраля 1791 – прапорщиком. 13 ноября 1802 – переименован хорунжим. 16 апреля 1803 – сотником. В походах и делах против неприятеля в позапрошедшую Турецкую войну в стороне Очакова, Гаджибея и

других лежащих при реке Днепр местах, а в недавно окончившуюся турецкую войну 1789 в штурме замка Гаджибея при покорении городов Аккермана и Бендер, 1790 крепости Килии, на штурме Измаила, а 1791 годов в разбитии за Дунаем под Местечками Бабибою и Мачином турецкой армии был.

ФЕДОСИЙ НИКОЛАЕВ СЫН ЗАБОРА

32 года. Из штаб-офицерских. Умеет. Холост.

19 мая 1789 – в службу казаком. 11 декабря 1789 – хорунжим. 10 февраля 1791 – прапорщиком. 13 ноября 1802 – переименован хорунжим. 16 апреля 1803 – сотником. В походах и делах против неприятеля в Турции 1789 в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана и Бендер, 1790 крепости Килии, при осаде и штурме Измаила и 1791 годов в разбитии за Дунаем под местечками Бабибою и Мачином турецкой армии был, и в Польше с 1794 по 1796 годы.

ГРИГОРИЙ ЯКОВЛЕВ СЫН ВЕРБЕЦ.

50 лет. Из казачьих детей. Грамот знает. Женат на казачьей дочери.

30 июля 1789 – поступил на службу казаком (в Черноморском войске). 15 апреля 1795 – полковой хорунжий. 1 февраля 1795 – полковой есаул. 16 апреля 1803 – войсковой полковник. В походах и делах против неприятеля в недавно кончившуюся с Портой Оттоманской войну под городом Гаджибеем, Аккерманом, Бендерами, Килией, Измаилом. В походе 1794 году в смирении по войску мятежников. А на войсковой земле 1800 года во время чинства повысочайшему повелению закубанским черкесам секретной экспедиции.

ИВАН ИВАНОВ СЫН ШРАМ

43 года. Из польских уроженцев. Грамот не знает. Женат на казачьей дочери Ирина Корнеевой, детей имеет сына Степана 3 и дочь Ксения 1-го года

21 июнь 1768 – поступил на службу казаком (в войске Запорожском). 15 ноября 1790 – полковой есаул (в войске Чер-

номорском). 10 февраля 1791 – поручик. 8 ноября 1795 – капитан. 24 октября 1794 – с старшинством. В Турции в шеремичии под Бендерами, в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана и Бендер. 1790 – крепости Килии, в штурме крепости Измаил, 1791 в разбитии за Дунаем в местечке Бабибов и Мачин турецком армии. В Польше 1794 по 1796 в действительном сражении был. А на войсковой земли на пограничном карауле и прочих по войску командициях находился.

Лука Власов сын Гуза

40 лет. Из казачьих детей. Грамот не знает. Холост.

9 мая 1789 – поступил на службу казаком (в войске Черноморском). 26 апреля 1794 – полковой есаул. 8 ноября 1795 – капитан. 24 октября 1794 – с старшинством. В Турции 1789 в шеремичии под Бендерами, в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана, Бендеры. 1790 – Килии. В Польше 1794 при местечке Берестовец, у преследовании от местечка Гродна не малого корпуса, при Соколке, в сражении под местечком Броками при отбытии у неприятеля у местечка Поповка на речке Бугу переправы, привытеснении из селения Збитковенеприятеля, при взятии штурмом близ оног батареи, в штурме варшавского предместья называемого Прагой и при покорении города Варшавы. А на войсковой земле при пограничной страже находился.

Данила Семенов сын Прохимтило

57 лет. Из казачьих детей. Женат на казачьей дочери. Грамот не знает.

1 мая 1789 – в службу казаком (в войске Черноморском). 10 сентября 1790 – сотенным есаулом. 1 июня 1791 – полковым хорунжим. 8 мая 1793 – полковым есаулом. 13 ноября 1802 – утвержден в нынешнем чине. В походах и делах против неприятеля был в Турции. 1789 под Бендерами, Гаджибее, Аккерманом, 1790 – Измаилом, Килией. А на войсковой земле на пограничном карауле с 1796 января 7 того же года мая 26 числа находился.

Ефим Дудник

47 лет. Из казачьих детей. Женат на полковой есаулше Елене Федоровой, детей имеет Григорий – 10, Данила – 7 и дочь Евдокию девяти лет. Грамоты не знает

9 мая 1788 – в службу казаком (в войске Черноморском). 10 июня 1791 – сотник. 10 мая 1793 – полковым есаулом. 13 ноября 1802 – утвержден в нынешнем чине. В походах и делах против неприятеля был в Турции. 1788 при взятии острова Березани, 1789 в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана и Бендеры, 1790 – Килии, при взятии крепости Измаильской, а 1791 в разбитии за Дунаем турецкой армии.

Яков Куприянов сын Шкуропацкий

59 лет. Грамот не знает. Женат на казачьей дочери. Умер 1804 года апреля 6 числа.

30 мая 1767 – в службу казаком (в войске Запорожском). 9 августа 1790 – сотником (в войске Черноморском). 10 декабря 1793 – полковым есаулом. 13 ноября 1802 – утвержден в нынешнем чине. В походах и делах против неприятеля в позапрошедшею и последнюю с Портой Оттоманской войну с 1769 по 1774 под городами Очаковым, Гаджибеем и Бендерами, 1788 при истреблении неприятельского флота, при взятии Березани и города Очакова, 1789 – Бендер, 1790 при истреблении под Измаилом неприятельского флота, при взятии Измаила, 1791 Браиловской батареи был.

Гаврило Кондратьев сын Лисовицкий

58 лет. Из казачьих детей. Российской грамоте читать и писать знает. Женат на казачьей дочери

30 августа 1787 – в службу казаком (в войске Черноморском). 10 апреля 1790 – полковым хорунжим. 28 февраля 1794 – полковым есаулом. 13 ноября 1802 – утвержден в нынешнем чине. В походах и делах против неприятеля был в Турции 1789 в шеремии под Бендерами, в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана и Бендер, 1790 – Килии и крепости Измаильской, 1791 в разбитии за

Дунаем под местечками Бабидов и Мачином сильной армии. А на войсковой земле на пограничном карауле чрез 1799 год находился.

АЛЕКСЕЙ СЛЕПУХА

36 лет. Из казачьих детей. Грамот не знает. Женат на казачьей дочери.

20 мая 1789 - в службу казаком (в войске Черноморском). 21 октября 1791 - полковым хорунжим. 18 мая 1794 полковым есаулом. 13 ноября 1803 - утвержден в нынешнем чине.

В походах и делах против неприятеля был в Турции 1789 под городом Гаджибеем, Аккерманом, Бендерами, 1790 Килией, Измаилом. А на войсковой земле на пограничном карауле находился.

ИВАН СЛЕПУХА

41 год. Из казачьих детей. Грамот не знает. Женат на казачьей дочери.

2 июня 1788 - в службу казаком (в войске Черноморском). 15 мая 1794 полковым есаулом. 13 ноября 1802 - утвержден в нынешнем чине. В походах и делах против неприятеля в недавно кончившуюся в турком войну. 1788 при взятии Очакова, 1789 в шеремии под Бендерами, при покорении городов Аккермана, Бендер, 1790 Килии и крепости Измаильской, 1791 в разбитии за Дунаем под местечками Бабидом и Мачином сильной армии, в Польше 1794 при усмирении польских мятежников был.

ДАНИЛА ИВАНОВ СЫН СУПЕРЕКА

36 лет. Из старшинских детей. Российской грамоте читать и писать обучен. Женат на казачьей дочери.

5 августа 1789 - в службу казаком (в войске Черноморском). 20 декабря 1791 - полковым хорунжим. 15 сентября 1794 - полковым есаулом. 13 ноября 1802 - утвержден в нынешнем чине. В походах и делах против неприятеля был в Турции 1789 под Аджибеем, Аккерманом, Бендерами, 1790 - Килией, Измаилом, 1791 - Бабидов и Мачином, а на войсковой земле на пограничном карауле находился.

Яков Михайлов сын Шульга

41 год. Из казачьих детей. Грамот не знает. Холост.

18 ноября 1788 – в службу казаком (в войске Черноморском). 24 октября 1794 – полковым есаулом. 13 ноября 1802 – утвержден в нынешнем чине. В походах и делах против неприятеля был в Турции 1788 при взятии города Очакова, 1789 в шеремии под Бендерами, в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана и Бендер, 1790 Килии, Измаила, 1791 в разбитии за Дунаем под местечками Бабидов и Мачином турецкой армии, 1794 при усмирении польских мятежников находился.

Иван Григорьев сын Богуш

41 год. Из казачьих детей. Российской грамоты не знает. Женат на казачьей дочери. Под судом за приписку в казачье звание не следуемых войску людей был.

1 декабря 1788 – в службу казаком (в войске Черноморском). 17 декабря 1795 – полковым есаулом. 13 ноября 1802 – утвержден в нынешнем чине. В походах и делах против неприятеля в недавно кончившуюся с Портой оттоманской войну 1788 при взятии города Очакова, 1789 в шеремии под Бендерами, в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана, Бендер, 1790 крепости Килии, при взятии Измаила, 1791 в разбитии за Дунаем под местечками Бабидою и Мачином сильных армий.

Павел Яковлев сын Гришков

33 года. Из казачьих детей. Грамот знает. Холост.

3 мая 1789 – в службу казаком (в войске Черноморском). 11 июня 1794 – хорунжим. 26 февраля 1796 – полковым есаулом. 13 ноября 1802 – утвержден в нынешнем чине. В походах и делах против неприятеля был, 1789 в шеремии под Бендерами, Гаджибеем, Аккеманом, 1790 Килией, Измаилом, 1791 Бабидою и Мачином. В Персидском 1796 с начала и до окончания оногo, 1800 во время чинения по высочайшему повелению закубанским черкесам репрезал и на пограничном карауле был.

ИВАН ДАНИЛОВ СЫН РЕЗНИК

37 лет. Из казачьих детей. Грамот не знает. Холост.

25 мая 1789 – в службу казаком (в войске Черноморском).
24 мая 1796 – полковым есаулом. 13 ноября 1802 – утвержден в нынешнем чине. В походах и делах против неприятеля был в последнюю с Портой Оттоманской войну 1789 в шеремии под Бендерами, Гаджибеем, Аккерманом, Бендерами, 1790-го Килией, Измаилом, 1791 Бабидою и Мачином.

АФАНАСИЙ СКАПА

40 лет. Из казачьих детей. Грамот не знает. Женат на казачьей дочери.

10 мая 1788 – в службу казаком (в войске Черноморском).
12 июня 1796 – полковым есаулом. 13 ноября 1802 – утвержден в нынешнем чине. В походах и делах против неприятеля в недавнее кончившуюся с турком войну 1788 под Очаковом, 1789 под Бендерами, в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана, Бендер, 1790 при взятии сильной крепости Измаильской, 1791 при разбитии за Дунаем под местечками Бабидов и Мачином сильных турецких армий.

ДАНИЛО ЛЕОНТИЕВ СЫН ЧЕРЖНИЧЕНКО

41 год. Из казачьих детей. Грамот не знает. Женат на казачьей дочери.

11 декабря 1788 – в службу казаком (в войске Черноморском). 12 марта 1795 – полковым хорунжим. 31 декабря 1796 – полковым есаулом. 13 ноября 1802 – утвержден в нынешнем чине. В походах и делах против неприятеля был 1789 в шеремии под Бендерами, Гаджибеем, Аккерманом, 1790 Килией, Измаилом, 1791 Бабидою Мачином, а на пожалованной войску земле на пограничном карауле на защищении границы от набегов закубанских народов находился 1795 июля с 1-го 1796 июля по 1-го число.

АФАНАСИЙ ЛУКЬЯНОВ СЫН ЦЕЛЕНКО

53 года. Из казачьих детей. Российской грамоте читать и

писать знает. Холост.

16 июня 1771 – в службу казаком (в войске Запорожском). 10 сентября 1794 – полковым хорунжим (в войске Черноморском). 24 ноября 1799 – полковым есаулом. 13 ноября 1802 – утвержден в нынешнем чине. В походах и делах против неприятеля был в позапрошедшую с Портой оттоманской войну с 1771 по 1776 в стороне Очакова, Гаджибея и Аджидера, а на пожалованной войску земли на пограничном карауле 1795 и 1796 года был.

ФЕДОР СТЕПАНОВ СЫН ПАПАЙ

30 лет. Из казачьих детей. Российской грамоте читать и писать знает. Женат на казачьей дочери.

16 мая 1789 – в службу казаком (в войске Черноморском). 3 декабря 1790 – хорунжим. 10 февраля 1791 – прапорщиком. 8 ноября 1795 – подпоручиком. 3 ноября 1802 – сотником. 16 апреля 1803 – есаулом. В прошедшую турецкую войну с неприятелем в сражениях был 1789 в шеремииции под Бендерами, в штурме замка Гаджибей, при покорении городов Аккермана и Бендер, 1790 крепости Килии, при осаде и штурме крепости Измаила, 1791 в разбитии за Дунаем под местечками Бабидою и Мачином турецкой армии, 1794 в разбитии польских мятежников под местечком Берестовец, при преследовании от местечка Гродна немало корпуса, при местечке Соколке, при занятии города Гродна, под местечком Броками, при отбитии у неприятеля под местечком Поповка на реке Бугу переправы, под местечком Остроленькое и при штурме города Праги. А по прибытии на войсковую землю на пограничной страже был.

ИВАН ПАВЛОВ СЫН ГАРКУША

30 лет. Из казачьих детей. Российской грамоте читать и писать знает. Женат на казачьей дочери.

1 мая 1789 – в службу казаком (в войске Черноморском). 25 декабря 1790 – старшиной.

8 ноября 1792 – хорунжим. 16 апреля 1803 – полковым есаулом. В походах и делах против неприятеля был в последней с Портой Оттоманской войну под Аджибеем, Ак-

керманом, Бендерами, Килией, Измаилом, Бабидою и Мачином.

ИВАН ФЕДОРОВ СЫН ГОЛУБ

31 год. Из казачьих детей. Российской грамоте читать и писать знает. Женат на казачьей дочери.

16 июня 1788 – в службу казаком (в войске Черноморском). 2 апреля 1792 – старшиной

20 февраля 1796 – полковым старшиной. 7 января 1800 – сотником. 16 апреля 1803 – есаулом. В походах и делах с неприятелем при истреблении под Очаковым неприятельского флота, при взятии острова Березани и города Очакова, Аджибея, Аккермана, Бендер, Измаила, в разбитии под Бабидою и Мачином турецких войск

ГЕРАСИМ КАНДАШ

33 года. Из казачьих детей. Российскую грамоту читать и писать не знает. Женат на казачьей дочери

15 апреля 1788 – в службу казаком (в войске Черноморском). 20 марта 1792 – хорунжим

2 ноября 1795 – сотником. 13 ноября 1802 – утвержден в нынешнем чине. В походах и делах против неприятеле в последней с Портой Оттоманской войну под Аджибеем, Аккерманом, Бендерами, Измаилом, Бабидою и Мачином, 1794 в Потльше при усмирении мятежников, а по войску в разных командираниях находился.

АЛЕКСЕЙ АЛЕКСЕЕВА СЫН ТАРАН

50 лет. Из казачьих детей. Российскую грамоту читать и писать не знает. Женат на казачьей дочери

1 июня 1788 – в службу казаком. 19 января 1792 – куренным товарищем (в войске Черноморском). 5 сентября 1795 – хорунжим. 2 ноября 1795 – сотником. 13 ноября 1802 – утвержден в нынешнем чине. В походах и делах против неприятеля в последнею с Портой Оттоманской войну под Аджибеем, Аккерманом, Бендерами, Килией, Измаилом где ранен в правую руку ружейной пулей, в Польше при примирении мятежников, а на войсковой земли на пограничном карауле в разных по службе командираниях.

Иван Дубина

42 года. Из казачьих детей. Российскую грамоту читать и писать не знает. Женат на казачьей дочери.

10 июня 1787 – в службу казаком (в войске Черноморском). 6 октября 1791 – хорунжим

2 ноября 1795 – сотником. 13 ноября 1802 – утвержден в нынешнем чине. В походах и делах против неприятеля был в последнюю с Портой Оттоманской войну под Очаковым, Гаджибеем, Аккерманом, Бендерами, Килией, Измаилом, 1794 в Польше при примирении мятежников.

Умер 1804 года января 10 числа.

Семен Михайлов сын Шкуренко

38 лет. Из казачьих детей. Российскую грамоту читать и писать знает. Холост.

1 августа 1788 – в службу казаком. 20 февраля 1796 – сотником. 13 ноября 1802 – утвержден в нынешнем чине. В походах и делах против неприятеля был под городами Гаджибеем, Аккерманом, Бендерами, Килией, Измаилом и Мачином, а на пожалованной войску земли в разных командираниях.

Михайло Петров сын Яновский

28 лет. Из обер-офицерских детей. Российскую грамоту читать и писать знает. Холост.

1 сентября 1789 – в службу казаком. 18 октября 1790 – хорунжим. 10 февраля 1791 – прапорщиком. 13 ноября 1802 – переименован хорунжим. 16 апреля 1803 – сотником. В походах и делах против неприятеля был в Турции 1789 при взятии штурмом замка Гаджибей, при покорении городов Аккермана и Бендер, 1790 крепости Килии, на штурме Измаила, а 1791 года при взятии против города Браилованаострову батареи и в разбитии за Дунаем под местечками Бабиною и Мачином турецкой армии.

Корней Григорьев сын Мамешевский

33 года. Из казачьих детей. Российскую грамоту читать и

писать знает. Женат на казачьей дочери Марине Сивиной, имеет сына Степана 1-го года.

15 июня 1789 – в службу казаком. 2 апреля 1792 – старшиной. 4 января 1800 – сотником. 13 ноября 1802 – утвержден в нынешнем чине. В походах и делах с неприятелем был при взятии Гаджибея, Аккермана, Бендер, Килии, Измаила и при разбитии за Дунаем под местечками Бабидою и Мачином турецких войск, а на войсковой земле на пограничном карауле находился.

ИВАН ИВАНОВ СЫН МУЛЯВА

35 лет. Из казачьих детей. Умеет. Женат на казачьей дочери Настасии Федоровой, детей имеет сынов Михаила 4-х и Захария 2-х лет.

9 марта 1789 – в службу казаком. 2 апреля 1790 – хорунжим. 10 февраля 1791 – прапорщиком. 13 ноября 1802 – переименован хорунжим. 16 апреля 1803 – сотником. В походах и делах против неприятеля в Турции 1789 в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана и Бендер, 1790 при взятии Измаила, 1791 годов за Дунаем при разбитии и Мачина турецкой армии был и на пограничной страже находился.

СЕМЕН ОРЕЛ

53 года. Из польского шляхетства. Умеет. Женат на казачьей дочери Ефросинии Теплоевой, детей имеет сынов Бориса – 6 и Селиона 1-го года

10 апреля 1789 – в службу казаком. 1 ноября 1790 – хорунжим. 10 февраля 1791 – прапорщиком. 13 ноября 1802 – переименован хорунжим. 16 апреля 1803 – сотником. В походах и делах против неприятеля в Турции 1789 в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана и Бендер, 1790 крепости Килии, при осаде и штурме Измаила был где и ранен ружейной пулей в правую ногу.

КОРНЕЙ ИВАНОВ СЫН ШАНЬКА

33 года. Из обер-офицерских детей. Умеет. Холост.

20 апреля 1789 – в службу казаком. 13 июня 1790 – хорун-

жим. 10 февраля 1791 – прапорщиком. 13 ноября 1802 – переименован хорунжим. 16 апреля 1803 – сотником. В походах и делах против неприятеля в Турции 1789 в шеремичии под Бендерами, в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана и Бендер, 1790 крепости Килии, при осаде и штурме Измаила и 1791 годов в разбитии за Дунаем под местечками Бабидою и Мачином турецкой армии был на пограничных караулах и в разных по войску командираниях находился.

Никита Лукьянов сын Сутика

31 год. Из казачьих детей. Умеет. Холост

12 октября 1788 – в службу казаком. 2 ноября 1790 – хорунжим. 10 февраля 1791 – прапорщиком. 13 ноября 1802 – переименован хорунжим. 16 апреля 1803 – сотником. В походах и делах против неприятеля был 1789 при взятии штурмом замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана и Бендер и 1790 годов за Дунаем при разбитии у Мачина турецкой армии, а на войсковой земле на пограничном карауле находился.

(ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 218. – Спр. 3 за 1804 г. – Арк. 168 – 294)

*Тарас Гончарук,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова*

**ДІЛОВЕ ЛИСТУВАННЯ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА
М. С. ВОРОНЦОВА ТА МІНІСТРА ФІНАНСІВ
Є. Ф. КАНКРІНА 1825–1826 РР.:
ЕПІЗОД БОРОТЬБИ
ЗА ПРАВА ОДЕСЬКОГО ПОРТО-ФРАНКО**

На сторінках «Південного Заходу. Одесици» вже публікувалися документи пов'язані з історією одеського порто-франко 1819–1859 рр., зокрема документи, що висвітлювали процес облаштування та відкриття порто-франко у 1817–1819 рр. [1, с. 109 - 123], пропозиції щодо його реорганізації на початку 1820-х рр. [2, с. 20-22], а також спробу у 1826 р. генерал-губернатора М. С. Воронцова скасувати всі попередні обмеження «вільного порту» й повернутися до прав наданих Одесі маніфестом від 16 квітня 1817 р. [3, с. 37-46].

Продовжуючи публікацію документів, пов'язаних з історією одеського порто-франко, ми наводимо тексти з 17 ділових листів 1825 – 1826 рр. Російською мовою в діловодстві такі листи називалися «отношения» – це документи, якими спілкувалися чиновники, «що не перебувають у підлеглих один до одного». Такими, так би мовити рівнозначними, чиновниками і були автори пропонованих листів – генерал-губернатор М. С. Воронцов та міністр фінансів Є. Ф. Канкрін. Листування стосувалося гострого питання (яке 150 років тому вельми хвилювало не лише одеситів) чергової зміни правил функціонування та кордонів одеського порто-франко.

Як відомо, вихований в Англії Михайло Семенович Воронцов був переконаним фритредером (прихильником «вільної торгівлі») й палким захисником прав одеського порто-франко. Що стосується Єгора Францевича Канкріна

то він, хоча, за словами С. Я. Борового, «не мав ніякої широкої загальноекономічної концепції» і по натурі був скоріше «бухгалтером-рахівником», ніж міністром[4, с. 280], проте, як зазначали сучасники, досить неприхильно ставився до «епідемічних... мрій про вільну торгівлю»[5, с. 236]. До того ж Є. Ф. Канкріна називали «надзвичайно заощадливим, або навіть скупим щодо державних грошей»[6, с. 748-749], його непокоїли втрати митних доходів від існування одеського порто-франко. «Ніякий привілей не може бути вічним, якщо зі зміною обставин і з зникненням причин, з яких він був даний, він став шкідливим», – якось висловився Є. Ф. Канкрін [7, с. 79]. Тому права порто-франко, надані вищезгаданим маніфестом Одесі терміном на 30 років, для цього міністра аж ніяк не були непорушними. Пізніше він неодноразово намагатиметься достроково припинити дію одеського «вільного порту». Що стосується 1825–1826 рр., то міністр фінансів вочевидь вже тоді запровадив своєрідну тактику – усякими додатковими обмеженнями зробити режим порто-франко незручним та не вигідним для мешканців Одеси, щоб змусити їх самих добровільно від нього відмовитися.

Ця тактика, зокрема, проявилася у бажанні міністра, задля кращого захисту від проникнення контрабанди, влаштувати навколо Одеси два митних кордони. Один (внутрішній) – новий, який пропонував зробити М. С. Воронцов, другий (зовнішній) – той, що функціонував на початку існування режиму порто-франко у 1819–1823 рр. При тому міністра не цікавило, що виїжджаючим з Одеси доведеться двічі проходити обтяжливий митний огляд (дивись додатки 2–3). Від цього задуму Є. Ф. Канкріна М. С. Воронцову вдалося відмовити, лише вказавши, що будівлі на просторі між двома кордонами можуть слугувати для переховування контрабанди, якої так побоювався міністр.

Перекопати Є. Ф. Канкріна не зрівнювати одеські вироби при ввезенні їх з Одеси вглиб країни з іноземними М. С. Воронцову не вдалося (дивись додатки 5–7). Згідно з журналом від 6 липня 1825 р. Комітет міністрів погодився з аргументами Є. Ф. Канкріна, який стосовно одеських ви-

робів зазначав: «З одного боку, несправедливо б було дозволити абсолютно вільне провезення їх всередину імперії, бо в Одесі всі потрібні для них [іноземні] матеріали можливо отримувати зі сплатою лише п'ятої частини мита..., а з іншого боку, досить важко і майже неможливо було б перешкодити тому, щоб іноземні ... товари вивозилися з Одеси під виглядом тамтешніх виробів». Як наслідок, було постановлено: місцеві «вироби, при відправленні з Одеси у всередину Імперії, мають бути нарівні з іноземними» і підлягають стягненню мита. Ця постанова фактично унеможливила розвиток порто-франківської Одеси як промислового центру. М. С. Воронцов отримав право зробити виключення лише для кількох видів місцевих товарів, й він прохав не стягувати мито з вироблених в Одесі меблів, фортепіано, гітар та жерстяних виробів (дивись додатки 8, л. 12-14).

Оскільки і Є. Ф. Канкрін, і М. С. Воронцов в своїх листах зазначали, що особистої неприязні один до одного не мають, в непринципових питаннях міністр йшов назустріч генерал-губернатору. Зокрема, перший не заперечував проти відкриття на кордоні порто-франко двох додаткових застав, через які було дозволено лише в'їзд до міста (отже, і небезпеки контрабанди на цих заставах не було), та погодився на «деяких полегшення» в проходженні митного кордону для осіб, що їхали з Одеси на свої приміські дачі (дивись додатки 9, л. 15-17).

Тексти листів нижче переважно подані у скорочених варіантах. Вони являють собою лише невелику частину ділового листування міністра з генерал-губернатором, в якому останній палко відстоював економічні інтереси міста і краю навіть у ніби найдрібніших питаннях.

Додатки

1. Лист М.С. Воронцова до Є.Ф. Канкріна.

28 березня 1825 р.

(ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 190 (1825 р.). - Спр. 47. - Арк. 10, 11).

«В препровожденной мною при отношении к Вашему

Превосходительству от 17 ноября прошлого 1824 года, записке начальника Одесского таможенного округа Князя Трубецкого и чиновников... изложено между прочим предложение их о перенесении нынешней черты порто-франко. Они показали полезным или, уничтожив оную, перенести на прежнее место, или устроить новую между ними двумя или же ограничить порто-франко одним карантинном и гаванью.

В означенном отношении я объявил уже невозможность допустить сие последнее предложение и присовокупил, что о прочих двух не оставлю собрать точнейшим сведений...

Как скоро болезнь моя позволила мне заняться сим предметом, я тотчас лично сам обозрел как старую черту Порто-франко, так и ныне существующую. Убедившись в неудобстве обоих, осмотрел я между ними третью среднюю, которая быв менее отдалена, нежели первая и удобнее для охранения, нежели вторая, вмещает в себе воду для продовольствия города необходимую и два предместья, ныне к совершенному стеснению жителей от города отрезанных.

Для подробнейшего и точнейшего рассмотрения такового предположения моего составил комиссию из начальника Одесского таможенного округа Князя Трубецкого, из состоящего при мне свиты Его Императорского величества по квартир.[мейстерской] части капитана графа Серристорри, одесского городского архитектора Боффо и пристава Одесской городской земли Николаевича.

Составленные сию Комиссиею записку, Карту и Смету новой черты имею честь при сем препроводить на рассмотрение Вашего Превосходительства. Из записки изволите Вы М.Г. подробно увидеть все неудобства нынешней черты одесского порто-франко и выгоды вновь предлагаемой линии, вместе с местными обстоятельствами, которые должны быть приняты во внимание при устройении ея.

Представляя суду вашему сии последние, не могу не изложить моих мыслей, о первых т.е. о невыгодах ныне существующей черты. Положение оной слишком стеснительно для жителей города Одессы и особенно для предместий

Молдаванки и Пересыпа. Городские жители можно сказать заперты теперь в домах своих: они лишены свободного въезда в окрестности города, где устроены многие заведения и дачи; они терпят недостаток в воде ибо все фонтаны находятся вне черты; а обыватели Молдаванки и Пересыпи, составляющие большею частью низший класс здешних граждан не только лишены выгод, представляемых городским жителям, но отбывая с ними одинаковые подати и повинности отделены от Города Порто-франко, за чертою не имея с ними свободного сообщения не могут заниматься ни промышленностью и работами, которые доставляют им пропитание.

Сверх того непрерывные сношения по Коммерции Города Одессы с турецкими владениями, где зараза никогда не прекращается, подают повод к опасениям, что Зло сие, не смотря на все предосторожности, может здесь появиться при таковом несчастьи предполагаемая к учреждению новая черта представит крепкий оплот для воспрепятствования распространению заразы, между тем, как по нынешней черте весьма близкой к городским строениям и разделяющей город от предместий, не возможно употребить надежнейший способ к совершенной безопасности, ни же иметь свободу в действиях и распоряжениях местного начальства по сему случаю».

2. Лист М.С. Воронцова до Є.Ф. Канкріна.

(Уривок; ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 192. – С пр. 111. – Арк. 35–36.).

«...Учреждение двух таможенных линий и на таком, основании, чтобы на каждой из них осматривать товары повлечет за собою бесчисленные потери и притеснения для купцов. Я повторяю здесь только то, что писал против предложения учредить контрольную таможню в Севериновке. Делать всякому транспорту два осмотра на протяжении пяти верст трудно и стеснительно. Сколько времени, хлопот и лишних денег должен употребить всякий купец для раскупоривания, выкладки, пересмотра и новой укладки всего своего товара, за час или полчаса перед тем уже

осмотренного? Сколько поводов таможенным чиновникам к притеснениям? Сколько новых жалоб? Сколько новых издержек для содержания двух линий, двойных застав, двойных караулов и для построения сих последних? За сим явятся еще новые расходы для окопання между двумя линиями дороги, по обеим сторонам которой должны быть также высокие рвы, ибо иначе не для чего и окапывать ее. Наконец двойная линия повлечет за собою умножение стражи, и другие ныне не существующие потребности, которых город на иждивение свое не будет в состоянии принять.

Словом сказать устроение двух линий около Одессы будет более вредно, нежели полезно для торговли, и стеснительно как для жителей так и для приезжих. Если иметь в виду отнятие способов к перебрасыванию товаров чрез одну линию; то гораздо короче, удобнее и справедливее сделать в расстоянии 10 или 12 сажень от предполагаемой мною линии второй параллельный ров, и дав каждому их них по 1 сажени глубины; на одном из валов поставить рогатки. Таким двойным укреплением затруднение к перебрасыванию товаров более нежели удвоится, а между тем линия будет одна, заставы и карантинны одинакие, а не двойные, и транспорты будут осматривать не дважды, а один раз, впрочем перебрасывание товаров удобно только теперь, при близости строений от Черты порто-франко, но с перенесением оной в открытое поле злоупотребление сие, при бдительном надзоре таможенного начальства, сделаются весьма трудными, с двумя же рвами на одной линии почти невозможными...».

3. Лист **Є.Ф. Канкріна** до **М.С. Воронцова**.

28 квітня 1825 р.

(Уривки; ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 192. - Спр. 111. - Арк. 38-39).

«...Совершенно справедливо, что досматривать два раза все товары было бы весьма обременительно для купцов и затруднило бы проезд через вторую черту. Но вместо того могло бы на сей черте свидетельствовать только товарные

места ярлыками Таможни, не производя никакого досмотра самим товарам...

Что касается до издержек, которые для учреждения второй черты потребны, то они не могут быть весьма значительны и немногим превзойдут расходы, нужные на проведение и на устройство особых рогаток; ибо ров еще в хорошем положении, как доносит начальник Одесского таможенного округа в конце прошлого года; следовательно можно будет без больших издержек возобновить сию черту на которой имеются уже караульни и строения для застав Херсонской и Тираспольской. Также не нужно умножать значительно таможенную стражу, которая может иметь свои разъезды на пространстве между двумя чертами, наблюдая таким образом за ними обеими....

Главнейшая польза учреждения двойной черты состоит по мнению Министра Финансов в том, что тайные переходы через черту сделаются весьма затруднительными и опасными; ибо проехавшему или перешедшему через первую черту в недозволенном месте останется еще следовать около пяти верст до другой черты, на каковом пространстве, или уже у последней черты, может он быть задержан; между тем как при существовании одной только черты, хотя бы с двойным рвом, почти невозможно будет воспрепятствовать тайным провозам и перебрасываниям товаров...».

4. Лист М.С. Воронцова до Є.Ф. Канкріна.

29 квітня 1825 р. №322.

(Уривок; ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 192. - Спр. 111. - Арк. 40-43).

«Новороссийский генерал-губернатор, свидетельствуя свое совершенное почтение Его Превосходительству Егору Францевичу, имеет честь ответить на записку им полученную от 28 апреля за №8554 следующее.

1-е. Свидетельствование товаров, из Одессы вывозимых на второй черте порто-франко, после осмотра их на первой, конечно будет менее стеснительно, нежели вторичный осмотр; однако же все таки стеснительно для торговли ибо

заставляет терять время, разгружать вторично транспорты, приготовленные к дальнему пути, и дает повод таможенным чиновникам к притеснениям, которые без сего предположения не существовали бы.

Что касается до проезжающих, то освидетельствование их на второй черте будет тот же вторичный досмотр: ибо проезжая в коляске или карете, они не могут всех своих вещей заделывать в тюки и пломбировать в таможене. А когда вещи сии не в тюках и разложены по разным местам в экипаже, тогда освидетельствование их есть не что иное как новый осмотр. Если теперь все приезжающие в Одессу помещик, чиновники и пр. негодуют на необходимость останавливаться у заставы выходить из экипажей, стоять на воздухе, ветре, дожде и ожидать пока имущество будет пересмотрено. Каково ж будет для них выдерживать две таких остановки на расстоянии 5 верст. Причина сия может многих богатых посетителей Одессы лишить охоты когда-либо в оную приезжать и, следовательно, нанесет городу и купечеству оногo сильный удар.

2. Издержки на возобновления старой черты будут совсем не малы, как полагает Министерство Финансов. Ров сей черты хотя существует, но не везде сохранен в целости; а заставы и караульни на нем построенные требуют значительных починок и обновлений; доходы же города теперь уменьшены на 500 тысяч рублей и, следовательно, всякая новая издержка при множестве первоначальных нужд, становится для него очень тяжелою.

3. Стражи таможенной при существовании двух линий нельзя не умножить потому, что они будут находиться одна от другой слишком далеко для того, чтобы нынешнее малое число объездчиков могло оберегать их.

4. Если для дороги между двумя линиями сделать малые каналы, чрез которые можно переезжать, то они будут бесполезны, и в таком случае зачем делать издержки, ничего не приносящие.

5. Учреждение двух линий при всех невыгодах и стеснениях за ним следующих, будет гораздо менее препятствовать провозу контрабанды, нежели предполагаемая гене-

рал-губернатором одна черта с двумя рвами: ибо внутри последней не было бы никакого жилища; напротив того между двумя линиями, Департаментом внешней торговли предназначаемых, есть не только хутора, но и целые селения, которые будут служить верным убежищем для тайнопровозителей. И как считать сии поселения: принадлежащими к порто-франко, или находящимися вне оногo? Обстоятельство сие весьма важно, и Департамент конечно потому не остановился на оном, что ему не было предоставлено достаточных топографических сведений об окрестностях Одессы.

6. Перебрасывание товаров при двух оградах на одной линии сделается совершенно невозможным, особенно когда таможенное начальство будет всегда столь же усердно и деятельно наблюдать за оным, как теперь делается, со времени перемены старых чиновников новыми».

5. Лист Є.Ф. Канкріна до М.С. Воронцова.

7 травня 1825 р.

(Уривок; ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 190. – Спр. 47. – Арк. 44–45).

«Министр финансов свидетельствуя свое совершенное почтение графу Михайлу Семеновичу Воронцову, и соглашаясь совершенно с мнением Его Сиятельства, изложенном в записке от 29-го минувшего апреля, №322 касательно учреждения новой черты Одесского порто-франко с двойными оградами и оставления Тираспольской для одних проезжающих, – имеет честь сообщить свои соображения по следующим двум статьям: о товарах вывозимых из Одессы под видом Российских изделий, и о принятии в Одесской таможне словесных объявлений на товары отправляемые за черту порто-франко.

1-е. Сделанное Чиновником Инглези предложение о почитании Российских товаров наравне с иностранными при вывозе из Одессы внутрь Империи, весьма полезно бы было утвердить в отношении к одним только изделиям фабричным, клеймению не подлежащим, дабы таковые изделия иностранные, например: хрустальные, фаянсовые, жестя-

ные, также сахар в головах и другие подобные товары не могли быть вывозимы за черту Порто-франко под видом Российских изделий, как то обнаружено и при последнем разыскании о происходивших по Одесской таможене злоупотреблениях. что купец Крамарев вывез 90 пудов 8 фунтов иностранного купоросу вместо Российского за что и положено взыскать с него недоснятой в казну пошлины 248 руб. 41 коп. – К отвращению сего злоупотребления свидетельства о происхождении товаров, или месте их покупки могут основываться на ложных показаниях просителей, так и в особенности по той причине, что производимые в Одессу из внутри России товары не досматриваются и не записываются; следовательно нет совершенного удостоверения в том, те ли самые вещи вывозятся обратно, о покупке коих предъявляется свидетельство. Что же принадлежит до свидетельства о происхождении товаров, выделанных в самой Одессе, то и по оным весьма трудно иметь надлежащее удостоверение в действительной выделке в том городе товаров, клеймению не подлежащих, кои посему легко могут быть подменены иностранными. – Впрочем нельзя отрицать, чтобы предполагаемая мера не была в иных случаях обременительною, особенно для занимающихся в Одессе приготовлением означенных изделий, которые принуждены будут перевести заведения свои за черту Порто-франко; но сие есть нужное последствие учреждения Порто-франко общее жителям всех подобных мест, которые пользуясь особыми выгодами, должны подвергаться и сопряженными с ними неудобствами...».

6. Лист М.С. Воронцова до С.Ф. Канкрин.

8 травня 1825 р. №421. С.-Петербург.

«Новороссийский генерал-губернатор, свидетельствуя свое совершенное почтение Его Превосходительству Егору Францевичу и покорнейше благодаря его за согласие на отменение проекта двойной таможенной линии около Одесского порто-франко, имеет честь отвечать на записку его от 6 мая №9263:

1-е. Почитать все вообще Российское товары, при вывозе их из Одессы внутрь империи наравне с иностранными будет весьма стеснительно для жителей и для купцов одесских; а в некоторых случаях даже вредно и казне. Русские товары часто отправляются в порты из Москвы и внутренних губерний с тем, чтобы при невозможности продать за границу, развести их по ближайшим городам. Случаи сии чаще всего бывают в Одессе потому, что та составляет центр торговли для людей живущих в окрестностях ее на несколько сот верст лежащих, и сосредотачивающих в ней сношения свои. Если теперь приходящие в нее из России товары сравнить с иностранными, то их совсем перестанут привозить, от чего уменьшится как отпуск их в чужие края, так и потребление их внутри государства. Обстоятельство сие тем возможнее, что Одесса быв наполнена иностранцами и находясь в непосредственных сношениях со всеми портами Средиземного моря, может с такою же удобностью выписывать... вещи как из Москвы, или Петербурга.

Если предложенные генерал-губернатором свидетельства о произведении Русских товаров недостаточными кажутся Министерству финансов то можно установить, чтобы из Одессы обратно выпускались те только товары которые будут при въезде, записаны в таможене или заставе в особо учреждаемых на сей предмет книгах, впрочем само собою разумеется, что к таковой записке никто принуждаем не будет.

Что касается до изделий внутри порто-франко выработанных, то сравнение их с иностранными будет великою несправедливостью, и принесет большой вред всему Новороссийскому краю. Легко понять можно, что в Одессе, как большом и торговом городе, скорее нежели где-нибудь в Южной России учредятся разные мастерские заведения, как то для работы мебели, жестяных или медных и тому подобных вещей; но кто из приезжих станет покупать их если они будут запрещены, или обложены пошлиною наравне с иностранными. Так, например, теперь за чертою порто-франко есть фабрика для делания фортепиан; хозяин оной при перенесении линии и утверждении рассма-

триваемого здесь правила должен тотчас уничтожить ее и может быть разорится. Если Министерство не полагается на свидетельства, которые давала бы ему для вывоза сделанных им инструментов Полиция или Дума то сам градоначальник может подписывать их. Тоже самое можно требовать для вывоза мебели и прочих изделий, внутри Одессы из материалов не запрещенных выработанных. Я думаю впрочем, что свидетельство полиции совокупно с Думою и при контроле начальника таможенного округа было бы очень достаточным препятствием злоупотреблениям: ибо трудно предположить, что бы из трех разных ведомств, ни одно не захотело исполнить свои обязанности. Впрочем не излишне будет объяснить, что все сии рассуждения относятся только к товарам, не подлежащим клеймам. Товары же, могущие иметь клейма, не мудрено различить от иностранных, привозимых не иначе как чрез таможеню».

7. Лист **Є.Ф. Канкріна до М.С. Воронцова.**

13 травня 1825 р.

(ДАОО. - Ф.1. - Оп. 190. - Спр. 47. - Арк. 48-49.).

«Министр финансов, свидетельствуя совершенное свое почтение Его Сиятельству графу Михайлу Семеновичу, имеет честь ответить на записку от 8-го сего мая № 420, что при всей готовности его сделать угодное Его Сиятельству, не находит он возможным допустить свободный и беспопытный провоз из Одессы внутрь Империи всех вообще Российских изделий, клеймению не подлежащих. Сие не только могло бы причинить ущерб казенному интересу, но еще более было бы вредно в отношении к выгодам промышленности фабрикантов и ремесленников прочих Российских городов; ибо во 1-х, что касается до обратного выхода из Одессы означенных товаров, привезенных туда из внутри Империи; то ни свидетельства о прохождении и месте покупки оных ни записывание сих товаров в особую книгу при ввозе в Одессу, не представляют достаточного удостоверения в том, что действительно те же самые, а не другие изде-

лия отправляются оттуда обратно, так как помянутые свидетельства могут основываться на несправедливых показаниях частных лиц, а в книгу могут быть заносимы товары хотя того же самого рода, но гораздо худшей доброты противу тех, кои будут вывозимы обратно, в чем нет возможности удостовериться потому, что они клеймению не подвергаются; во 2-х, что же принадлежит до товаров, выделанных в самой Одессе, то кроме затруднения представить несомненное доказательство, что они действительно отделаны в том городе, и что сии самые, а не иностранные изделия предъявляются к пропуску за черту Порто-франко, следует еще принять в уважение и то обстоятельство, что могущие поселиться в Одессе фабриканты и ремесленники, платя за все материалы и инструменты только одну пятую часть пошлины противу жителей других Российских городов, будут пользоваться выгодами, коль скоро все вообще Одесские изделия будут свободно пропускаемы во внутрь империи.

По всем сим причинам Министр финансов находит необходимым, чтобы не подлежащие клеймению Российские изделия при вывозе за черту Порто-франко вообще почитаемы были наравне с иностранными; но для поощрения промышленности города Одессы признавая возможным, по желанию Графа Михаила Семеновича, допустить изъятие для некоторых тамо выдělываемых товаров, покорнейше просит о доставлении уведомления, на какие именно изделия можно было бы по мнению Его Сиятельства распространить таковые изъятия, соображаясь с платимою за материалы пошлиною, и с трудом, для обрабатывания оных потребных. По получению же сего сведения не оставит он о новых предположениях по Одесскому Порто-франко сделать нужное представление комитету Г. Г. Министров».

8. Лист М.С. Воронцова до Є. Ф. Канкріна.

14 травня 1825 р. С.-Петербург. № 473.
(ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 190. - Спр. 47. - Арк. 50).

«Новороссийский генерал-губернатор граф Воронцов свидетельствуя свое совершенное почтение Его превосход-

дительству Егору Францевичу имеет честь ответить на записку от 12 мая..., что для скорейшего соглашения видов Министерства Финансов с желаниями и выгодами Купцов, обратно вывозящих из Одессы Русские товары, намерен он предложить новое средство, заключающееся в оставлении некоторой части предместья Пересыпи за чертою порто-франко. Подробное объяснение о сем полагает он дать словесно при свидании с Его Превосходительством, которое надеется иметь в первый день выезда своего из дома по случаю болезни.

Что касается до исчисления тех изделий, в Одессе приготавливаемых, которые могли бы быть изъяты из общего правила о сравнении их с иностранными изделиями, то граф Воронцов не может дать на сие удовлетворительного ответа по настоящему отсутствию своему из Одессы. Утвердительно может он теперь просить исключения только для мебели, которая выделяется в Одессе, и о пропуске которой за черту порто-франко просили его все мастера столярного цеха».

9. Лист С.Ф. Канкрин до М.С. Воронцова.

14 травня 1825 р. № 9938.

(ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 190. - Спр. 47. - Арк. 51).

«Министр Финансов свидетельствуя свое совершенное почтение Графу Михайлу Семеновичу, имеет честь уведомить, что по желанию Его Сиятельства, о некотором облегчении пропуска едущих из Одессы в загородные места, предписано Начальнику Одесского Таможенного Округа подтвердить кому следует, что бы все проезжающие с особыми билетами, выдаваемыми от г. Градоначальника на основании Высочайше утвержденного положения 28 мая 1823 года, были чрез Заставы Порто-франко пропускаемы беспрепятственно и без всякой напрасной остановки при осмотре их экипажей, с дозволением при том возить с собою в небольшом количестве разные съестные припасы и мелочные вещи, которые для употребления на дачах могут быть нужны».

10. Лист Є. Канкріна до М. Воронцова.

6 липня 1825 р. № 14013.

(ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 190. – Спр. 47. – Арк. 57).

«На основании переписки моей с вашим Сиятельством о предположениях по Одесскому Порто-франко, я вошел с предложением в Комитет Г.Г. Министров по следующим четырем предметам:

1-е, О Перенесении черты Порто-франко на другое место.

2-е, Об учреждении особой Сухопутной Таможни с тем, чтобы буде Ваше Сиятельство изволите признать удобным провести черту через предместье Пересыпь, или вблизи оною, то упразднить Херсонскую Заставу Порто-франко, устроив на самой черте Сухопутную Таможню.

3-е, О дозволении принимать в сей Таможне от всех соловий письменные и словесные объявления на товары вывозимые за черту Порто-франко.

4-е, О постановлении, чтобы Российские фабричные изделия, клеймению не подлежащие, при отправлении за черту почитаемы были наравне с иностранными.

Прочие предположения, до распоряжения Министерства Финансов относившиеся, предписал я привести в надлежащее исполнение. Остается еще одно: о воспрещении въезжать в Карантин в крытых экипажах; о чем покорнейше прошу Ваше Сиятельство дать зависящее от Вас приказание, согласно с отзывом Вашим №174.

Считая долгом уведомить Вас, Милостивый Государь, о распоряжениях моих по означенным предложениям, и препроводя при сем обратно доставленный от Вас план городу Одессе с окрестностями, имею честь быть с совершенным почтением и преданностью.

Вашего Сиятельства покорнейший слуга Егор Канкрин».

11. Лист М. С. Воронцова до Є. Ф. Канкріна.

6 серпня 1825 р.

(ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 190. – Спр. 47. – Арк. 58, 59).

«Милостивый государь Егор Францевич!

31 мая сего года при отъезде моем из С.-Петербурга, в отношении под № 660, имел я честь писать вашему Превосходительству, что намерение ваше сравнять Русские товары с иностранными при вывозе оных из черты Одесского порто-франко, подало мне повод думать о проведении новой линии таможенной чрез средину предместья Пересыпи, а не за оным как представлял я прежде. Новая мысль сия однако ж не была решительным мнением моим; а потому я и просил дать мне время по возвращении моем в Одессу осведомится подробнее о пользе изменении ея.

Ныне, по соображении всех местных обстоятельств, нашел я, что разделение Пересыпи на две части таможенною чертою будет не совсем удобно, и не принесет желаемой пользы. В следствии того обращаюсь к вашему Превосходительству с новою покорнейшею просьбою об утверждении того проекта новой линии который вместе с планом и сметой оной представил я при отношении моем к вам от 28 марта №14?? то есть со включением в порто-франко обоих предместий одесских, Пересыпи и Молдаванки.

Причины, которые возвратили меня к сему мнению суть:

1. Если провести линию чрез средину Пересыпи, то она будет проходить между домами, и следовательно охранение ея и воспрепятствование тайному провозу контрабанды будут чрезвычайно затруднительны.

2. Таковая линия стала бы для города гораздо дороже, нежели та, которая включит в себя всю Пересыпь: ибо на сей последней есть городские строения для таможни, а на той должно бы вновь строиться.

3. Магазины для обратного отправления товаров во внутрь Империи, о которых думал я при последнем предположении моем, могут быть с таковой же удобностью учреждены за чертою, как и в конце Пересыпи. Ныне же их весьма мало».

12. Лист М. С. Воронцова до Є. Ф. Канкріна.

6 серпня 1825 р.

(ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 190. - Спр. 47. - Арк. 60 - 61).

«Милостивый Государь. Егор Францевич.

Вчера, №5593, имел я честь писать Вашему Превосходительству что, что, я нашел неудобным провести черту Одесского порто-франко чрез средину предместья Пересыпи, и потому покорнейше просил вас, Милостивый Государь, исходатайствовать утверждение того проекта новой линии, который я представил вместе с планом и сметой при отношении от 28 марта... и которым предложено включить в порто-франко оба предместья города Одессы.

Сегодня получив я отношение ваше от 6 июля № 14013, и вижу что Ваше Превосходительство сделали уже о сем предмете Комитету господ министров, по которому, приступить к устройству новой линии на том месте, которое найдено мною теперь выгоднейшим. Следовательно по сей статье мне теперь ничего больше не останется как только благодарить вас за внимание к моим предложениям, и ожидать утверждения оных.

Что касается до 4 пункта помянутого отношения вашего от 6 июля, то я не могу вновь не повторить вам того, что уже имел писать вам 9 мая сего года № 421. Сравнение всех вывозимых из Одессы российских товаров с иностранными, будет весьма отяготительно для купечества Одесского, и еще более для ремесленников имеющих здесь свои заведения. Последнее обстоятельство Ваше Превосходительство сами изволили признать справедливым и потому запискою от 12 мая №9774 обещали мне, для поощрения промышленности города Одессы, допустить изъятие для некоторых изделий здесь вырабатываемых почему требовали от меня означения оных. Я не мог вполне исполнить требования вашего, будучи тогда в Петербурге; но отвечал, что не замедлю по прибытии в Новороссийский край, удовлетворить вопрос ваш; между тем покорнейше просил вас, милостивый Государь, сделать обещанное исключение прежде всего для мебели.

Ныне вижу, что сия просьба не помещена в представлении Вашем комитету Г. Г. Министров, а потому, ссылаясь на собственное ваше обещание, вторично покорнейше прошу исходатайствовать, чтобы мебели и жестяные вещи, в Одессе выделяемые, при вывозе их не были сравниваемы с иностранными. Не говорю о беспошлинном пропуске их: ибо справедливость требует, чтобы казна не лишалась пошлин, ей следующих с дерева, и жести из которых те вещи выделяются; но прошу, по крайней мере постановить, чтобы взимаема была однако ж пошлина как за выделанный так и за невыделанный материал. То есть, чтобы за мебели платилось тоже, что платится за дерево в кусках из которого они выработаны, а за жестяные вещи тоже, что за жечь. Впрочем мне кажется, что и таковая плата справедлива только для мебели, красного дерева, которое привозят к нам из-за границы. Чинары же, орех, и другие деревья получают из Крыма и Мингрелии. Для удостоверения в том, что изделия одесские не иностранные, я прежде предлагал и ныне предлагаю выдавать на оные свидетельства за подписью Полиции, Думы и начальства таможенного.

Если же снисхождение сие Вашему Превосходительству покажется решительно невозможным, то прошу вас покорнейше доставить столярам здешним хотя ту милость, которой они просят в прилагаемой при сем прошении их».

13. Лист Е.Ф. Канкрин до М.С. Воронцова.

31 септя 1825 р. №18636. С.-Петербург.

«Милостивый Государь Граф Михайло Семенович!

На отношение Вашего Сиятельства от 7-го августа, №5594, честь имею уведомить Вас, Милостивый Государь, что о допущении для выделяемых в Одессе изделий некоторых изъятий насчет сравнения их с иностранными при вывозе за черту Порто-франко, представил я уже Комитету Г.Г. Министров вместе с прочими предположениями по Одесскому Порто-франко, о которых упомянуто в отношении моем от 6-го июля, №14013, и что вследствие нынешнего отзыва Вашего Сиятельства от 7-го Августа, не оставлю я сделать распоря-

жения о постановлении правил касательно вывоза из Одессы во внутрь Империи мебели и жестяных изделий, коль скоро последует решение Комитета.

С совершенным почтением и преданностью имею честь быть

Вашего Сиятельства покорнейший слуга Егор Канкрин».

14. Лист Є. Ф. Канкріна до М. С. Воронцова.

26 травня 1826 р. №11119. С.-Петербург.
(ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 190. - Спр. 47. - Арк. 174.).

«Господину Новороссийскому генерал-губернатору и полномочному наместнику Бессарабской области.

Соглашаясь с мнением Вашего Сиятельства, изъясненным в почтеннейшем отношении вашем от 23-го сего года Майя, о допущении изъятия из общих правил в пользу выделяемых в Одессе мебели и жестяных вещей, а также фортепиан и гитар при вывозе оных за черту порто-франко, я поручил Департаменту Внешней торговли дать надлежащее предписание начальнику одесского таможенного округа, чтобы пропуск от Вашего Сиятельства свидетельствам производим был с тою пошлиною, какая положена на иностранные материалы, из коих помянутые вещи выделаны, а именно: за мебели, фортепианы и гитары брать пошлину как за дерево, а за жестяные вещи тоже, что за жезь, наблюдая на счет инструментов правила, изъясненные в отношении Вашего Сиятельства.

Министр финансов генерал-лейтенант Канкрин».

15. Лист Є.Ф. Канкріна до М.С. Воронцова.

7 червня 1826 р. №12607. С.-Петербург.
(ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 190. - Спр. 47. - Арк. 192.).

«На почтеннейшее отношение Вашего Сиятельства от 2-го сего июня имею честь уведомить вас, Милостивый Государь, что я согласен на учреждение на черте Одесского порто-франко третьей таможенной заставы для привоза в город камня необходимого для строений, въезда из близле-

жащих хуторов, с тем чтобы согласно с предложением Вашего Сиятельства никто не мог выезжать из города чрез оную, также и привозящие в город камень возвращались бы не иначе, как чрез которую либо из прочих двух таможенных застав.

16. Лист М.С. Воронцова до Е.Ф. Канкрин.

27 вересня 1826 р. №91164. Одеса.
(ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 190. – Спр. 47. – Арк. 235–236).

«Ваше превосходительство в отношении ко мне от 7 минувшего июня, изволили изъяснить согласие ваше на учреждение на новой черте Одесского порто-франко третьей таможенной заставы для привоза в город камня необходимого для строений и въезда из близлежащих хуторов. С тем, чтобы чрез сию заставу никто уже не смог выезжать из города.

При устройении черты порто-франко открылось, что сей третьей заставы по положению окрестностей города и прилегающих дорог весьма не достаточно, и что те же самые причины, по коим испрашивал я разрешения вашего, Милостивый государь, на устройство помянутой заставы, указывают совершенную необходимость учредить еще одну таковую же заставу, чрез какую никто ни под каким видом из города не мог бы выезжать, но чрез которую можно было бы всем въезжать... привозить в город камень для строения и из находящихся вблизи оной боен или салганов мясо для города. Для наблюдения за точным исполнением сего, что будет весьма легко, сверх таможенного надзирателя с командою при сей заставе, должен быть еще караул из войск приходящих в Одессу занимать все вообще посты.

Остаюсь в уверенности, что Ваше превосходительство, не оставите и нынешней просьбы моей основанной на необходимости и пользе благосклонным Вашим разрешением».

17. Лист Є.Ф. Канкріна до М.С. Воронцова.

18 жовтня 1826 р. №23722. Відповідь на №9167. С.-Петербург.
(ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 190. – Спр. 47. – Арк. 249).

«На почтеннейшее отношение Вашего Сиятельства от 27 прошедшего сентября о необходимости устроить еще четвертую таможенную заставу на новой черте Одесского порто-франко, чрез которую можно было бы всем въезжать в город, с тем, чтоб никто чрез оную не выезжал, имею честь уведомить Вас, Милостивый Государь, что я совершенно согласен на учреждение помянутой заставы, как скоро Ваше Сиятельство находите сие нужным».

Література

1. Гончарук Т. Г. Кілька розпоряджень місцевої влади щодо облаштування та відкриття першого кордону одеського порто-франко // Південний захід. Одесика. – Вип. 14. – Одеса, 2012.

2. Гончарук Т. Г. О. Ф. Ланжерон та Одеса: до питання про вплив на історію міста визначного градоначальника та генерал-губернатора // Південний захід. Одесика. – Вип. 15. – Одеса, 2013.

3. Гончарук Т. Г. Пропозиція М.С. Воронцова 1826 р. про зняття усіх обмежень з одеського порто-франко // Південний захід. Одесика. – Вип. 16. – Одеса, 2013.

4. Боровой С. Я. К истории промышленной политики России в 20-50-х годах XIX в. // Исторические записки. – 1957. – Т. 60.

5. Б-ов И. Н. Граф Е.Ф. Канкрин и его двадцатилетнее управление русскими финансами // Русский вестник. – 1895. – Т.239. – №8.

5. Егор Францевич Канкрин (Из записок И. В. Селиванова) // Русская старина. – 1880. – Т.3.

7. Павловский И. Ф. К истории винокурения в Малороссии // Труды Полтавской Ученой архивной комиссии. – Полтава, 1908. – В. 5.

*Гончарук Тарас,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова;*

*Кушнір Тетяна,
студентка історичного факультету ім. І. І. Мечникова*

**КОЛИШНІЙ КИРИЛО-МЕФОДІЄВЕЦЬ
МИКОЛА ІВАНОВИЧ САВИЧ,
ЯК ОДЕСЬКИЙ ПУБЛІЦИСТ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ
«ОДЕССКИЙ ВЕСТНИК» 1858 Р.)**

В історичній та історико-краєзнавчій літературі вже приділялася увага постаті одного з членів першої української політичної організації – Кирило-Мефодіївського братства – Миколі Івановичу Савичу (1808–1892), сорок останніх років життя якого були тісно пов'язані з Одесою. Про нього писали в своїх працях Ю. Оксман, А. Бачинський, З. Першина та ін. Проте в житті та діяльності одеського домовласника та громадського діяча М. Савича залишається ще чимало невивчених аспектів. Це, зокрема, стосується і його публіцистичної діяльності, яка наразі недостатньо розглянута в науковій літературі.

Ми торкнемося публікації М. Савича в газеті «Одесский вестник» у 1858 р. Це був час, коли напередодні реформ тиск цензури на пресу в імперії зменшився і почався нетривалий період так званої «гласності». Вже в січні того року газетою було опубліковано статтю «Бюджет рабочего в Одессе» під криптонімом «S.N.», на яку неодноразово звертали увагу радянські історики. Тривалий час, з подачі С. Борового, автором цієї статті вважали «преподавателя гимназии при Ришельевском лицее Н. Соколовского», проте дослідниця історії преси півдня України І. Гребцова довела, що автором зазначеної статті є М. Савич [1, с. 361]. Характе-

ризуючи її зміст, І. Гребцова зазначає, що стаття є «одной из первых попыток исследования рабочей семьи в России» й її автор «убедительно доказал, что плата за труд наемного рабочего намного ниже прожиточного минимума, необходимого для содержания семьи» [1, с. 71]. В зазначеній статті М. Савич, між іншим, вважав за належне брати до уваги не лише доходи робітників Одесі, але й їхні видатки в місті з надто великими цінами. «Заработная плата всегда должна бы быть соразмерна с ценностью жизненных припасов. На самом деле, она зависит более всего от требования на работу и всегда находится в прямом отношении к требованию и, в большей части случаев, в обратном [отношении] к цене хлеба» – писав він [2].

Зазначену проблематику М. Савич певною мірою розвинув і в інших своїх статтях, зокрема, присвячених необхідності створення спеціальних притулків для дітей жебраків та арештантів. Він вважав неприйнятною практику, коли таких дітей викидали на вулицю або утримували у в'язниці разом із батьками. В першій статті з цієї проблематики М. Савич подав структуру майбутнього притулку та принципи його роботи. «Гражданам такого города, как Одесса, ничего не будет значить пожертвовать, хотя бы и по подписке, небольшой первоначальный капитал для учреждения подобного заведения...» – зазначав М. Савич [3]. Друга стаття являла собою вже проект притулку з чітко визначеними функціями його працівників, загальними принципами функціонування, категоріями вихованців, предметами навчання, підходами до забезпечення вихованців харчуванням, одягом та перспективами подальшого життя по закінченню закладу та ін. Автор пропонував відвести під притулок ділянку за межами міста. На його думку, це мав бути: «Ряд опрятных, скромных домиков, где будут в каждом из них помещены по категориям от семи до десяти мальчиков с их надзирателем, составляющих особый двор с общей мастерской, которая будет служить учебною и обеденной залой» [4].

Питанням освіти, що тоді гостро обговорювалися на шпальтах головної одеської газети, була присвячена і стат-

тя М. Савича «Нечто о специальном образовании». На жаль, примірник «Одесского вестника» з цією статтею в фондах одеських бібліотек не зберігся. Стаття М. Савича викликала негативний відгук професора р. Орбинського [5] та відповідь на нього М. Савича. В останній Микола Іванович зазначав, що на звернення до питань освіти його спонукали приклади випускників вищих навчальних закладів, яких він знав («Мне случалось видеть много людей, кончивших курс в высших учебных заведениях и помнивших только, что у них был диплом на получение чина, да несколько студенческих шалостей; видеть множество людей, которые учились по семи лет четверем или пяти разным грамматикам и не знали ни одного языка, – людей, учившихся столько же математике и не умевших сделать простого вычисления», – зазначав він. [6]). Вони навели його на думку про необхідність реорганізувати освіту шляхом посилення спеціалізації та вмотивованості учнів. Різка реакція на критику М. Савича була не до вподоби р. Орбинському, й він у наступній своїй замітці зазначив, що М. Савич «не понимает критики. Поэтому ...он ее не стоит», припинивши подальшу дискусію [7]. Тим не менш ця коротка дискусія оцінювалася сучасниками як досить важлива. У некролозі М. Савича історик В. Яковлев зазначав, що вона була першою дискусією про класичну та реальну освіту в російській журналістиці [8].

Співпраця М. Савича з «Одесским вестником» 1858 р. була надзвичайно тісною, він став автором восьми публікацій газети в рубриці «Фельетон» з найрізноманітніших питань. Так, в короткому фейлетоні присвяченому смерті П. Бернаже М. Савич наголошував, що французький поет був тим, хто «...приносит радость под крышу горемыки, радость чистую, от которой не несет кабаком или чем иным». «Поэт гонимый и бедный, не протягивал руки за милостьюней, не искал покровительства» [9]. Інші фейлетони М. Савича в «Одесском вестнике» за 1858 р. були присвячені різним питанням життя: від складнощів пересування Одесою в зимовий час до вражень від атракціонів та інших видовищ для одеської публіки. Притому М. Савич критику-

вав бездарних шукачів наживи, які часто виступали перед одеситами. Він називав цих людей «мусю», вважаючи такими іноземців, які вдають із себе талановитих митців або виданих вчених, щоб влаштувати палатні виступи в малоосвічених країнах, зокрема в Російській імперії. В одному з фейлетонів він, зокрема, писав: «Оправдательный софизм мусю состоит в том, что обманывают людей в странах, стоящих по просвещению ниже других, не только не стыдно, но даже полезно для этих стран, потому-де что таким манером они их просвещают» [10]. У газетних публікаціях М. Савича 1858 р. часто зустрічаються українізми («бураки», «франзоль», «гуртовий», «карбованец»), можливо, це був вплив тогочасної «одеської мови», адже М. Савич у статтях вживав чимало слів місцевого простолюду («четвертак», «шкалик», «злот» і т. п.).

В своїх публікаціях 1858 р. на сторінках «Одесского вестника» М. Савич виявив себе здібним публіцистом, здатним вміло подавати матеріали з найрізноманітнішої проблематики. Ці здібності відбилися і в його численних газетних публікаціях протягом подальших років [11, с. 201–215]. Публікації свідчили про прогресивні для свого часу погляди М. Савича. І якщо світогляд М. Савича безперечно склався у попередні роки (вочевидь, ще у до-одеський період його біографії), то одеським газетним публіцистом його можна вважати саме від 1858 р.

Нижче у додатках подано список публікацій М. Савича 1858 р. в «Одесском вестнике». В ньому позначені і дві публікації, які відсутні в бібліотеках Одеси. Зі списку помітно, що перші свої публікації М. Савич підписував криптонімом «N.S.», а пізніше почав підписуватися власним прізвищем. Також у додатках подано тексти з трьох публікацій М. Савича: статті «Несколько мыслей о таксе», яка за змістом є близькою до його відомої статті «Бюджет рабочего в Одессе», та двох перших фейлетонів на сторінках «Одесского вестника». Публікації подані у скорочених варіантах. Так, у першій з них вилучені підрахунки, які доводили дорожнечу хліба та надмірні прибутки пекарів в Одесі, спричинені існуванням такси (максимуму ціни), а у другій – опис лікування М. Савича у К.-Лібенталі.

Література

1. Гребцова И. С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.). – Одесса, 2002.
2. N.S. Бюджет рабочего в Одессе // Одесский вестник (далі – ОВ). – 1858. – 18 января.
3. Савич Н. О приюте для арестантских и нищенских детей // ОВ. – 1858. – 13 сентября.
4. Савич Н. Проект приюта нищенских и арестантских детей // ОВ. – 1858. – 21 октября.
5. Р.О. По поводу статьи: «несколько слов о специальном образовании» в № 15 Од. Вестн. За 1858 год // ОВ. – 1858. – 25 февраля.
6. N.S. Ответ г. Р.О. на его возражение, помещенное в №22 Од. В. // ОВ. – 1858. – 15 марта.
7. Ответ г-ну N.S. на его возражения в №30 Од. В. // ОВ. – 1858. – 22 марта.
8. Я-в В. Николай Иванович Савич (некролог) // ОВ. – 1882. – 29 мая.
9. Савич Н. Фельетон // ОВ. – 1858. – 24 июля.
10. Савич Н. Фельетон. Физиология «мусью» // ОВ. – 1858. – 9 октября.
11. Статті М.І. Савича на сторінках одеської преси 1860 р.: голос колишнього кирило-мефодіївця напередодні «великої реформи» // Науковий вісник / Одеський державний економічний університет. – Одеса, 2012. – № 15 (167).

Додатки

1. СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ М.САВИЧА В ГАЗЕТИ «ОДЕССКИЙ ВЕСТНИК» ЗА 1858 Р.

- N.S. Бюджет рабочего в Одессе // Одесский вестник (далі – ОВ). – 1858. – 18 января (№7).
- N.S. Нечто о специальном образовании // ОВ. – 1858. – 9 февраля (№ 15). – в одеських бібліотеках номер газети відсутній.
- N.S. Ответ г. Р.О. на его возражение, помещенное в №22 Од. В. // ОВ. – 1858. – 15 марта (№30)
- N.S. Несколько мыслей о таксе // ОВ. – 1858. – 24 апреля (№45)
- Фельетон // ОВ. – 1858. – 31 мая (№60)
- Савич Н. Фельетон // ОВ. – 1858. – 24 июля (№ 83)
- Савич Н. Фельетон // ОВ. – 1858. – 7 августа (№ 89)
- Савич Н. Фельетон // ОВ. – 1858. – 28 августа (№ 96)
- Савич Н. О приюте для арестантских и нищенских детей // ОВ. – 1858. – 13 сентября (№ 103)

Савич Н. Фельетон // ОВ. – 1858. – 27 сентября (№ 109)

Савич Н. Фельетон. Физиология «мусю» // ОВ. – 1858. – 9 октября (№ 113)

Савич Н. Проект приюта нищенских и арестантских детей // ОВ. – 1858. – 21 октября (№ 118)

Савич Н. Фельетон // ОВ. – 1858. – 27 ноября (№ 133).

Фельетон // ОВ. – 1858. – 23 декабря (№ 144)

2. СТАТТЯ М. САВИЧА «КІЛЬКА ДУМОК ПРО ТАКСУ» (В СКОРОЧЕНОМУ ВАРИАНТІ)

«Далась вам эта такса! Говорил нам один господин староро порядка. Какая вам нужда в ней, или в том, что булочки и обогащаются, и покупают дома? Вы имеете свою франзюлю и свой крендель к завтраку, цена на них вас не разоряет, – чего же вам больше? Да и по политической экономии не все ли равно кто богат, булочник ли, или работник: деньги остаются одинаково в государстве, а большие красивые дома доказывают, что город процветает. Позвольте вас спросить, процветает ли город, когда под окнами или дворами больших домов вы видите толпы просящих милостыню мужчин и баб, из которых половина годится в геркулесы, а по улицам кучи оборванных, безобразных детей, которые дергают за полы проходящих дам и которые составляют будущее рассадник вредного населения? Это дети тех рабочих, у которых не достало заработной платы на обеды, и они сами. Танцуйте, сколько угодно, когда вам охота, в пользу бедных, – этим вы не уничтожите бедность. Вы позабыли, что милостыня унижает человека, как бы она дана ни была: брошена ли она рукой презрения, как бросают кусок хлеба собакам, или подана рукой мягкосердечной дамы, которая в романах начиталась, как сладко *el tre la providence du pauvre*. Человек, получивший деньги без труда и без других усилий, кроме тех, как сложить в гримасу свои железные мускулы, не употребит даровых денег на дело, а где-нибудь в трущобах он передразнит ваш бал и превратит его в шумную и безобразную оргию.

Человек, у которого есть на что накормить и пригреть семью, не пойдет сам и не пустит детей просить милостыню, особенно если ложится спать с копейкою, меньше, с тенью денег в кармане на первый кусок хлеба для следую-

щего дня. Первые деньги, доставшиеся ему даром, как пособие, как милостыня, испортят, развратят его: он их прогуляет, и потом произойдет потеха. Хотите ли быть истинно благодетельны, не давайте ничего, не приискивайте даже работы, не навязывайте своего опекуинства человеку. Сделайте так, чтоб трудовых денег доставало у рабочего на порядочный кусок хлеба для него и для его семьи. Это будет истинная христианская, неподдельная милостыня. Надо видеть, как гордо, с чувством собственного достоинства, делит в семье рабочий лакомый кусок, добытый добрым, честным, хотя тяжелым трудом. А где есть чувство собственного достоинства, там нет прощайничества, нет и порока.

- Пока я жив, говорил ломовой извозчик, моя дочь не пойдет служить; но лошадка издохла, настала зима; работа прекратилась, нужда постучалась в дверь, врожденная страсть наряжаться взяла свое, и дочь пошла на службу, и еще на какую?

Мы взяли в нашем бюджете (№7 Од. В.) самую высокую плату, которую получает поденщик: что же будет, если положить хотя на полгода низшую зарплату, т. е. 45 коп., тогда недочет в его бюджете так велик, что никакие усилия с его стороны покрыть дефицита, что же он тогда должен делать? Представьте положение человека, который просыпаясь поутру, слышит, как его дети плачут и просят хлеба, а хлеба нет! Тут до порока и преступления не далеко.

Мне всегда становилось страшно, когда в Париже мимо окон магазинов, я видел, как голодные блузники во время прекращения работ останавливались перед артистически сложными лакомствами, свезенными со всех сторон света, или перед трудом золота, расположенными за проволочным окном меняльных лавок. Попытка Тантала выражалась на южном, исполненном страстей, лице голодного блузника. Полагаю что читателю любопытно будет взглянуть на парижские таксы хлеба за 1857-й год, заимствованный нам из Монитера.

Франция, где часто у самых умных людей ум заходит за разум, - классическая страна такс. В ней до того совершенствовались таксы, и заметьте, всегда с филантропической це-

лью облегчить продовольствие рабочего класса, что доводило несколько раз Париж и другие города до искусственного голода, и что всего замечательнее, именно в такое время, когда наиболее заботились о народном продовольствии. Так справедлива экономическая аксиома, что излишняя опека над людьми всегда доводится до следствий диаметрально противоположных тем, какие желали получить. У семи нянек дитя без глаза, говорит русская поговорка. В жизни человека, который живет изо дня в день, зарабатывая себе хлеб насущный, страшнее всего колебания цен на предметы первой необходимости. Поденщику не так неприятно понижение его поденной платы, как возвышение цены на съестное. Это-то колебание, которое и пытались всегда предупредить во Франции посредством такс, и всегда выходило противное. Не распространяясь об этом предмете, приведу один пример, новую таксировку мяса. Нельзя определить достоинство разных частей животного, как в парижских таксах последних годов: говядина разделена на 4 категории, филе составляет пятую и предмет роскоши, на который такса не возложена. 4-я категория, предназначенная для бедного класса, почти 2 раза дешевле против первой категории. Казалось, что может быть лучше и дельнее придумано. Первый сорт говядины и роскошный кусок, на который даже не полагали таксы, предназначались для богатых людей, которым ничего не стоит переплатить несколько копеек; следовательно полагали, что мясники, взяв лишнее на первых сортах, с удовольствием спустят на низших, назначенных для бедных людей, и следовательно богачи косвенным образом уделят крупицу от стола немущим. Только позабыли посоветоваться с жадностью человеческой природы; и вышло то, что, по отзывам парижских журналов, говядина оказалась у мясников двух первых категорий, а 3-й и 4-й почти не было в продаже; и мясо поэтому продавалось гораздо дороже против того, как оно продавалось до введения усовершенствованной таксы.

Рассматривая парижские, наши читатели с ужасом воскликнут: 1 франк за фунт говядины! Действительно дорого. Знаете, от чего произошла эта дороговизна?

Во Франции было время, когда протекционистская система свирепствовала хуже чумы. Дурно понятое правило, что всякий народ должен поставить себя в такое положение, в котором бы он мог быть независимым от других народов, довело до заключения, что всякий народ должен производить все то, что необходимо для его потребления. Они забыли что природа, создавшая человека, положила неизменным условием его нравственного и физического совершенства и благосостояние общественность, а где общественность, там взаимность (*solidare*) и следовательно зависимость, не грубая, а та, которая выражена так трогательно в учении Христовом: вы послужите друг другу. А что справедливо в отношении человека к человеку, то справедливо по необходимости и в отношении государства к государству. Как нельзя вырастить тростника на каменной горе и сделать порядочный камень из грязи, так нельзя одному народу производить все, что производят другие народы. Однако люди пробовали усердно делать то и дудочки, уверяя себя, что, он во-первых, победил природу, во-вторых, несмотря на все прежние расходы, он получает видимую пользу, и что впоследствии ему не надобно будет покупать у своего болотного соседа дудочек, а следовательно сосед получит от него нос. Болотный сосед сердится и начинает делать камни из грязи в надежде оплатить тою же монетою горному соседу, и оба довольны тем, что трудятся попустому и страдают от неудобства.

Во всяком народе есть люди, которые играют ту же роль, какую играет во всяком случае человек – само- и себялюбие. Себялюбие этих людей говорит им, как полезно было бы для их личности, если бы народ начал делать, например дудочки, и они, обращаясь к самолюбию народному, уверяют его, что чем больше он будет делать дудочек, тем славнее он будет. У таких-то людей во Франции нашлись у одного каменноугольные копи, у другого леса, у третьего луга. Вот они и уверяли Францию, что для развития отечественного скотоводства и лесоводства следует запретить ввоз иностранного угля, дерева и скота из соседних земель для того, чтобы не быть в зависимости от соседей. Мы бу-

дем производить все то сами, говорят они, и хотя нам следует вознаграждение за труд, но для того чтобы мы не брали слишком дорого, вы нарядите ученную комиссию и положите самые ученые таксы.

И вот парижане платят более 3-х франков за 100 фунтов дров и угля и более 1 франка за фунт говядины...

Протекционистская система и родная ее сестра такса проводят обыкновенно противное тому, чего от них ожидают, именно вместо обилия данного предмета они производят недостаток, а следовательно дороговизну, уже по одному тому, что вводят некоторый род монополии.

...Такса есть одна из видов тайных стачек: устанавливая maximum цены на предмет, она на самом деле устанавливает minimum, по самой естественной причине, именно на основании человеческой слабости к приобретению. Кто добровольно решится продать вещи за копейку, когда на ней цена гарантирована в 5 копеек?

Чтобы избежать maximum, существует столько средств, что сам Гарун-Аль-Рашид со всеми визирами не усмотрит. Булочник например, из того же теста, что делает франзоллю, слепит рагульку или калачик, посыплет их солью или маком и преспокойно продает хлеб вдвое ниже установленного веса. Мясник прибавит довесок и проч. и проч. Конкуренции им боятся нечего: цены определены таксой.

...В Одессе, сколько известно, занимающиеся печением франзолей и хлеба de luxe по большей части богатеют, фурни же, которые занимаются печением низших сортов хлеба, обыкновенно перебиваются с трудом, – факт любопытный. Объяснить это можно, во-первых, тем, что франзолщичики, преимущественно иностранцы, открывают свои заведения, имея некоторый капитал, следовательно могут запастись своевременно мукой и топливом, и сверх того имеют некоторые весы, какие имеет всякий человек с деньгами, а потому они не подвержены разным случайностям. Тогда как люди, содержащие фурни, по большей части... перебивающиеся со дня на день, что естественно увеличивает издержки, а во-вторых, может быть, имеют другие расходы, которых причину отыскать довольно трудно.

Таксы существуют только во Франции, Бельгии, Голландии, Саксонии (исключая Дрезден), в Баварии и Австрии. В Турине их уничтожили в 1851 году: в Генуе и в других городах Пьемонта они уничтожены еще в 1833 г., в Лондоне в 1815 г., именно при начале голода. В Шотландии таксы уничтожены при Георге II. В Лиссабоне в 1833 г., в Копенгагене в 1841 году. В Неаполе таксы хотя существуют, но о составлении их никто не заботится. В Норвегии таксируют хлеб только в голодные годы. В Майнце такса положена только на ржаной хлеб» (N.S. Несколько мыслей о таксе // ОВ. – 1858. – 24 апреля)

3. ФЕЙЛЕТОН М. САВИЧА (УРИВОК)

«Я был болен сплином. Хуже этого положения я не знаю: кровь не течет в жилах, не бьется в артериях, а приливает волнами то к голове, то к сердцу; желчь кипит, и вы задыхаетесь от гнева, не находя для него причины; во рту у вас горько, как после морской воды. Вы берете шляпу и плащ, чтобы проходитеся; выходите на улицу: ветер поднял облако пыли, да какой пыли! – одесской, настоящей одесской пыли. О! тут уже есть причина сердиться. Проклятая пыль! Долго ли ты будешь мучить одесских жителей и заставлять нас дышать собою вместо воздуха? А кучи полуобратившегося в пыль щебня, которые навалены около тротуаров, кажется дразнят вас и не дают никакого ответа; вы хотите бежать от них, а эти проклятые кучи длинными рядами гонятся за вами по всем направлениям справа, слева: вы выбежали на Дерibasовскую, там торчат ряды черного камня. А пыль засыпает вам глаза, лезет в рот и в нос. О Господи, пошли дождь преврати ее в грязь, эту проклятую пыль! И при слове «грязь» вашему воображению представляется грязь, – одесская грязь! Вам кажется, что вы уже увязли в ней по колени, и потеряли калошу, проходя через улицу, и какой-то негодяй, спесиво развалившийся в кабриолете, несясь в галоп по ухабам, наполненным жидкою грязью, обрызгал вас ею с ног до головы. А тут безносый нищий просит у вас милостыню, и гадкая попрошайка сует вам под нос дитя в надежде вас растрогать. Прочь, негодяи, а работать не хотите! Крикнули вы, уходя от них. Злоба и не-

ненависть, к какой способны порок и праздность, выразились у них на лице, и на вашу голову посыпались в полголоса такие богословения, что ни в каком лексиконе не найдешь; а тут страшная вонь из незакрытой канавы поразила ваше обоняние. Потом карета какого-то барина выехала на тротуар назло всем идущим. Вы хотите сказать ей комплимент из лексикона нищенских благословений; смотрите, идет полицейский; вы подумали, что этот прогонит палкой кучера, который осмелился выехать на тротуар; а он раскланивается подобострастно с ливрейным лакеем, который спесиво оперся на колесо и лушит семечки, а шелуху выплевывает на проходящих. Вдруг вихрь вскружил облако пыли и понес его прямо на вас, окатил горячим воздухом и осыпал пылью, песком и мелкими камешками, и воображение ваше перенесло вас в пустыню, в Африку, посадило на верблюда и перебросило в Тумбукту, лучше застрелюсь. На Молдаванке у погребка стоит извозчик; эй, кликнул я, что возьмешь до Клейн-Либенталя? Семь целковитых, барин. – Провались ты сквозь землю, сказал я. – Да уже в погребок провалился отвечал извозчик. Я поспешил дальше, выбежал на заставу; идет немец; свежи в Клейн-Либенталь! Gut! Gut, дайте 2 карбованца. – Не дам, отвечал я, у меня столько денег нет. Что-то сказал немец, на своем шварбском наречии. – Черт, тебя возьми, сказал я по-русски. Наконец попался мне ехавший парой коней по дороге хахол: эй земляк! Свежи на малую Вакаржу. – Сидайте, пане. – Что возьмешь? – Я туда еду, так и повезу за спасибо. – О, мои добрые земляки! Вы всегда добры и великодушны, и никакое лихо и невзгода не выучат вас воспользоваться затруднительным положением ближнего! Никакая нужда не делает вас ни честным немцем, который сдерет с вас сколько сможет денег самым честным и наивным способом; ни одесским горожанином, который ни на что цены не скажет и бессовестно постарается облупить вас до ниточки. Хохол довез меня до водолечебного заведения доктора Валицко-го, рассказывая про свое житье и остался доволен целковым, вдвое довольнее ласковым словом. Спасибо, доктор, закричал я, входя к доктору, не то застрелюсь, не хочу жить

в Тумбукту! Хотя я очень хорошо знаю, что стреляться самая глупая шутка, которую человек только может выдумать. В таком случае отдохните немного и потом примите душ, отвечал мне доктор, смеясь.

Больных было еще мало, и я в семейном кружке доктора провел вечер, стараясь быть как можно менее угрюмым. Потом на сон грядущий я принял душ. С высоты шести аршин падает, в виде крупного дождя, холодная, светлая, как кристалль, живительная влага, которую по безошибочному рецепту Творца составила в своей лаборатории природа лучше всех алло – и гомеопатических снадобий...» (Фельетон // ОВ. – 1858. – 31 мая)

4. ФЕЙЛЕТОН М. САВИЧА (УРИВКИ)

«...я пошел побродить по улицам, и мне было так отраднo читать давно знакомые надписи на вывесках, – надписи золотые, красные с черным, коричневые с белым и много других цветов и оттенков; меня забавляли давно знакомые орфографические ошибки, например, надпись на чайным трактиром: *dinne degonne et suppe*, с русским переводом: чай, кофе и разные кушанья; или вывеска над кондитерской, гласящая золотыми буквами: *confuser*. Также точно, как в окнах магазинов, объявление *au grand rabais*, большими буквами, без всякой ошибки; или вывеска, объявляющая на французском языке окончательную распродажу вина, которая красовалась еще в 53 году и, по всем приметам, обещает красоваться еще до конца света. В этом же роде существует на Алескандровском проспекте погреб с разными не прохладными винами; этот по крайней мере откровенно объявляет, что вина не проходят, французская же надпись окончательно не кончаема; впрочем, и то и другое означает бесконечность...

На бульваре я встретился с моим старым знакомым провинциалом, который приехал из Малороссии в Одессу, продавать пшеницу. Первым делом было оборонить его от фактора, который вцепился в него, как мордашка в медведя, и не давал ему ни отдыха, ни срока; потом я принялся делать ему *les honneurs d`Odessa*. Я заставил его любоваться морем, лесом мачт, расцвеченных флагами, указал с

гордостью на пароходы, на которых веяли купеческие русские флаги; заставил любоваться Х, который вместо дорожек, лег посреди свеженасаженных акаций, на большой террасе, ниже бульвара. Указал на достопамятную шишку на пьедестале Дюка. Довел его до сознания, что сама пыль в Одессе имеет свою поэзию, что у нас и камни говорят. Привел его в восторг зрелищем детей разбогатевшего от поставки провианта фактора, которые были патриотически одеты в русские костюмы и громко говорили по-русски с сильным гортанным акцентом семитического племени. В таком расположении духа мы подошли к освещенной решётке европейской гостиницы. Затем мы вошли в освещенный коридор, который ведет в галерею. Направо виднелся буфет в русском вкусе. Там, за стойкой, проникнутый всею важностью своего призвания, стоял почтенного объема хозяин. Под правой его рукой лежало несколько пачек кредитных билетов – зеленых, синих и красных. Эти билеты, то и дело что подносились к нему лакеями, которые суетились с тарелками и бутылками по буфету. К хозяину же подходили только те, которые приносили деньги, и он правой рукой принимал билеты, а левой с каким-то особенным жестом отсчитывал сдачу мелким серебром. Занятый таким делом, он не заметил нас, когда мы проходили мимо его, иначе он бы раскланялся с нами. Вежливость всегда и везде хороша, но в трактиршике она уже добродетель, которую весьма часто заменяют дурное кушанье. Мы вошли в галерею, и провинциал мой был поражен толпою гостей – иные из них сидели за столиками, другие ходили по галерее и выходили в сад, тоже битком набитым гостями; там те же столики, окруженные ужинающих и вереницей прохаживающихся господ, который искали своих знакомых. С одного конца галереи неслись звуки музыки, игравшей что-то из Лучии. – А что ваши музыканты берут в рот хмельное? Спросил мой товарищ подошедшего к нам лакея, в то время как мы отыскивали свободный столик, сажались за него. Должно быть, берут, отвечали лакеи. – А я думал, что в рот хмельного не берут, заметил провинциал. Мы потребовали на первый раз винегрет из осетрины. На-

добно вам заметить, что мой знакомый, как все провинциалы, охотник хорошо и много покушать. Из убранства комнат, из того, как лакей накрывал столик, ставил судок с уксусом и маслом, он заключил, что ужин будет славный, и от радости потирал себе руки. Наконец-то я хорошо поужинаю, воскликнул он, и как ваша Одесса ни хороша, а едят в ней скверно и страшно дорого, не во гневе будет сказано вашим ресторанам; посмотрим, каков этот!

...День был воскресный, и толпа была страшная. Львы выступали, рисуясь перед дамами, львенки старались подражать им, заглядывая под шляпки, которые ревниво закрывали кружевами лица красавиц, делая их еще прекрасней, а некрасивых – красавицами. Около нас кружок плантаторов громко рассуждали о пользе обязанного труда. Какой-то мастодонт переваливался с ноги на ногу, как и подобает допотопному животному... Наконец принесли ужин – винегрет из осетрины и жареных цыплят с огурцами.

Аккуратный сосед спросил подробно счет нашего ужина, – вышло три рубля. Посмотрите, сказал он, много ли мы с вами съели и выпили, а вышло три рубля; но ведь этак ужинать будет стоить в год больше 1000 р., а многие ли в состоянии бросить в год больше 1000 р. на ужин. А вот посмотрите хотя бы на эту группу господчиков, которые так усердно хлопают пробками шампанского, – их ужин будет им стоить по крайней мере 25 рублей; и уж наверное они не князья, не графы, – один военный, другой штатский, а третьего не знаю что, может быть купец. Спрашивается, где они берут деньги, чтобы бросить столько на один ужин, и долго ли они в состоянии ужинать подобным образом?...».

(Савич Н. Фельетон // ОВ. – 1858. – 7 августа)

*Антонина Кадурина,
кандидат архитектуры,
доцент кафедры основ архитектуры
и ДАС Одесской государственной
академии строительства и архитектуры,*

*Олег Погорелов,
старший преподаватель кафедры основ архитектуры
и ДАС Одесской государственной
академии строительства и архитектуры*

**ИЗ ЖИЗНИ СТАРЫХ ОДЕССКИХ ДОМОВ И ИХ ВЛАДЕЛЬЦЕВ.
ЛЕТОПИСЬ СУДЕБ В АРХИТЕКТУРНЫХ СИМВОЛАХ**

*«Ваш дом похож на вас. Все собрано с такой любовью, кажется таким удобным и надежным... Здесь, вдали от суеты, чувствуешь себя в полной безопасности, даже время как будто замирает. В этих стенах — вся ваша жизнь...»
Артуро Перес-Реверте «Учитель фехтования»*

Дом и человек — эта история стара как мир. Еще с древних времен люди пытались создать некое защищенное пространство любви и света, оградив себя от опасностей окружающего мира. Жилой дом был создан по прообразу Вселенной, представления о которой человек воплощал в структуре и архитектурно-художественном декоре здания. Дом становился своеобразным сборным портретом людей, живших в нем в разные времена, оставляя в себе истории их жизней и судеб. Стены особняков становились свидетелями смены многих поколений, жили и менялись вместе с ними.

Авторы статьи предлагают проанализировать архитектурно-художественный декор одесских жилых домов, сопоставляя его символическое значение с фактами из биографии, пристрастиями их владельцев; провести анализ символики жилых домов Одессы, в переплетении с истори-

ями жизни их владельцев, изучить мифопоэтическую модель жилища; выявить набор символов, характерных для особняков, вилл, доходных домов с анализом их функционального назначения.

В мифологии многих народов в представлениях о мироздании присутствуют легенды, в которых все сущее на земле было создано благодаря жертве великанов (Паньгу у китайцев, Имира – у скандинавов и др.). После смерти кровь их стала реками и морями, кости – горами, волосы на теле – травами и цветами, волосы на голове – деревьями, правый глаз – солнцем, а левый – луной. Таким образом, уже изначально природа была очеловечена в представлении людей. А жилище трактовалось как место безопасности, радости и покоя, для защиты которого привлекались все силы природы, стихий.

Собрав все языческие верования древних, архитектор Ф. Хундертвассер вывел своеобразный портрет дома, схожего с природой самого человека. Так, стены здания представлялись как кожа, которая защищает весь «организм» от влияния извне. Маленькие окошки выступали своеобразными «порами», через которые дышит тело стены. А большие окна распахивались, как глаза, навстречу миру, считывая информацию о нем. Как глаза защищены ресницами, так окна прикрывают жалюзи: «...Брови – сандрик или просто козырек. Веки – занавесы, ставни... Ресницы – жалюзи...». Вход в здание представлялся ртом, а дымоход – носом. [1].

Если говорить о жилом доме, как о мини-модели Вселенной, то выглядит это так. Сам дом трактуется как райский, упорядоченный мир среди хаоса. Вход в него включает ряд пороговых пространств-препятствий, – вход в двор, в дом и т. д. Это своеобразные порталы, которые связывают мир хаоса и порядка, а потому нуждаются в защите. К таким «порогам» относятся и окна (глаза Бога), раскрытые в многообразный мир. Неслучайно в любые времена архитекторы ставили на окна и двери солнечную защиту, – маскарены львов, солярные розетки, пальметты и др. [2].

Мировая ось (Древо жизни) проявлялась в доме в виде печи (камина) с трубой. На нее были «нанизаны»

миры – этажи. Было еще одно качество жилого дома, отделявшее его от всех остальных типов зданий – индивидуальность и «родство» с живущими в нем людьми. Дом становился сборным портретом хозяев, увековеченным в камне. «Немногие понимают, что дом – это великий символ. Мы живём в своём Я, а существование – это попытка перевести внутреннюю жизнь в физическую реальность, выразить её жестом и формой. Для понимающего человека дом, которым он владеет, – выражение его жизни. Если такой человек не строит, хотя и располагает средствами, значит, он ведёт не ту жизнь, которую хотел бы вести» [3].

Попробуем провести эксперимент – связать истории жизней людей и архитектурно-художественный декор их домов на примере Одессы. Усадьбы выступают своеобразными текстами, по которым можно восстановить мировоззренческие ценности предыдущих поколений одесситов [4]. И начнем мы наше исследование с дворца-усадьбы графа М. С. Воронцова. Родился будущий генерал-фельдмаршал, светлейший князь в С.-Петербурге, в семье дипломата. Детство и юность он провел в Англии, где получил блестящее образование. Служил на Кавказе, участвовал в Прусском походе, войнах с Турцией и Францией. В мирной жизни занимал должность генерал-губернатора Новороссийского края и наместника Бессарабской области. Время его губернаторства принесло Одессе и Новороссии в целом множество новшеств – в сельском хозяйстве, промышленности, торговле и паромном сообщении. Проводя реформы в области просвещения, М. С. Воронцов передал в дар городу свою огромную библиотеку.

Л. Н. Толстой так писал о князе: «Воронцов Михаил Семенович, воспитанный в Англии, сын русского посла среди русских высших чиновников был человеком редкого в то время европейского образования, честолюбивый, мягкий и ласковый в обращении с низшими и тонкий придворный в отношении с высшими. Он не принимал жизни без власти и покорности» [5]. Что же касается Михаила Семеновича в домашней жизни и в быту, то В. О. Ключевский описывал его так: «Хозяином он был добрым, расчетливым, но не скупым. Щедрым, но разборчивым. В часы отдыха был нео-

быкновенно гостеприимен и радушен... любил в минуты отдыха – хорошую компанию, верховую езду, морские прогулки и путешествия, южную природу, книги, рукописи, гравюры» [6].

Любовь к истории, европейской культуре отразилась и в архитектуре его усадеб. В Европе XIX века наблюдались две модные тенденции: возврат к образцам романо-готического искусства и интерес ко всему восточному. К тому же ряд российских военных кампаний, в которых участвовал М. С. Воронцов, познакомили его с лучшими архитектурными образцами восточной и западной культур. Его усадьбы представляют собой их причудливый сплав. Так, в Воронцовском дворце в Одессе часть окон имеет европейские ампирные очертания, а часть представлена восточными арками «тюдор». Кроме этого, на уровне второго этажа мы можем увидеть строки на арабском языке с характерным вензелем (рис. 1).

Сама атмосфера во дворце в XIX веке была сказочной. «Сияли светом громадные дворцовые окна, открытые настежь в прохладный сад... вдоль стен расставлены были шахматными пешками лакеи. Разгоряченные танцами, гости выходили на террасу полюбоваться заливом и ночным морем. Там приветливо покачиваются многочисленные мачты торговых кораблей всех флагов... настоящее и будущее города читалось на глади залива...» [7, с. 72]. Здание входило в состав архитектурного комплекса, возведенного в 1829 г., который включал: здание усадьбы, бельведер-колоннаду, манеж и хозяйственные корпуса. Естественно, такому количеству «добра» требовалась серьезная «охрана». Вот почему изображения львов встречаются здесь повсеместно. Над окнами маскароны львов располагаются в венках, вплетенных в причудливый растительный орнамент. Их оскал мы можем увидеть и на стенках колодца во дворе усадьбы. Но самые красивые львы, стоящие сегодня между дворцом и колоннадой, раньше охраняли вход у кованой решетки, выходящий на бульвар. Одной лапой они придерживают шар, символизирующий солнце, усиливая, таким образом, солярную защиту, оберегая покой жильцов и

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

гостей дома [8]. Это величественное здание, призванное показать мощь и изысканность, строгость и масштабность, экзотику Востока.

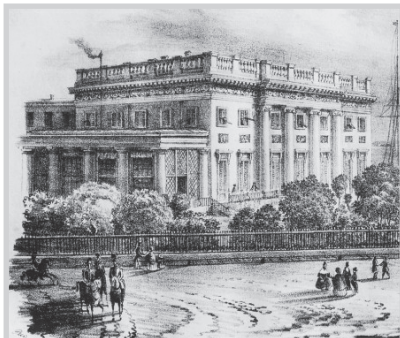

Рис. 1. Воронцовский пер., 2а. Комплекс дворца М. С. Воронцова. 1826–1828 гг. Арх. Ф. К. Боффо.

Не менее известной личностью в светской жизни Одессы была Ольга Потоцкая-Нарышкина. В ее судьбе приняла живейшее участие Елизавета Ксавельевна Воронцова, сосватав Ольгу за двоюродного брата мужа, генерала Льва Нарышкина. Ф. Ф. Вигель так описывал эту супружескую пару: «Еще летом в Одессе я увидел столь известную Ольгу Потоцкую. Красота её была во всем блеске, но в ней не было ничего девственного, трогательного; я удивился, но не восхитился ею. Она была довольно молчалива, не горда, но и невнимательна с теми, к кому не имела нужды, не столько задумчива, как рассеянна, и в самой первой молодости казалась уже вооруженною большою опытностью. Все было разочтено, и стрелы кокетства берегла она для поражения сильных... Что касается до мужа Ольги, Льва Нарышкина, то он вел самую странную жизнь, то есть скучал ею, никуда не ездил, и две трети дня проводил во сне» [9].

Дворец Потоцкой-Нарышкиной (рис. 2) стал своеобразным подарком Ольге от ее матери, Софии Потоцкой, женщины необыкновенной судьбы. Построен он был в 1810-е гг. архитектором Ф. К. Боффо и реконструирован в 1891 г. арх. Н. К. Толвинским. Здание представляет собой типичную усадебную застройку, 2-этажный корпус с 6-колонным портиком коринфского ордера отодвинут за пределы красной линии участка, к нему примыкают дугообразные крылья одноэтажных флигелей. Символика этой усадьбы красноречивее любой поздравительной открытки со всем перечнем пожеланий. Наиболее ярко эту тему раскрывает фриз с резвящимися ангелочками в центральной части здания. Здесь и игра в прятки, и катание на колеснице в виде лебедя, и игра в обряд венчания. Каждый ангелочек показан с предметом или животным, несущим в себе символическую нагрузку.

Два ангелочка катаются на баранах, символизирующих плодородие и творящую силу; один ангелочек пытается приручить ягненка, олицетворяющего нежность, невинность и чистоту. Еще один – пытается взобраться на птицу, символ души и божественного проявления. Пятый

Рис. 2. ул. Софиевская, 5а. Дворец Потоцкой-Нарышкиной. 1810-егг. Арх. Ф. К. Боффо; 1891 г. Арх. Н. К. Толвинский.

ангелочек ухватился за рог единорога, несущего в христианстве чистоту, целомудрие и слово Божие. Еще двое увлечены играми с собаками, выступающими друзьями человека, защитниками и помощниками, связанными с миром духов. Остальные ангелочки играют с разными предметами. Так несколько из них изображены с характерным атрибутом амуров (путти) – серебряными стрелами любви. Ангелы с кувшином и жезлом Бахуса, увитым плющом, обещают плодородие и процветание. Ангел с факелом несет свет любви и познания. Путти, играющий на горне, провозглашает о важных событиях, а ангелочек, держащий в руках яйцо пролетающей мимо птицы – олицетворяет возрождение и надежду на приход весны. В целом фриз с ангелочками выступает, словно перечень добрых пожеланий для жильцов дома. Фриз, расположенный под фронтоном, несет не менее интересную символику. Так, расположенная в центре сцена борьбы орла и змеи олицетворяет победу добра над злом, света над тьмой. А немигающие взгляды голов Медузы Горгоны с развивающимися волосами в виде змей готовы превратить в камень каждого, кто посягнет на покой владельцев дома. Статусная символика ярко представлена в виде герба на фронтоне и охраняемого львами медальона над входом. Остальное место на фасадах отведено традиционным темам солнца и изобилия [8].

Вся усадьба О. Потоцкой-Нарышкиной является своеобразным отражением любви матери к дочери, с пожеланием счастливой семейной жизни с любимым мужем, – ведь многообразие амуров в архитектуре этой усадьбы невообразимо велико.

Но помимо личной жизни в собственных особняках в Одессе XIX века большое внимание уделялось деловой стороне вопроса, и в жилой сфере это проявилось в создании доходных домов. Квартиры (часто целыми этажами) сдавались в наем жителям города. А владелец доходного дома заботился о благополучии своего финансового предприятия, что, конечно, находило свое отражение в декоре зданий. Интересен в этом отношении дом Бернгарда Эрнестовича Либ-

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

мана, потомственного немца, приехавшего в Одессу, чтобы организовать свое кондитерское дело. С 1867 года Б. Э. Либман заведовал кондитерским магазином Дурьяна. За два десятилетия он сколотил приличное состояние и построил в самом центре города роскошный доходный дом, в котором открыл собственную пекарню и кондитерскую (рис. 3). Этот

Рис. 3. ул. Преображенская, 23, угол ул. Садовой. Доходный дом Б. Либмана. 1887-1888 гг. Арх. А. Нисс, Э. Я. Меснер, И. А. Моргулис

дом был обустроен по последнему слову техники, - с электрическими люстрами и бра, застекленной верандой и приватными бильярдными. Здесь подавались лучшие пирожные и горячий шоколад в городе, а посетителей составляла интеллектуальная молодежь, элита города. В кафе-кондитерской Либмана любили бывать: Иван Бунин, Александр Куприн, Валентин Катаев [10].

Направленность деятельности Б. Э. Либмана читалась сразу, как только вы поднимали глаза на крышу. Парапеты здания украшены прекрасными женскими скульптурами со снопами пшеницы и цветочно-фруктовыми венками в руках. Они символизируют сельскохозяйственную направленность и хлебопекарную деятельность. Вазы в составе балюстрады указывали на сохранение, сбережение секретов новых рецептов и удачливости кондитерского предприятия.

Как человек передовых взглядов, Б. Э. Либман понимал важность торговых связей Одессы с городами Российской империи, Европы и Востока, а также был поклонником технического прогресса. Об этом свидетельствует скульптурная группа, расположенная в центральной части фасада, выходящего на Соборную площадь. Тему удачной торговли раскрывала девушка в греческом хитоне с кадучеем в руке, стоящая в центре композиции. С двух сторон ее поддерживают сидящие дамы: с якорем (морская направленность) и с шестеренкой (достижения промышленности, технический прогресс). Вся остальная символика здания раскрывает идею изобилия, процветания (растительные мотивы) и защиты личных, финансовых интересов (львы, маскароны, ангелы). Таким образом, дом Либмана представляет собой своеобразный сплав жилой и торговой функции, а в его символике читается гордость за свою профессию.

Личностью еще более грандиозных финансовых масштабов в Одессе стал А. П. Руссов, миллионер и меценат, человек страстно увлекающийся искусством и культурой. Основу процветания Александра Петровича представляли: земледелие (зерновой бизнес), виноделие, виноторговля и тонкорунное овцеводство. Хобби его составляло изучение

и коллекционирование произведений живописи. В городе он владел большим количеством недвижимости, в том числе картинной галереей. Ему принадлежал целый ряд доходных домов: на ул. Торговой, Садовой, Коблевской и Софиевской. Наиболее известен на сегодняшний день дом Руссова, располагающийся на ул. Садовой рядом с домом Либмана (рис. 4).

Так он описан в книге А. Дорошенко: «Масса всякого народа привольно разлеглась на стенах этого громадного дома: юноши и девушки, по-летнему разбросав одежды, закинув руку за голову или ногу за ногу, свешиваются с карнизов над овалами окон и с любопытством рассматривают прохожих...» [7, с. 179].

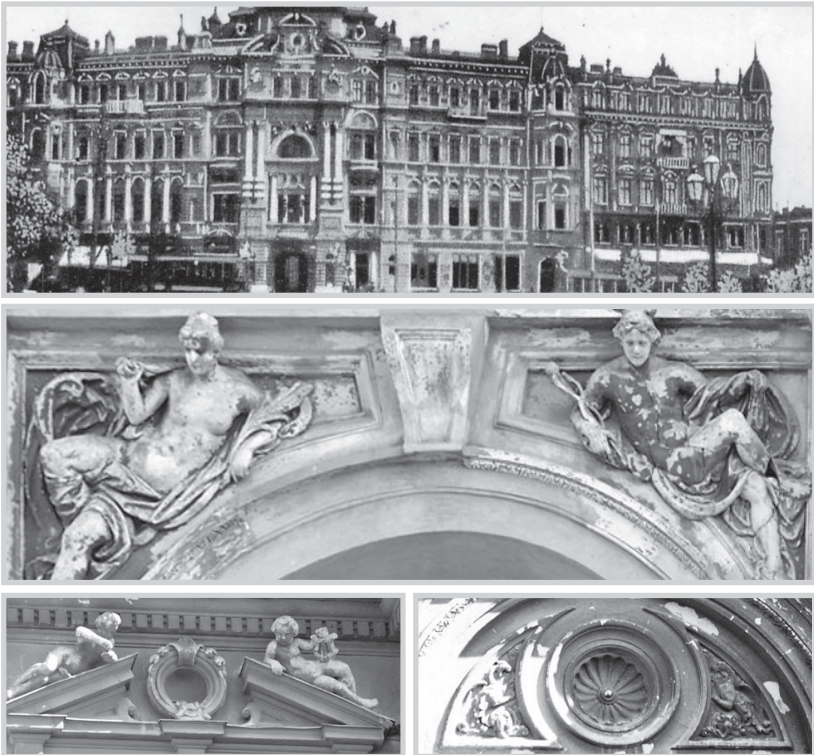

Рис. 4. ул. Садовая, 21. Доходный дом А. Руссова. 1897–1900 гг.
Арх. В. Шмидт, Л. Чернигов

Построенное в стиле историзм, в лучших барочных традициях, здание включает жилую и торговую функции. На 1-м этаже располагалась известная аптека Гаевского и Поповского, ресторан «Южный», отделение виноторговой компании и др. Это неслучайно, т. к. свое состояние А. Руссов сделал на овцеводстве и в большей степени на виноградарстве. Зданию присуща богатая архитектурная пластика. Для оформления фасадов кроме Л. Чернигова был привлечен В. Шмидт, а архитектурные детали изготавливались в мастерской скульптора Б. Эдуардса [10].

Символика доходного дома формирует составляющие: личное и бизнес. К личному относится своеобразная забота о жильцах дома – по всему фасаду разлеглись ангелочки в разных позах, оберегая их покой. На двух пьедесталах на уровне второго этажа две дамы заботливо обнимают играющих детей-ангелочков, – вся эта композиция проникнута материнской заботой. Интересна не статичная, а несколько «вальжная» манера размещения фигур на фасаде. Такое ощущение, будто они живут своей жизнью в пространстве фасада.

О деловой стороне вопроса нам напоминают две скульптуры, Цереры и Меркурия, склонившиеся у центральной арки в верхней части здания. Церера с букетом – богиня плодородия, покровительствующая всем сельскохозяйственным направлениям, которыми занимался А. П. Руссов. Меркурий с кадуцеем – бог торговли, обещающий удачные коммерческие сделки и успех в бизнесе. Красота создается гармоничным сочетанием первоэлементов. Земная стихия представлена многочисленными растительными мотивами, водная – бегущей волной и меандром, а солнечная просматривается в разнообразии розеток. На страже интересов, благополучия жильцов и владельца дома стоят не только традиционные защитники-львы, но и изящные грифоны. Таким образом, две главные функции – жилая и торговая – оказываются под полным покровительством стихий и бдительной охраной представителей бестиария.

Наиболее ярко профессиональная деятельность владельца дома читается в символике здания на Преображенской, 32 (рис. 5).

Рис. 5. ул. Преображенская, 32. Дом А. Хлопонина. 1872 г.
Арх. И. А. Жуковский

Дом А. Хлопонина, известного одесского художника-фотографа, был построен в 1872 году на месте, принадлежавшем муниципалитету, по контракту с городской управой. А. Хлопонин, выпускник петербургской Академии художеств, после ряда переездов именно в этом здании устроил свою мастерскую. Его фотографическая фирма, просуществовавшая несколько десятилетий, считалась одной из самых элитарных в городе [10]. Декор здания скромно и изысканно артистичен. Центральная часть фасада четко отражает профессиональную направленность хозяина – две прекрасные дамы окружают главный символ художественного ремесла – палитру с кистями, увитую нежными цветочными узорами [8].

Наиболее престижным и комфортабельным районом для строительства дач во второй половине XIX – начале XX века считалась Малофонтанская дорога (ныне Французский бульвар). Там расположились дачи самых известных и уважаемых горожан, в их числе семья Демидовых-Сан-Дonato, русских аристократов с итальянской историей. Участок на Французском бульваре в Одессе был приобретен ими в 1893 году у Розалии Бродской, в период распределения земель вдоль Малофонтанской дороги у моря для строительства дач. Проект был заказан у архитектора И. Ф. Яценко. Строительство здания завершено в 1909 году. Семья Демидовых-Сан-Дonato, проводившая много времени в Италии, в имениях Сан-Дonato и Пратолино, скучала в Одессе по итальянской жизни. Наверное, поэтому симво-

ЮГО-ЗАПАД, ОДЕССИКА

лика усадьбы проникнута духом Италии. Усадьба Демидовых-Сан-Дonato в Одессе – это загородная резиденция семьи (рис. 6).

Как утверждают исторические источники, князя Сан-Донато приобрели земельный участок в Одессе для строительства особняка не только из ностальгических соображений, но и по причине заботы о здоровье детей (одна из дочерей страдала болезнью легких, и ей был необходим морской воздух) [11].

Здание было построено в стиле классицизм, однако существенно отличается от своих «собратьев» богатством и содержанием архитектурного декора. Здесь нет характерных для Одессы морских, торговых и сельскохозяйственных символов. Зато в большом количестве присутствуют барельефы с гербами и маскаронами известных исторических личностей. Эпоху Средневековья на дворовом фасаде раскрывает образ Данте Алигьери. Эпоха Возрождения (XV-XVI вв.) на северном фасаде представлена барельефами: королевы Англии Елизаветы I, итальянского кондотьера Франческо Перуччи, итальянского философа Никколо

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД, ОДЕСИКА

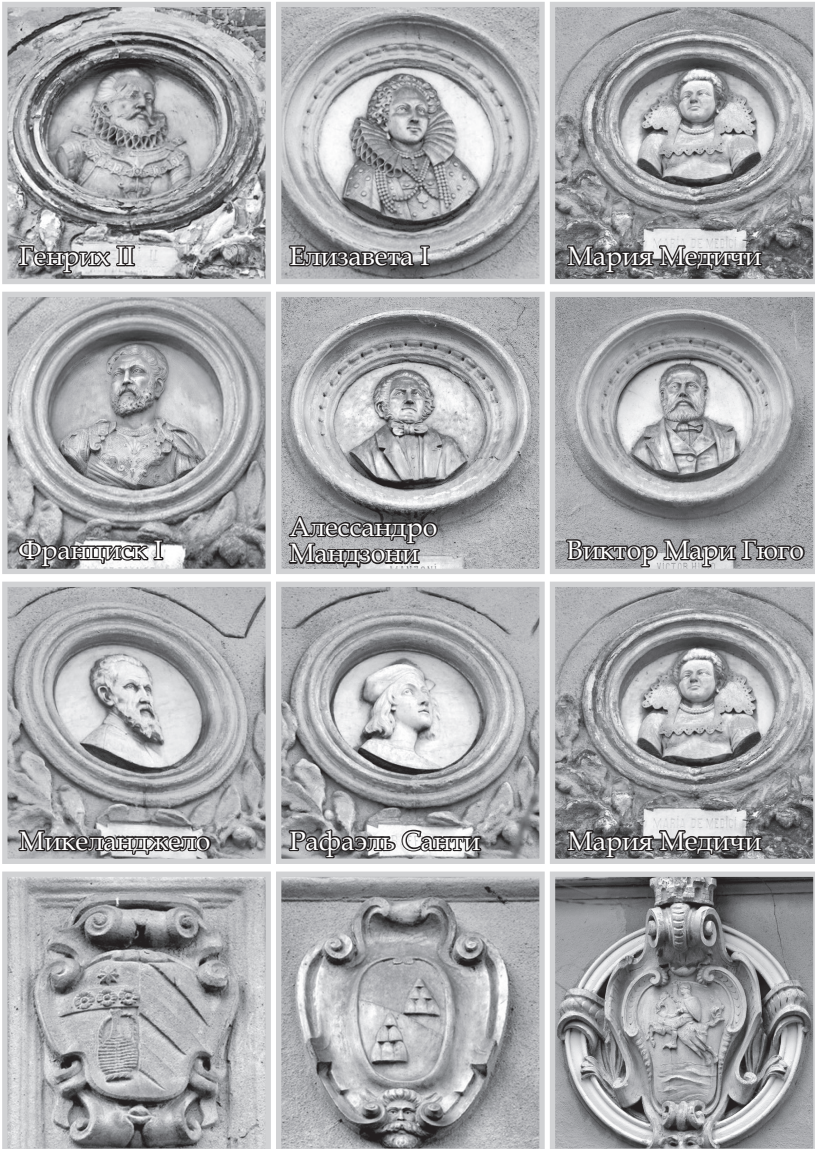

Рис. 6. Французский б-р, 33. Дача Демидовой-Сан-Донатто. 1890-е гг., арх. И. Ф. Яценко

Макиавелли, испанского военачальника Алессандро Фарнезе, английского поэта и драматурга Уильяма Шекспира, итальянских художников и скульпторов Микеланджело Буонаротти, Рафаэля Санти и Тициана. Анализируя род занятий исторических личностей, можно увидеть, что здесь присутствуют все: монархи, военачальники, художники и философы. Именно это и характерно для философии Ренессанса: синтез искусств, единство и целостность мировосприятия, универсальность. Продвигаясь по плоскости северного фасада далее, мы попадаем в XVI-XVII вв. Этот исторический период отображен на отдельном, выпадающем из общего ритма восточного фасада участке. XVII век называют эпохой Абсолютизма – период абсолютной светской власти. Он представлен барельефами: королевы Франции Марии Медичи и герцогом кардиналом Ришелье.

Неслучайно род деятельности представленных персонажей носит политическую направленность. Продвигаясь по северному фасаду далее, согласно задумке автора, мы попадаем в XVIII век. Эпоха Просвещения, несущая идеалы гуманизма и просвещения мировому сообществу – встречает нас барельефами итальянских философов, мыслителей: Джамбаттиста Вико и Чезаре Беккариа Бонесано. Далее следует краткая остановка в XIX веке, воплощенная в образе русского поэта, А. С. Пушкина, чей маскарон мы видим на повороте.

В основном же первой половине XIX века, именуемой эпохой Романтизма, отдана плоскость восточного фасада. Она представлена барельефами: итальянского премьер-министра графа Камилло Бенсо ди Кавура, итальянского государственного деятеля, беллетриста Массимо д'Адзельо, английского поэта-романтика Джорджа Байрона, итальянского писателя-романиста Алессандро Мандзони, французского писателя Виктора Гюго и итальянского композитора Винченцо Беллини.

Неслучайно именно здесь «встретились» все прогрессивные писательские умы разных стран в «компании» композитора – представляя размышления о смысле жизни, бренности бытия и романтических представлений о мироздании. Это время, когда жили заказчики усадьбы, Демидовы-Сан-

Донато. Представители XIX века, являясь их современниками, были хорошо знакомы, понятны и отвечали их вкусам и пристрастиям [8].

Согласно легенде, все эти маскароны, а также гербы были призваны показать уровень образованности младшей дочери четы Демидовых, Елены, которой усадьба досталась в приданое. Так это или нет, судить сложно, но, так или иначе, это здание – самое уникальное из всех имений семьи Демидовых-Сан-Донато. Оригинально оно не столько архитектурно-художественным образом или роскошным убранством, сколько индивидуальным, неповторимым набором символов на фасадах. Символика усадьбы проникнута духом итальянской культуры, а геральдические барельефы выполнены в типично итальянской традиции.

Анализируя символику жилых домов, можно увидеть ряд закономерностей. Первые места делят между собой символы солнца и плодородия, обещающие владельцам домов счастье и процветание. Следующие по распространенности символы касаются уже человеческой природы, идентификации человеком своего места в мире. Это античные и статусные символы, определяющие место человека в социальной структуре общества, поиск покровительства богов в интересующей профессиональной сфере. Следующие символы – дуалистические, гармоничное сочетание мужского и женского начал, отражают гармонию в личной жизни людей. И, наконец, охранные символы, призванные охранять покой жильцов домов, занимают почетное 6-е место.

Если сравнивать символику особняков, доходных домов и дач, то видны совершенно разные задачи, которые ставились перед архитекторами. Особняк был призван показать социальный статус владельца, осветив определенные стороны его жизни. Доходный дом, как бизнес-проект, нес на себе отпечаток покровительства богов в вопросах, касающихся дела хозяина, – в торговле, сельском хозяйстве, промышленности. Дача же – место комфорта и отдыха, воплощала в себе самые личные, индивидуальные мысли владельца о себе, обществе и мироустройстве в целом.

Мифопоэтическая модель жилища отражала представ-

ления человека о Вселенной, а сам дом одушевлялся, обретая «человеческие черты». Символика одесских домов неразрывно связана с образом жизни, мыслей и ценностями владельцев. В то же время символика особняков – наиболее статусная и парадная, в доходных домах она несет деловую направленность, а в дачах – отражает личные интересы и ценности владельцев.

Человек и дом – поистине вечная тема. Насколько велико их влияние друг на друга? Человеческие судьбы наполняют дом историей или дом во многом влияет на жизнь людей? Сколько в Одессе жилых домов, столько историй, которые хранят в себе терпеливые старые стены.

Литература

1. Пучков А. Символы архитектуры. Арка. Дверь. Окно // А+С. - №2, 2008. – С. 184 – 188
2. Шубович С. А. Окна: миф и загадка // А.С.С. - №4, 2003. – С. 108-109
3. Айн Рэнд. Источник. - М. 2013. - 803 с.
4. Микешин М. И. М. С. Воронцов. Метафизический портрет в пейзаже: Монография. - Research Support Scheme of the OSI/ HESP, grant No.: 1060/1996.
5. <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
6. Алексеев В. Н. Графы Воронцовы в политической и общественной жизни России 2-й половины XVIII - 1-й половины XIX вв. - дис. на соиск. науч. ст. канд. ист. наук. по спец-сти 07.00.02. Отечественная история. - Владимир, 2010. - 272 с.
7. Дорошенко А. В. Мой город. Ч. 1. Сердце города. Поэма. – Одесса. 2007. – 314 с.
8. Кадурина А. О. Типы зданий и их символы в архитектуре Одессы: Монография. – Одесса. 2013. – 262 с.
9. Вигель Ф. Ф. Записки: В 2 кн. – М.: Захаров, 2003.
10. Губарь О. И. Старые дома и другие памятные места Одессы. – Одесса. 2006. – 296 с.
11. Токарь В. А. История усадьбы Демидовой-Сан-Донатто. – Одесса. 2009. - 66 с.

*Виктор Савченко,
кандидат исторических наук, профессор кафедры ОГУВД,
главный редактор альманаха «Юго-Запад. Одессика»*

**ОДЕССКИЕ АНАРХИСТЫ
В РЕВОЛЮЦИИ 1905–1907 ГГ.**

ЧАСТЬ ПЕРВАЯ.

**МЕЖДУ КРОВАВЫМ ВОСКРЕСЕНЬЕМ (ЯНВАРЬ 1905 Г.)
И «ЛИБМАНОВСКИМ» ВЗРЫВОМ (ДЕКАБРЬ 1905 Г.)***

Революция 1905–1907 гг., несмотря на «популярность» темы у советских историков, остается белым пятном нашего прошлого. И это неудивительно. Советские историки делали все от них зависящее, чтобы показать, что единственной «руководящей и направляющей силой» революции были большевики. Догматизм, а часто и просто фальсификация превратили историю этого периода в часть пропагандистского арсенала. К сожалению, после краха КПСС - СССР и создания независимой Украины сюжеты о революции 1905–1907 гг. оказались вне поля интересов историков, особенно те, где не прослеживалась украинская национальная составляющая революции.

В конце 1904 г. в Российской империи обострились внутренний кризис и политическая борьба. Провозглашённый царским правительством курс на доверие к обществу подтолкнули оппозицию к активной деятельности. Неудачи русской армии в войне против Японии привели не только к экономическому, но и к мировоззренческому кризису, формируя среди интеллигенции и рабочих пацифистские настроения. 8 января 1905 г. всеобщая забастовка в С.-Петербурге охватила практически все предприятия столицы (ок. 120 тыс. рабочих). 9 января - Кровавое воскресенье (расстрел мирной рабочей демонстрации, когда было убито, с учётом умерших от ран — ок. 150, ранено – ок. 350) стало началом первой российской революции 1905–1907 гг.

После Кровавого воскресенья общественное мнение им-

перии оказалось единым в осуждении преступления царя и его генералитета. По стране прокатилась волна рабочих и студенческих забастовок под политическими лозунгами. Священник Георгий Гапон и лидеры революционных партий призвали народ к вооружённому восстанию и свержению династии.

Январские события 1905 г. пробудили надежды в среде революционеров, возвращение политэмигрантов в Российскую империю. Еще осенью 1904 г. лидеры оппозиции партий (без участия анархистов) на тайной конференции в Париже решили создать «широкую коалицию» кадетов, эсеров, кавказских, финских, польских социалистов, с целью педалировать революцию в Российской империи, свергнуть монархию. Крайние радикалы - эсеры и анархисты - выдвинули идею «партизанско-террористической» борьбы против режима «по всей линии».

В январе 1905 г. одесские анархисты предприняли попытку организовать всеобщую стачку, переходящую в вооруженное восстание рабочих, о чем писали в своих воззваниях, отпечатанных в Одессе. Но 13 января 1905 г. на Прохоровской улице (район Молдаванка) полицейские, пришедшие с обыском на частную квартиру, обнаружили анархистов за работой - печатающих на гектографе новые «подрывные» листовки-воззвания: «К товарищам рабочим», «К безработным и рабочим». В этот день на обыскиваемой квартире были арестованы: Бейла Шершевская и Моисей Мец*. Тогда же на квартире М. Меца были найдены револьверы и был задержан еще один анархист - двадцатисемилетний частный преподаватель Мордко Фельдман [1, л. 10 - 14].

31 января было открыто дознание на массажистку Ольгу Таратуту*, которое показало, что она привлекалась по ряду политических дел, в том числе по делу о «непримиримых»* (заявив о себе как о Двойре Басист), а ее муж Арон Таратута, как революционер, был сослан в Сибирь. Обыск на квартире О. Таратуты «принес»: обильную революционную литературу, 60 экземпляров воззваний местных анархистов, штемпель анархистов-коммунистов... Арестована была и сестра О. Таратуты - Хася Эрдалевская (жена Капеля Эрда-

левского*, пребывавшего тогда в петребургской тюрьме по делу «непримиримых»). [1, л. 15 - 17].

Во второй половине января 1905 г. полиция арестовала еще 13 членов (Ф. Файфер, Ш. Фридсон и др.) Южнорусской группы анархистов-коммунистов. Часть анархистов оставшихся на свободе, спасаясь от полицейского преследования, была вынуждена скрыться из Одессы. 13 февраля полиция произвела обыск у Александра Шейтлиха* (лидера местной анархистской группы после ареста Сергея Борисова*), который после своего первого ареста в Одессе по делу «непримиримых» находился под особым надзором полиции. Он был вновь арестован за хранение анархистской литературы и по подозрению в написании и печатании анархистских воззваний. Всего к концу февраля 1905 г. одесской полиции удалось арестовать 55 местных анархистов. [1, л. 26]. Но этот успех оказался временным, большинство из арестованных было отпущено еще в ходе следствия - «за неимением прямых улик».

В марте 1905 г. в Одессе состоялся первый в Российской империи судебный процесс против анархистов, над анархистом-террористом С. Борисовым, его осудили за первое в империи анархистское вооруженное сопротивление полиции при аресте, приговорив к четырём годам каторги, но в начале 1906 г. он смог бежать с каторги и «всплыл» в Женеве.

Южнорусская группа анархистов-коммунистов (на свободе тогда оставалось ок. 40 человек) в марте 1905 г. возобновила свою деятельность, из Женевы (от местной группы российских анархистов-эмигрантов) была получена литература и типографское оборудование, что позволило группе поставить подпольную типографию.

Анархисты В. Ямпольский, Н. Пашенко, М. Спенглер провели совещание с местными эсерами и социал-демократами, где обсуждались вопросы организации общей стачки в Одессе. На нем проговаривалось объединение анархистов с местной организацией партии социалистов-революционеров. Но вместо планируемого объединения к анархистам перешла часть членов одесской эсеровской боевой дружины вместе с оружием и лабораторией по изготовлению

бомб (с 4-я уже готовыми бомбами).

В начале апреля 1905 г. группа усилилась благодаря прибывшим из-за границы «профессиональным» анархистам – Л. Алешкеру – «Морицу»*, «Абраму», «Якову» и освобожденным из тюрьмы групповикам [2, с. 82]. Возобновилась анархистская пропаганда среди рабочих, были созданы пропагандистские кружки, на сходках в которых выступали Л.-М. Алешкер (возглавлял группу в апреле–июне 1905), П. Непомнящий, О. Таратута, А. Фельдман, А. Чуприна, Х. Эрделевская, Э. Финкельштейн. Во время стачек апреля–мая 1905 г. анархисты выступали на сходках и митингах, намечали в Одессе серию громких террористических актов, для чего сумели подготовить еще 6 бомб. Анархисты участвовали в демонстрации перед зданием Одесской городской думы 24 апреля 1905 г., при этом двое анархистов были арестованы за вооруженное сопротивление полиции. [3, л. 13–69, 88–90].

В апреле 1905 г. одесская полиция провела новую серию обысков у «подозрительных» революционеров, в результате которых организация анархистов–коммунистов была сильно потрепана. У сына купца и студента Новороссийского университета В. Гологорема при обыске было найдено 10 анархистских листовок и заготовки для бомб. Благодаря работе полицейского провокатора по кличке Ворона, действующего среди эмигрантов в Женеве, одесской полиции стало известно о готовившихся анархистами террористических актах. Провокатор сообщил полиции о том, что осенью 1904 г. В. Гологорем, побывав за границей (Австро-Венгрия, Германия, Швейцария), прибыл в Одессу анархистом [4, л. 2–9].

Тогда же был арестован сын коллежского асессора, русский немец Владимир Мейер (при аресте называвший себя Д. Гороховым). Полиции стало известно, что В. Мейер печатал прокламации и проводил пропаганду анархизма среди рабочих завода Гена. Во время обыска в его квартире были обнаружены 23 тектографические прокламации «Собственность», 34 прокламации «Нужен ли анархизм в России», 8 прокламаций «Стачка», 12 прокламаций «Ко всем

рабочим», несколько прокламаций на идиш, 8 брошюр «Современная наука и анархизм», револьвер и заготовки для двух бомб [3, л. 84-88.].

В доме №7 по Матросской Слободке (предместья Одессы) в январе 1905 г. была обнаружена «фабрика» по изготовлению бомб, а в апреле 1905 г. полиция арестовала всех причастных к этой «фабрике». Обыск у анархиста, слесаря из Кишинева Мойше Черняка (он же Н. Гринфельд) открыл в его квартире еще одну подобную «фабрику». По этому делу были арестованы: Эль-Илья Коган, слесарь Емельян Ганенко (Аненков), Владимир Семенцов, Василий Латин, Иван Гниденко (при обыске в квартире найдены бомбы и прокламации)*. Следствием было доказано, что данная пятерка работала под началом В. Мейера и Л.-М. Алешкера (Морица) [3, л. 89-90].

По «делу В. Мейера» был арестован Василий Латин - двадцатилетний токарь по металлу, у приехавший из Баку, специалист по изготовлению бомб. Он уже привлекался за революционную деятельность в 1903 г. в Баку, а в декабре 1904 г. - за покушение на убийство в Одессе - тогда, во время забастовки, он ранил механика свечного завода Гудера. Арестованный по «делу» девятнадцатилетний Владимир Семенцов также был заводским токарем, но приехал он в Одессу из Харьковской губернии (после ареста успешно симулировал помешательство). Вскоре были арестованы: студент, учившийся в университетах Женева и Лондона Моисей Магази́нер (Грабинин) (анархист с 1903 г., бывший «непримиримый») и русский немец, приехавший в Одессу из Самарской губернии слесарь Фридрих Файфер [3, л. 90-98].

12-13 января 1906 г. Одесский военно-окружной суд (ОВОС) присудил группе анархистов, проходящих по делу о «фабрике взрывчатых веществ» (В. Мейеру, В. Латину, М. Черняку - Гринфельду, Э. Когану, Е. Ганенко, Ф. Файфер, М. Магази́неру) 4-6 лет каторжных работ [5, л. 2-5].

13 мая 1905 г. агентом охранки и городовым в одесском порту был арестован Л. Алешкер. Когда Л. Алешкер был посажен на извозчика с целью транспортировки его как аре-

стованного в участок, он выхватил револьвер и выстрелил в агента охраны. 17 сентября 1905 г. «Мориц» был приговорен к смертной казни за покушение на убийство, замененной на 15 лет каторги. Вскоре командующий округом генерал Кульбарс смягчил приговор до 12 лет каторги [6, л. 2-6].

Осужденный Л. Алешкер назвал свой процесс «фарсом» и провозгласил цели движения: «Это вы должны были сидеть на скамье подсудимых! Долой всех вас! Гнусные висельники! Да здравствует анархия!» В ожидании казни он написал завещание: «Рабство, бедность, слабости и невежество – все эти вечные узы человечества – будут сломаны и отброшены. Центром природы станет человек. Земля и ее плоды будут послушно служить всем. Оружие перестанет быть мерилем силы, а золото – мерилем богатства; сильными будут считаться те, у кого хватит смелости одержать верх над природой, а богатством – обладание вещами, которые считаются полезными. Такой мир и будет назван «Анархия». В нем не будет ни замков, ни хозяев и рабов. Жизнь будет открыта для всех. Каждый будет брать то, что ему необходимо, – это и есть идеал анархистов... Массы примут участие в создании этого рая на земле» [7, с. 67].

В апреле 1905 г. из тюрьмы были освобождены А. Шейтлхих, Б. Шершевская, М. Мец (возможно, Б. Шершевская и М. Мец участвовали в первом «безмотивном» террористическом акте в ноябре 1905 г. - взрыве бомбы в гостинице «Бристоль» в Варшаве) - «за недостаточность улик» и Х. Эрдалевская - «по болезни» и по причине того, что, как считали полицейские, она «играла второстепенную роль» в революционном подполье. 2 июля полиция прекратила уголовное преследование, оставив под особым надзором А. Шейтлхиха и Х. Эрдалевскую. 21 октября 1905 г., на основании октябрьского царского манифеста, было прекращено дело на М. Меца, Ол. Таратуту, Б. Шершевскую, М. Фельдмана [1, л. 3-39].

В Одессе в апреле 1905 г. прошла забастовка моряков и рабочих «РОПИТ», 1 мая в городе проходили сходки, митинги, сопровождавшиеся столкновениями с полицией, 6 мая забастовка охватила 109 предприятий - свыше 10 тыс. рабочих. Более месяца длилась стачка на одесских заводах,

фабриках, в мелких мастерских, парализовавшая городскую жизнь. К стачке революционеры силой и угрозами привлекали «несознательных» рабочих.

В мае 1905 г. одесская группа анархистов - коммунистов выпустила листовку «К одесским рабочим», участвовала в организации городской всеобщей забастовки, в подготовке к изданию общероссийского «органа анархистов-коммунистов» журнала «Набат», печатать который наметила одна из первых анархистских групп в Украине – нежинская группа анархистов-коммунистов «Хлеб и Воля» (местом издания намечался Киев, но в действительности это было с. Куриневка под Нежиным). Для содействия в постановке типографии в Нежине из Одессы выехали анархисты Н. Пашенко (бывший махаевец) и А. Чуприна. Они участвовали в ряде террористических актов в Нежине, в том числе во взрыве полицейского участка. В сентябре 1905 г. в Нежине в перестрелке с полицией Н. Пашенко был убит [2, с. 65].

В июне 1905 г. одесская группа снова оказалась «обескровлена», потеряв до половины состава арестованными, уехавшими из города, высланными (одесская полиция начала применять к подозреваемым в участии в анархистском движении административные высылки) [8].

События 12–18 июня 1905 г. в Одессе едва не привели к захвату города восставшими. 12 июня на Пересыпи во время сходки было арестовано 32 человека. На следующий день возле завода Гена состоялся многолюдный митинг, толпа рабочих до 300 чел. осадила полицейский участок, требуя освобождения арестованных рабочих - активистов забастовки на заводе Гена. Собравшиеся рабочие стали забрасывать прибывших к участку казаков камнями, ранив нескольких из них. В ответ на это казаки дали залп по толпе боевыми патронами, что привело к гибели троих и ранению 10 рабочих. Как сообщали газеты, в ответ на подобную жестокость «значительные толпы» рабочих «...стали насильственно прекращать работу на заводах, фабриках», устроили погром на чайной и жестяной фабриках, опрокинули несколько вагонов конки, штурмовали полицейский участок... На Пересыпи были построены баррикады. В различных частях города

из окон верхних этажей домов революционеры стреляли и метали бомбы в полицейских, казаков и конных стражников. Но действия эти были стихийными и неорганизованными, напоминали анархистский бунт [9, с. 5, 93].

14 июня 1905 г. многотысячная демонстрация протеста прошла центром Одессы, порождая стычки рабочих с полицией. Тут и пригодились анархистские бомбы. Из проезжающего экипажа в расположенных на площади казаков была брошена бомба. Еще одна бомба была брошена в околоточного надзирателя. В половине десятого вечера на Соборной площади раздался взрыв бомбы, брошенной в городского Павловского, который хотел арестовать анархиста Ципкина, несшего бомбу... от городского осталась бесформенная масса. Террорист, бросивший бомбу, скончался на руках врача скорой помощи [10, л. 242].

15 июня еще одна бомба была брошена (предположительно анархистом) в разъезд казаков. В стычках революционеров с полицией было убито несколько городских и околоточных, один казак, ранение получили 27 полицейских. За беспорядки 14 июня полицией было задержано ок. 350 человек. Проведя расследования о «взрыве бомб на Соборной площади», начальник Одесского охранного отделения сообщал: «Убитому Ципкину и Бурмистру переданы были четырнадцатого бомбы Александром Барладяном, получены от студента Льва Субботина. Бомба, брошенная неизвестным пятнадцатого в казаков, также передана ему Субботиным, который арестован. Барладян наблюдается. Задержан ночью на пятнадцатое, обыскан и арестован находящийся в сношениях с анархистами и революционерами Иван Гниденко, у которого отобрана одна бомба». Вскоре суд приговорил И. Гниденко (боевика из группы «Морица») к 12 годам каторги [11, с. 357].

Вечером 14 июня 1905 г. в одесский порт зашел восставший броненосец «Князь Потемкин-Таврический», а на следующий день толпа в 5 тыс. одесситов встречала мятежных матросов в городе, скандируя призывы к восстанию. Это был первый в Российской империи случай вооружённого мятежа целой воинской части. На борт «Потемкина» в те дни

поднимались представители многих местных революционных партий, в том числе и анархисты. Но история сохранила только имя анархиста Абрама Фельдмана, поднявшегося на борт броненосца в качестве представителя одесских анархистов, но в самом восстании участия не принимавшего. В начале 1905 г. А. Фельдман примкнул к одесской группе анархистов-коммунистов, а в августе 1906 г. был арестован и приговорен военным судом к 3 годам каторги как уличенный «в хранении взрывчатых снарядов» [11, с. 106].

Руководители восстания планировали провести вооруженный десант матросов в Одессу, а местные власти уже подумывали об эвакуации Одессы. Одесский градоначальник Д. Нейдгарт заявив, что «...гражданская власть бессильна водворить порядок», передает приказ «прекратить беспорядки» в городе начальнику одесского гарнизона генералу С. Каханову... Временный генерал-губернатор К. Карангозов, как и Д. Нейдгарт, находясь в состоянии шока, не решился что-либо предпринять, в то время как огромная толпа грабила и поджигала одесский порт.

16 июня в Одессе прошла манифестация рабочих и мятежных моряков в связи с похоронами погибшего матроса-«потемкинца» Г. Вакуленчука. Возле памятника Екатерине II, где стоял разъезд казаков, была брошена бомба, от взрыва которой получили ранение несколько казаков... Утром 17 июня прошли похороны убитых рабочих и «неизвестных лиц», погибших в районе порта. Но ожидаемого захвата Одессы «потемкинцами» или всеобщего восстания, так и не произошло. 18 июня «Потемкин» также неожиданно покинул одесский рейд, как и появился там...

В августе 1905 г. царское правительство опубликовало манифест о созыве Государственной думы (так наз. «Булыгинской Думы»). Анархисты восприняли шаг царя как временную уступку с целью обмана населения и подавления революции и призвали к активному бойкоту выборов в Думу. Большевики и эсеры также выступили за бойкот, в то же время либералы, меньшевики, бундовцы приветствовали подобные выборы.

24-25 августа одесская полиция арестовала 8 анархистов

из боевой группы В. Гологородского (часть Рабочей группы анархистов-коммунистов), конфисковав оружие, бомбы и литературу [2, с. 83].

В конце августа 1905 г. в Одессу из-за границы прибыл известный анархистский лидер Иуда Гроссман*, он порывает с группой «Хлеб и Воля», став основателем и идеологом нового анархического направления - «Черное знамя» - «чернознаменчества». И. Гроссман с успехом выступает среди студентов Новороссийского университета, «разбивая» эсеровских и социал-демократических ораторов, попутно критикуя анархизм-синдикализм [12, л. 3] Н. Рогдаев говорил: «...анархисты, с первых шагов своей деятельности, очутились между двух огней: справа было самодержавие, слева - политические партии; борьба велась на два фронта» [13, с. 256].

Тогда же в Одессу прибыл еще один анархистский лидер Капель Эрделевский (ставший «чернознаменцем») и «видный деятель анархистов-коммунистов для сплочения оставшихся на свободе членов местных групп» - М. Мейерович (М. Молостов) [14]

Одесских анархистов И. Гроссман призвал начать тотальный революционный террор для того, чтобы вызвать всеобщий народный кровавый бунт против власти. В группы «Черное знамя» переходили вчерашние анархисты-«хлебовольцы», ремесленники, безработные, большей частью радикальная молодежь 16-20 лет. И. Гроссман предлагал проводить «постоянные партизанские выступления пролетарских масс» в форме повсеместных децентрализованных боевых актов - безмотивного антибуржуазного террора, массовые и частные экспроприации продуктов и денег - «организацию безработных для экспроприации жизненных продуктов», захваты предприятий.

«Нападайте на магазины и берите предметы первой необходимости! Мы должны бороться с буржуазными законами незаконными средствами... пусть вечная угроза смерти висит над буржуа каждый миг». Отрицая политическую работу среди рабочих, необходимость мирной «подготовительной» работы анархистов в профсоюзах, тактику экономических стачек, критикуя анархо-коммунизм и анархо-синдикализм,

он предлагал привлекать в группы «не только рабочих, крестьян, но и подонков и отщепенцев общества». «Чернознаменцы» должны были «начать усиленную боевую деятельность, которая, по возможности, непрерывно поддерживала бы атмосферу классовой войны» [15].

Лидер хлебовольских групп Западного края империи Хаим Лондонский, считая И. Гроссмана раскольником анархистского движения, созывает в Вильно подпольную анархистскую конференцию с целью теоретической борьбы с «Черным знаменем». «Хлебовольцы» призывают анархистов не слушать И. Гроссмана и отказаться от «частных мелких экспроприаций», которые «вызывают в широких пролетарских массах недоверие к политической и философской стороне анархизма». В конце октября 1905 г. в Белостоке И. Гроссман созывает подпольную конференцию своих последователей, с участием южных групп. «Черное знамя» позиционирует себя как Межрегиональная федерация анархистских групп, ее отделения – группы заявляют о себе в Одессе, Николаеве, Елизаветграде, Екатеринославе, Киеве, Симферополе, Варшаве, на Северном Кавказе [15].

«Черное знамя» обнаружило «резко критическое отношение к участию анархистов в беспартийных профессиональных союзах, которые приучают рабочих к легализму и исключительной борьбе за минимальные требования (как 8-часовой рабочий день, воскресный отдых и проч.). Заявляя, что анархисты-коммунисты должны вести чисто классовую борьбу, не обращая внимания на какое бы то ни было «смягчение» государственных форм (будь это даже демократическая республика), они признают только насильственно-революционную тактику» [13, с. 255].

В 1906-м – начале 1907 г. «Черное знамя» считалась самой опасной анархистской террористической группой, на ее счету были сотни терактов и экспроприаций по всей Российской империи. Большая часть Южнорусской группы анархистов-коммунистов перешла на позиции «чернознаменчества». Одесса стала одним из главных центров «чернознаменческого» движения, к «чернознаменцам» переходят несколько десятков одесских рабочих из числа бывших

членов и сторонников РСДРП и ПСР. В Одессе «чернознаменцы» планировали расставить «адские машины» по центральной улице Дерibasовской и таким образом «взорвать всех крупных буржуа», а также «осуществить захват фабрик, мастерских и магазинов».

Идеологи группы, выдвинув лозунг «Никто не свободен от вины!», призывали к физическому уничтожению богатых и власть имущих. В начале сентября 1905 г. лидер одесских «чернознаменцев» Лев Тарло, переводя идеи группы в кровавую практику, застрелил городского, а затем, из-за угрозы ареста, скрылся за границу [16, л. 22].

В ноябре 1905 г. на митинге, организованном местными анархистами-коммунистами, обострились противоречия между «чернознаменцами», «хлебовольцами» и анархистами-синдикалистами. В начале декабря к «чернознаменцам» присоединились сторонники «безмотивного террора» А. Елин*, М. Мец и Б. Шершевская, вернувшиеся из Белостока. Тогда же группа пополнилась бежавшими с каторги С. Борисовым и Хаимом Молчанским, приехавшими в Одессу с целью создать новую террористическую группу.

В декабре 1905-го г. группа К. Эрдалевского действовала в тесной связи с «Союзом коммунистов» (анархисты переходили из одной группы в другую, а иногда действовали в обеих группах). В декабре 1905 г. одновременно в двух группах, «чернознаменцев» и «Союзе коммунистов», действовали А. Леках, А.-Г. Ясеновский* [17, л. 64-66].

В конце 1905 - начале 1906 г. в Одессе существовала автономная группа анархистов-коммунистов под руководством Мойши-Герш Патлажана (вскоре казнен). В группе было 8-10 чел., в том числе Мальвина - Малка Патлажан, Модистка Маруся - Мария Вовк. Группа имела постоянную связь с кишиневскими анархистами, проводила экссы, печатала листовки [18, л. 5 об.].

В декабре 1905 г. «чернознаменцы» в Одессе сумели издать единственный номер Летучего листка «Черное знамя», теоретически обосновавший «безмотивный» террор, возвания «Ко всем рабочим», «Что такое анархия?» [2, с. 83-84]. Отдельные одесские анархисты продолжали при-

держиваться «хлебовольческих» взглядов или разделяли программу журнала «Безначалие» (И. Альтман).

Еще в 1904 г. в Одессе был арестован первый местный анархист-синдикалист Михаил Слуцкий (Сухов) [19, л. 215]. Летом 1905 г. в Одессу прибыли из-за границы Лев Гершкович и его супруга Рейза Майденберг - Роза Кишиневская*. Несколько одесских анархистов - бывших «хлебовольцев» (во главе с супругами Гершкович и Л. Симановичем*) осенью 1905 г. организовали самостоятельную группу «Союз коммунистов», принявшую анархо-синдикалистскую программу. Да и бывший «хлебоволец» Г. Гогелия, издававший за границей журналы «Хлеб и Воля», в конце 1905 г. развернул свое издание в направлении «революционного синдикализма» [7, с. 84].

К ноябрю 1905 г. группа создала лабораторию по изготовлению взрывчатых веществ и бомб в дачном поселке Отрада. В ноябре 1905 г. в группу вошли: вернувшийся из Франции в Одессу Яков Кирилловский «Новомирский»* и штурман парохода «Ксения» Павел Кулешов* (организовал маршрут доставки эмигрантской анархистской литературы по Черному морю).

Анархисты-синдикалисты к ноябрю 1905 г. создали динамитную «мастерскую» и подпольную типографию, начав изготовление бомб и листовок. Я. Кирилловский контрабандой привез в Одессу и начал распространять в городе издания, отпечатанные им в Париже в октябре 1905 г.: журнал «Новый мир» (вышел только один номер), брошюры «Манифест анархистов-коммунистов», «Основы синдикального анархизма», в которых излагалась программа по созданию подпольных беспартийных рабочих синдикатов, участия анархистов в легальных профсоюзах с целью ведения анархо-синдикалистской пропаганды и противодействия влиянию социалистических партий и бюрократизации профсоюзов [20].

Я. Кирилловский считал, главной задачей анархического движения массовую пропагандистско-организаторскую деятельность среди рабочего класса с целью его постепенной революционизации. Профсоюзы трактовались им как «зародыш» будущего коммунистического общества. Тактика

синдикалистов предлагала экономический террор против буржуазии и политический террор против государственных структур, частные и всеобщие стачки, саботаж и диверсии на предприятиях, бойкот государственных учреждений, в т. ч. выборных, отказ от уплаты налогов и акцизов, воинской службы и всех повинностей. Экспроприации синдикалисты рассматривали как средство обеспечения деятельности анархических групп, «самофинансирования рабочего движения» во время стачек, помощи безработным. «Частичные экссы» группа считала «личным делом экспроприирующих, не имеющих никакого отношения к анархизму» [20, с. 85].

Я. Кирилловский выступал против идеологизации рабочего класса, утверждая, что интеллигенция — класс «враждебный пролетариату». Он выступил и против идеологии и тактики группы «Хлеб и Воля»: «Меня отталкивала его народническая сентиментальность... Это не политическое учение, не политическая программа, а скорее какая-то система социальной морали. В хлебовольстве не было того, без чего я не мыслю политического движения: не было строго социалистического анализа и конкретной, деловой программы, построенной на данных этого анализа». В то же время Я. Кирилловский выступил против тактики безмотивного террора и частных экспроприаций «чернознаменцев» [21, с. 253-265].

В сентябре 1905 г. в городе началось создание профсоюзных организаций, а к концу года по численности профсоюзов Одесса занимала уже первое место на Украине, их действовало ок. 40. В конце октября в Одессе были образованы Советы рабочих депутатов. Первое заседание Одесского Совета рабочих депутатов состоялось 28 ноября 1905 г. Кроме общегородского совета в Одессе были созданы еще три районных совета: Городской (центр города), Дальницкий и Пересыпский [22, с. 268].

Октябрьская всероссийская политическая стачка стала высшим подъёмом революции 1905–1907 гг. (в ней приняло участие ок. 2 млн. чел.). 10 октября 1905 г. начали бастовать железнодорожники, а на следующий день рабочие Москвы объявили общегородскую стачку, создав Советы уполномо-

ченних по професіям. Стачку піддержали робочі і учасніє С.-Петербургa і всіх крупних городов імперії. Во время стачки мітинги і демонстрації часто переростали в столкновения с поліцією і військами. 12 октября прекратили работу одесские залезнодорожники, к ним присоединились работники типографий, табачной фабрики Асвадурова, чаеразвесочной фабрики Висоцкого, других промышленных и торговых предприятий, некоторых государственных учреждений, студенты 14 октября в Одессе забастовали все учебные заведения, студенты захватили университет. «Протестанты» стала валить трамваи, строить баррикады. По приказу властей в город были введены войска, толпы демонстрантов были рассеяны, баррикады разрушены. Во время этой акции революционеры стреляли в солдат с крыш и окон, войска отвечали огнем. 16 октября забастовали почти все предприятия Одессы. Начались столкновения с поліцією і військами, в городе было построено 11 баррикад. В ходе вооруженных столкновений были убиты 9 и ранены 80 человек, задержано 214 чел., несколько человек погибло и со стороны поліції и армии.

17 октября проходили торжественные похороны погибших инсургентов, рабочие объявили всеобщую забастовку... В это же время слухи о царском Манифесте придали уверенность толпе, захватившей улицы города. Толпы манифестантов с красными флагами, скандируя «Долой самодержавие!», ворвались в зал городской думы. На улицах революционеры разоружали и избивали городских, громили полицейские участки и освобождали арестованных. По приказам градоначальника и командующего военным округом поліція и войска покинули свои посты и не вмешивались в уличные конфликты. Революционеры стремились произвести захват власти в городе, формируя вооруженные студенческие отряды и отряды еврейской самообороны.

В «дни свободы» 17-18 октября город превратился в сплошной непрерывный митинг. Выступали ораторы революционных и либеральных партий, открыто распространялись нелегальные издания, а перед городским садом представители соцпартий, с красными знаменами, собира-

ли пожертвования. Анархисты не рассматривали царский Манифест даже как временную победу, оценивая текущий момент как «политическую свободу, достигнутую захватным образом, явочным порядком». Настоящая борьба, по их мнению, была еще впереди.

Одесский революционный комитет, принявший тактику «левого блока», включал представителей большевиков, меньшевиков, эсеров, бундовцев, сионистов, дашнаков, грузинского землячества, польских социалистов (анархисты отказались входить в него). Во время всеобщей стачки, приведшей государство к коллапсу, одесские анархисты агитировали за перерастание стачки в вооруженное восстание, участвовали в уличных столкновениях с полицией. 15 октября была снова арестована О. Таратута по подозрению в терроризме. Однако после выхода Манифеста об амнистии она была отпущена и присоединилась к группе.

19–20 октября Одессу (и прежде всего Молдаванку) сотрясал еврейский погром, во время которого было убито, по разным данным, более 300 евреев (из них ок. 50 из отрядов самообороны), более тысячи были ранены. Толпы погромщиков в разных частях города разбивали еврейские магазины, дома и квартиры избивали или убивали попавшихся на пути евреев. Еврейская самооборона, дружины, состоящие из революционных студентов, социал-демократов, эсеров, бундовцев и анархистов, сражались с погромщиками на улицах Одессы. Под руководством Л. Гершковича была создана боевая анархистская дружина, члены которой 17, 19 и 25 октября бросили шесть бомб в полицию, казаков, солдат и черносотенцев.

Утром 19 октября в районе Соборной площади по толпе манифестантов–погромщиков было произведено несколько выстрелов, одним из которых был убит мальчик, несший икону, в манифестацию были брошены бомбы, вследствие чего было убито 6 человек, на углу Дерibasовской и Ришельевской в казачью сотню были брошены бомбы. Один из бомбометателей, анархист Яков Бройтман (участник создания Белостокской группы анархистов-коммунистов с 1903 г.), подорвался на собственной бомбе на

углу Дерibasовской и Ришельевской [17, л. 64].

21 октября командующий военным округом генерал Каульбарс* приказал «применять самые решительные меры против тех домов, из которых стреляют и бросают бомбы», «...истреблять на месте оружием всех без исключения грабителей, нападающих на дома, магазины и мирных жителей». 22 октября власти ввели военное положение в городе – был восстановлен порядок и возобновлена постова служба городских [23, с. 339].

Одесский погром вызвал большой скандал, левая пресса обвиняла власти, в организации погрома или в потакании погромщикам, градоначальник был уволен, а на его место 22 октября 1905 г. был назначен либерал Аполлон Гаврилович Григорьев (управлял Одессой до 22.09.1907).

Во время погрома полицией были арестованы анархисты С. Маргулис с партией оружия, П. Беренштейн, Н. Бейлин, Р. Дыбец, Дамастук... При попытке ареста анархисты (П. Непомнящий, Родовинчик, А. Лекаx) оказали вооруженное сопротивление полиции и сумели отбить нападение полицейских на конспиративную квартиру в Треугольном переулке [17, л. С 65].

Осенью 1905 г. в Одессе действовала автономная группа анархистов-коммунистов, которой руководил некий Роберт, он же Моисей – елизаветградский мещанин и аптекарский ученик Михаэль Эрдалевский (родственник К. Эрдалевского). Участники: И. Хрулев, М. Бардюкова, Е. Смирнова, Э. Финксильштейн, Д. Радовинчик, О. Гольдфельд, А. Левин. С 30 декабря 1905 г. по 12 января 1906 г. все указанные лица были арестованы, а на их квартирах, во время обысков найдена литература анархистов-коммунистов, воззвания «К рабочим», «Одесский май», руководства по производству бомб. К дознанию и делу по группе Роберта было привлечено 17 человек. М. Эрдалевский получил по суду 15 лет каторги, остальным суд вынес меньшие сроки [24, л. 1-8].

К началу декабря 1905 г. одесское полицейское начальство стала волновать возросшая активность группы Л. Гершковича – «Союз коммунистов», создававшей рабо-

чие кружки, активисты «Союза» появились среди моряков и портовиков, рабочих-каменотесов. Они принимали участие в деятельности ряда легальных профсоюзов, в том числе «Регистрации судовых команд», сумели подпольно издать в Одессе единственный номер газеты «Вольный рабочий».

6 декабря полиция постучалась в квартиру по ул. Екатерининской, 84, шестидесятидвухлетней Иты Гершкевич румынской подданной, торговки рыбой. Имея ордер на обыск, полицейские взломали дверь квартиры, обнаружив за дверью странную компанию... Кроме пожилой хозяйки и ее дочери и сына Льва Гершкевича, в квартире было множество посторонних. В одной из комнат, пять мужчин и две женщины занимались сбором бомб, три бомбы уже были собраны, имелось еще восемь заготовок для бомб, большое количество химического сырья для изготовления взрывчатки, гектограф, несколько разного рода прокламаций и листовок. Кроме Л. Гершкевича и Р. Майденберг, были арестованы: Ю. Лившиц, Х. Аксельрод, А. Майденберг, В. Фунберг, отказавшие назвать себя юноша и девушка. Во время обыска полицейские, желая определить состав бомб, спровоцировали взрыв (рассыпали неизвестный порошок на бумаге и подожгли), от которого сами и пострадали. Л. Гершкович оказал вооруженное сопротивление при задержании, ранив нескольких полицейских [25, л. 2, 7, 8.]

Одновременно с обыском у Гершкевичей происходили обыски у других подозреваемых членов «Союза». В мастерской золотых дел мастера кишиневского мещанина С. Кравца, во время обыска были найдены заготовки для бомб, прокламации, два револьвера. Обыск на Малой Арнаутской улице в доме № 64 в мастерской одесского мещанина Ш. Рудеса дал 40 заготовок для бомб, Ш. Рудес и его четыре работника были арестованы. Обыск в доме № 3 по Треугольному переулку у мещанина Варшавской губернии И. Краснобродского дал типографический станок, ок. 1 пуда шрифта, анархистские брошюры и прокламации («Российскому рабочему люду»), №1 журнала «Новый мир», листки группы «Безначалие» №2-3 1905. Кроме того, была арестова-

на хозяйка одной из квартир дома № 84 на Екатерининской улице и 6 человек [25, л. 23 - 26]

Дальнейшие обыски и аресты членов «Союза» вывели на двадцатилетнего гимназиста 8-го класса частной гимназии Нисана Бейлина, сына купца 2-й гильдии. При обыске у него были найдены бомбы и черновые тексты прокламаций, написанные его рукой. Во время обыска у Н. Бейлина к нему явился слесарь Тимофей Кириченко (Киричек) с револьвером и брошюрой «Всеобщая стачка», который также был арестован. Следствие обнаружила связь Н. Бейлина и Т. Кириченко с Майденберг. В декабре 1905 г. в Овидиополе за анархистскую пропаганду (с чемоданом анархистской литературы) были арестованы Иван Лобунцов и его сестра Анна - активные участники «Союза» [26].

Одесская полиция возбудила дело на 18 человек группы Л. Гершкевича. Из них ОВОС приговорил к каторги: Л. Гершкевича (8 лет), Д. Зафреди (5 лет), Н. Бейлина (4 год.), Т. Кириченко (2,8 лет), Р. Майденберг (5 лет). Остальные получили небольшие тюремные сроки (Х. Аксельрод, Г. Зафири, С. Левит, К. Лейкина, Ю. Лифшиц, Ш. Рудес, С. Кравец, В. Фумберг, С. Левина, И. и А. Лабунцы) [25, л. 3-30].

Тогда же был арестован анархист-синдикалист, сын коллежского асессора Григорий Реев - Жорж-моряк, будущий лидер черноморских моряков. В то же время активистам группы Л. Симановичу и П. Кулешеву удалось избежать арестов. Я. Кирилловский был освобожден за отсутствием улик. После освобождения, в конце декабря 1905 г., из-за преследований полиции и введения военного положения Я. Новомирский эмигрирует в Нью-Йорк, где из числа русских и еврейских эмигрантов создает анархо-синдикалистскую группу «Новый мир» [27, л. 97-100].

В формировании «Союза коммунистов» прослеживается общая тенденция для одесских анархистских групп 1904-1905 гг. - ставка на этнических евреев, как на основной оппозиционный слой общества, связь с еврейскими организациями (прежде всего еврейской самообороной, в данном случае с «Одесской независимой самообороной»).

В начале декабря 1905 г. по Одессе поползли слухи о под-

готовке нового еврейского погрома (говорили, что он произойдет между 6 и 15 декабря 1905 г.), для обороны от погромщиков анархисты изготовили множество бомб. Эти бомбы они стремились быстрее использовать... 6 декабря анархисты кинули бомбу в праздничную толпу народа, что ожидала праздника тезоименичества императора Николая II на Соборной площади Одессы. Анархисты утверждали, что ими была выбрана толпа черносотенцев, хотя, скорее всего, это были простые православные верующие. Две бомбы анархистов были кинуты в казаков и солдат. Взрывы трех бомб анархистов привели к ранению 16 чел. [28, л. 156].

8 декабря анархистами-коммунистами была брошена бомба в посудный магазин «одного из видных одесских кровопийщ» (характеристика анархистов) И. Зусьмана на Екатерининской улице. Это был ответ на не выполненное в ноябре требование к хозяину магазина - выплатить «на революцию» 500 руб. В результате взрыва И. Зусьман и несколько приказчиков магазина были ранены, террорист Беленький - «безмотивник» Иосиф Бронштейн (по другим сведениям Исаак - И. Альтман) получил ранение при взрыве, но сумел скрыться. Вскоре была арестована группа вымогателей (Д. Талтопери, В. Кардунер, Ш. Михомер), которые терроризировали И. Зусьмана. [2, с. 109].

По поводу этого взрыва от имени анархистов вышла новая гектографическая листовка «Товарищи рабочие!», призывавшая к массовым экспроприациям и угрожавшая новыми актами возмездия [29, л. 10]. В ней звучала общая для всех представителей одесской буржуазии угроза: «Пусть широкой волной разольются повсюду подобные акты. Буржуазия уже чувствует, что час расправы близок, что близок час ее гибели... Да здравствует всеобщая экспроприация!» [13, с. 111-112].

13 декабря 1905 г. в Одессе вспыхнула новая всеобщая забастовка (продолжалась до 19 декабря). В городе исчезло электричество и телефонная связь. Декабрьский хаос в Одессе, да и во всей империи, восстание в Москве, Екатеринославе (Днепропетровске) и ряде других городов, казался радикалам началом полного развала государства... Анархисты

стремились углубить хаос, дезорганизовать и парализовать власть, толкнуть горожан на революционное насилие. В Одессу были введены воинские части, на улицах появились военные патрули, прошли массовые аресты подозреваемых в причастности к эсерам, эсдекам и анархистам. 15 декабря в Одессе было введено военное положение.

16 декабря произошло нападение анархистов на магазин железных изделий Мамровой, во время которого чернорабочий Хаим Меккель и жестянщик Мордко Дукельский, угрожая бомбой, вымогали у хозяина магазина 100 руб. для одесской группы анархистов-коммунистов. Но на следующий день полиция задержала вымогателей, по приговору ОВОС они были сосланы в ссылку в Тобольский уезд [30].

На тайном собрании Рабочей группы анархистов-коммунистов - «безмотивников» было решено взорвать кофейню Либмана, где, по мнению анархистов, собиралась местная буржуазия и биржевые спекулянты - «богатые паразиты». «Безмотивники» считали, что смерти заслуживает любой «белоручка», хорошо одетые прохожие, завсегдатаи ресторанов. «Безмотивный антибуржуазный террор» должен был состоять в спонтанных, индивидуальных покушениях на «непосредственных эксплуататоров». Анархисты решили делать ставку на массовый классовый террор - «запугивания эксплуататоров и власти», и на экономический террор - «в помощь рабочему движению». Террор анархистов, по их мнению, должен был стать универсальным, массовым, безумным, пугающим, приводящим к хаосу и самоуничтожению государственную систему и буржуазную экономику. Немотивированные убийства рассматривались как путь к немедленному равенству. «Пропаганда действием» должна была подтолкнуть массы к безумным решительным действиям, к массовой кровавой расправе, к физическому уничтожению десятков тысяч угнетателей. В силу своей враждебности к любой власти и принуждению, анархисты считали, что на пути к массовому террору непосредственный объект террора может выбирать «отдельная революционная анархи-

ческая личность», даже без рекомендации и помощи анархистской организации. «Личная инициатива» в терроре – «ноу-хау» анархистов Украины, по их мнению, олицетворяла «высшее проявление свободы личности».

Эсеровские террористические акты были кровавой «яркой картинкой» – рассчитаны на громкий политический эффект, они были связаны с политическими интеллектуальными столичными кругами, рассчитаны на отражение в прессе и на поступление «спонсорской помощи». «Провинциальный» террор анархистов, не привлекал интеллигенцию и возможности для своей пропаганды. Все политические партии империи были ориентированы на столицы, как центры власти. Анархисты же отрицали борьбу за власть, государство, партийность, политику. Поэтому столицы не стали главными объектами действий анархистов.

В 18.30 вечера 17 декабря к модной одесской кофейне М. Либмана (на углу ул. Садовой и Преображенской) выдвинулась группа террористов: К. Эрдалевский, М. Мец, И. Брунштейн, О. Таратута, С. Шашек, Б. Шершевская (возможно, им «ассистировали» еще и А. Шетлих, А. Ясеновский, некий «Алтер»). Бомбы для теракта изготовили в мастерской Л. Гершкевича, еще до ее провала. Б. Шершевская, М. Мец и И. Брунштейн кинули четыре снаряда (три разорвались) в окна кафе со стороны ул. Садовой. Страшный грохот взрывов бомб потряс центр Одессы. Взрывы привели к разрушениям в кафе (на сумму 6 тыс. руб) и ранению пяти человек из посетителей и obsługi кафе. К. Эрдалевский, О. Таратута и С. Шашек прикрывали отход метателей, раненных осколками бомб и оконного стекла [31, л. 1-3].

Несмотря на отсутствие погибших, «либмановский акт» стал известен во всей Российской империи и имел огромный резонанс. Анархисты призвали «обездоленных» перейти к массовым убийствам полицейских, предпринимателей, администраторов. Наиболее радикальные слои приветствовали начавшийся безмотивный террор, по поводу взрыва в Одессе и некоторых других городах были изданы пропагандистские листовки.

В Одессе листовка «Ко всем рабочим и работницам» па-

тетически призывала к массовому террору: «Мы, рабочие анархисты-коммунисты, не знаем пощады для кровопийц. 17 декабря грянул гром! То бомбы анархистов-коммунистов ворвались в вертеп буржуев, и место, где они обжирались на награбленные деньги у рабочих, место, где они предавались роскоши и покою среди сотен тысяч голодных, бездомных, неодетых, забытых, место пира превратилось для них на этот раз в место смерти. Кофейня Либмана на углу Дерибасовской и Преображенской, – богатейшая обжорка буржуазии, где кровь рабочих претворялась во вкусные блюда для утехи кровопийц, – кофейня эта должна говорить рабочим больше, чем слова всех краснобаев (...) Одну кофейню Либмана могут уничтожить и отдельные личности, мировую же кофейню буржуазии могут и должны уничтожить только все рабочие. За дело же, товарищи! Только такая борьба с вашими истинными кровопийцами, только уничтожение их или победа над ними, только прямой захват фабрик, заводов, орудий производства, земель и всех богатств мира даст рабочему сразу и уничтожение частной собственности, и всякой власти. Никакая перемена правления не улучшит вашего положения. Вместо власти самодержавия наступит власть буржуазии, а рабочий останется тем же рабом, тем же обездоленным. Только борясь против собственников и нападая на их собственности, вы захватите все богатства мира и устроитесь без господ и властей, на началах истинного равенства и братства, – на началах анархического коммунизма. Товарищи рабочие! Достаточно уже политические болтуны морочили вас... такие акты станут обычным явлением в освободительном движении рабочих и вызовут на такие акты всех голодных, всех обездоленных и придадут силу и решимость их действиям! Пусть террор личный и массовый широкой волной разольется по всей стране! Пусть буржуазия чувствует, что восстал, наконец, рабочий класс не для игры с ней в политику, а для полного ее уничтожения и захвата ее собственности! ...к цели – к устройству анархических коммун! Да здравствуют же нападения на буржуазию!» [13, с. 113].

Лидер анархистов – синдикалистов Я. Кирилловский

вспоминал: «...второклассный ресторан, который посещали отнюдь не крупные богачи, а люди самых различных классов, вплоть до мелких служащих и захудалых интеллигентов ... Никто не верил, что это дело рук революционеров. Я лично был в толпе, собравшейся после взрыва, и слышал, что говорили рабочие: «Неужели теперь революционерам нечего делать, как только бросать бомбы в рестораны? Разве царское правительство свергнуто, разве власть буржуазии уничтожена? Наверное, бомбу бросили черносотенцы, чтобы дискредитировать революционеров... Чернознаменцы и безначальцы гордились своей ненавистью к буржуазии. В «Черном знамени», «Бунтаре» и «Анархисте» мы на каждом шагу встречаем это дикое сочетание «святая ненависть» [32].

Одну неразорвавшуюся бомбу у кафе Либмана поднял и повез вечером того же дня в Александровский участок офицер полиции, и там она разорвалась в руках околоточного надзирателя. Околоточный был разорван на части, еще два находящиеся в участке надзирателя были смертельно ранены, а четыре офицера полиции тяжело ранены [31, л. 2-3].

После взрывов в кафе Либмана О. Таратута и С. Шашек помогли раненым при взрывах М. Мецу и Б. Шершевской добраться до квартиры частного поверенного Любарского (сочувствующего анархистам), где они некоторое время скрывались. 19 декабря раненых анархистов перевезли под Одессу - на дачу Черемушкина на Хаджибейском лимане, куда вскоре позвали доктора для лечения ранений. После взрывов одесская полиция начала масштабную операцию по поиску бомбистов. 21 декабря раненых М. Меца и Б. Шершевскую схватили во время обыска на даче, у них было найдено три револьвера и окровавленные вещи [33, л. 10-30].

22-31 декабря 1905 г. были арестованы О. Таратута, С. Шашек, К. Эрделевский (при задержании он отстреливался, ранив нескольких полицейских и дворника). К. Эрделевскому удалось еще до суда симулировать сумасшествие, он был помещен в больницу для умалишённых в С.-Петербурге, откуда сумел бежать и улизнуть в Швейцарию.

В ходе следствия стало известно, что И. Брунштейн уже

задерживался по делу о тайной типографии в Елизаветграде (1904), но дело было прекращено вследствие царской амнистии, а С. Шашек привлекался по трем делам «о кишиневских эсерах», побеге из тюрьмы (с 1904 г. дело было на расследовании), по делу П. Романюка (1905) [33, л. 18-32].

Одесские анархисты поставили своей целью освобождение «либмановцев» Проводя экспроприации они рассчитывали собрать крупную сумму денег для подкупа надзирателей одесской тюрьмы, но захваченных сумм не хватало для организации побега «либмановцев». В марте 1906 г. одесская группа обратилась за помощью к екатеринославским анархистам, получив от них 500 руб. на подготовку этого побега. Но из-за болезни М. Меца процесс над его группой был отложен, и побег, готовившийся прямо из зала суда, так и не состоялся.

3 ноября 1906 г. ОВОС вынес террористам – «безмотивникам» приговор: Моисей Мец – (п. кличка Борис), мещанин Чернигова (1885 г.р.), мещанка Белостока девица Бейла Шершевская - Вайсберг (Вайсбрейм) (п. кличка Щерка) (1884 г.р.), выходец из местечка Виленской губернии Брунштейн (Бронштейн) (п. кличка Беленький) (1888 г.р.) были приговорены к смертной казни через повешение. О. Таратута и С. Шашек* были приговорены, каждый, к 17 годам каторги [33, л. 45].

На суде М. Мец отказался признавать за собой уголовную вину, хотя признал, что он бросал бомбу в кафе «с целью убить в нем эксплуататоров». «Будут и другие, - заявил он, - которые отбросят ваши привилегии и вашу ленивую праздность, вашу роскошь и вашу власть. Смерть и разрушение всему буржуазному порядку!» Он пояснил, что главной целью группы «безмотивников» было: «...разрушение современного строя и создание на обломках ея свободной жизни» [34, с. 14].

В ночь на 16 ноября 1906 г. смертный приговор был приведен в исполнение – М. Мец, И. Брунштейн и Б. Шершевская были повешены «в ограде Чумного квартала», что находился над одесским портом (территория современного парка им. Т. Шевченко – см. план этого района на обороте обложки альманаха) [33, л. 55].

26 ноября 1905 г. из одесской в кишиневскую тюрьму был отправлен С. Шашек. Ему предстояла семнадцатилетняя каторга и следствие по делам побега в 1904 г. из кишинёвской тюрьмы. О. Таратута 15 декабря 1906 г. совершила побег из одесской тюрьмы, очевидно подкупив охрану на деньги, полученные от Еврейского комитета помощи, через нелегального старосту политических заключенных. После казни своих поделщиков она долго болела, и администрация тюрьмы позволила ей «щадящий режим» - ее отпускали в соседнюю камеру к подружкам политическим. Во время тюремной прогулки, благодаря намеренному недосмотру надзирателей, она смогла выскользнуть через ворота тюрьмы, смешавшись с посетителями тюрьмы [33, л. 56].

С осени 1905 г. социал-демократы, эсеры, бундовцы партии которые пострадали от «перебежек» своих членов к анархистам, начали активно критиковать анархистское движение, не выбирая при этом выражений, снисходя до площадной брани: идеологи РСДРП называли анархистов «отбросами», «преступниками» и «провокаторами», эсеры - носителями «сумбура», бундовцы - «кретинами социалистической мысли» [35].

Анархисты не оставались в долгу, заявляя, что главным тормозом революции являются все социалистические партии, стремящиеся к «соглашательству» с буржуазией и властью, к «жалко-лживой конституционной свободе». Герой «Потемкина» Афанасий Матюшенко, перейдя к анархистам, написал обличительную статью «Своим бывшим учителям», разоблачая политиканство социалистических партий. Эту статью анархистская пресса перепечатывала во многих изданиях [36. с. 5].

В конце 1905 г. среди молодых революционеров утвердилась «мода на анархизм». Террористические акты анархистов часто походили на маскарад - анархисты прятали свои лица под черными масками, носили черные широкополые шляпы, черные рубахи и широкие черные пояса, упивались «романтикой смерти» и театрализацией террора и эксов. «Мода на анархизм» была подкреплена страхом горожан перед ужасающими актами «безмотивного» тер-

рора. Во многих городах распадались местные организации социал-демократов и эсеров, а их члены вступали в террористические анархистские группы.

Анархисты, мифологизируя свои деяния, представляли себя некими народными мстителями - благородными разбойниками. Романтика разрушения, жертвенности и культ воли, превлекали молодежь в анархистское подполье. Подростки, объявившие себя анархистами и поверившие в это и в свою «историческую значимость», могли остановить трамвай и собрать с перепуганных пассажиров три рубля «на смерть капиталистам», гоняться с револьвером за буржуями, или разрабатывать планы убийства германского императора... Несмотря на декларированный атеизм и отрицание моральных и этических норм, анархисты пытались оперировать к понятиям добра и зла, в приближенном к манихейству варианте, рассматривая всю современную цивилизацию как «общество зла», властолюбие - как главный порок, а власть, государство и право собственности - как главных врагов человечества. Реальная - «материальная» Россия виделась ими как некий социальный ад. Грязные улицы окраин больших новых городов, нищета, убогость духовной жизни - такие реалии не устраивали анархистов как перспектива дальнейшей жизни. Они верили в оторванный от реальности идеал - анархию, рассматривая подпольную Россию и террор как чистилище. Неприятие смертной казни и тюрем, эксплуатации и войн у анархистов странным образом соединялось с прославлением кровавого террора, что приводило к двойным моральным стандартам анархистской идеологии.

Примечания:

* Данная статья является продолжением статьи, уже опубликованной в альманахе «Юго-Запад. Одессика» за 2013 г. Вып. 15 «Махаевский «Союз непримиримых» и создание первой анархистской группы в Одессе (1903-1904 гг.)

При составлении биографических справок автор использовал фонды ГАРФ, ГИА Украины, ГАОО, а также разработки исследователя истории украинского анархизма А. Дубовика «Когда-то в этот день», опубликованные на форуме сайта www.makhno.ru

* Шершевская-Вайсберг (Вайсбрейм) Бейла (Бетя) Лейб -Воль-

фовна г.р. 1884, анарх. с 1903, участница Белосток. гр. анарх.-ком., граждан. жена М. Меца. Участница террора в Варшаве, с 1905 в Одессе.

* Мец Моисеей Исаевич (Ицкович) (п. кличка Борис) г.р.1887, столяр, арестовывался в нач. 1905, 23 октяб. 1905 освобожден, 22 декабря 1905 снова арестован, через 2 месяца освобожден. Участв. в создании одес. гр. «Непримиримые», с осени 1904 один из лидеров Одес. раб. гр. анарх.-ком. руководили раб. пропаганд. кружками, организовал подпол. типографию.

* Таратута - Рувинская Ольга Ильинична (Элька Гольда Эльева) (п. кличка Бабушка) род. в 1878 г. в мест. Ново-Дмитровка Херсон. губ., в семье управ. магазином. Окончила пед. училище, работала учительницей, замужем за Ароном Таратутой. Арест. «за социализм» в 1895, 1897 присоединилась к группе соц. – дем. братьев А. и И. Гроссман в 1898–1901 - в маркс. кружке Елизаветграда и в Южнорус. союзе рабочих, привлечена к дознанию по делу марксистов, под надзором полиции. С 1901 в эмиграции в Германии, Швейцарии, работала в газете «Искра», в сер. 1903 стала одной из первых анарх.-ком. в Рос. империи, в январе 1904 г. присоединилась к «Союзу непримиримых», арест. в октябре 1905, выпущена по амнистии. Участница теракта в кафе Либмана, арест. и осуждена на 17 л. каторги. В 1906 бежала из тюрьмы, действовала в анарх.- ком. гр.«Бунтарь» (Москва). После ареста членов гр. в марте 1907 бежала в Швейцарию. Осенью 1907 вернулась в Одессу, членом боевого отряда анарх.- ком., арест. в Екатеринославе в 1908, в кон. 1909 приговор. к каторги на 21 г. Освобождена в 1917, в анарх. движ.-и. В 1920 представитель Рев. Повст. Армии Н. Махно при штабе Юж. фронта, член секретариата Конфедерации анарх. Украины «Набат», создала в Харькове орг-цию «Черный крест». В 1920 арестована. В 1922 сослана в Вологод. губ. С 1924 – в Москве, Киеве, Одессе. арест. за подпольную анарх. дея-ть. В 1938 казнена.

* «Непримиримые» - «Союз непримиримых» - рев. гр. близкая к анархизму (находилась под влиянием Я.-В. Махайского – «махаевства»), созданная в Одессе осенью 1903 (до 100 чл.). Гр. стала основой для создания в Одессе летом 1904 г. первой орг-и анарх. – ком. (см. В. Савченко «Махаевский «Союз непримиримых» и создание первой анархистской группы в Одессе (1903-1904 гг.)// «Юго-Запад. Одессика», за 2013 г. Вып. 15).

* Эрдалевский Константин Моисеевич - Капель Мошков (п. кличка Густав - Александр) род. в 1876 в Елизаветграде, в семье богатого купца. В 19 л. примкнул к орг-и соц. – дем., в нач. 1903 г. арест. по делу Одес. гр. соц.-дем. Осенью 1903 в «Союзе непримиримых». В 1904 в Екатеринославе орг-р Партии борьбы с мелкой собственностью и всякой властью. В августе 1904 арест., отправлен в Петербург, освобожден за недостат. улик. В 1905 чл.

Елизаветград. и Одес. гр. «чернознаменцев», орг-р терактов. В декабре 1906 арест., симулировал сумасшествие, помещен в больницу в Петербурге, откуда бежал за границу. В Женеве возглавил гр. анарх.-ком. «Бунтарь», ред. одним. газ. В 1907 чл. Гр. рус. анарх. - ком. в Вене, один из рук. Боевого интернац. отряда анарх.-ком. В дек. 1907 выехал в Рос. империю, участвовал в оргции гр. Боевой интернац. гр. анарх.-ком. в Екатеринославе, Бердичеве, Елизаветграде. В марте 1908 арест. в Одессе, из-за отсут. улик освобожден, уехал в Швейцарию. Осенью 1908 вернулся в империю для координации действий анарх., 8.12.1908 выслежен на консп. квартире в Виннице, 13 часов вместе с анарх. С. Лифшиц, А. Лилянским оказывал полиции вооруж. сопротивление, застрелился.

* Шетлих Александр Вильгельмович (Шейтлих, Шедлих, п. клички Михаил, Макс) род. в Варшаве в 1866 г. в семье польск. ткача. Окончив ремес. училище, работал сапожником. В 1884 присоединился к тайн. польской соц. - рев. партии «Пролетариат», арестован в 1893, а в 1895 - приговорен к ссылке в Якутскую обл. на 8 лет. В ссылке сблизился с Я.-В. Махайским, став его последователем, возможным автором прокламаций махаевцев. Арест. при ликвидации «Непримиримых» в Одессе. Освобожден за отсутствием улик в конце 1904. Перешел к анарх. - ком., работал в анарх. группах в Одессе, пропаганд. и агитатор. Осенью 1905 вошел в состав боевой гр. анарх.-безмотивников. Арест. в Одессе в декабре 1905 по подозрению в терроре. Дело прекращено в 1909, освобожден. После 1909 вернулся в Варшаву, руководил Варшав. гр. анарх. - ком. «Интернационал». Арест. в Варшаве в июле 1913 при ликвидации гр. анарх. - синдикал. Судился Москов. Суд. палатой по делу Варшав. гр. анарх. - ком. (май 1915), приговорен к ссылке на поселение в Вост. Сибирь. К 1929 член ВКП(б).

* Борисов Сергей Макарович (п. кличка Пётр Черный) род. в 1884 в Харькове в семье мещан. В 16 лет стал завод. токарем. С 1902 в соц. - дем. гр. Харькова. В 1904 порвав с РСДРП, стал анарх. в Одессе и Екатеринославе. В 1907 возглавил Боевой интернац. отряд анарх.-ком. Арест. в феврале 1908, два года под следствием, в 1910 казнен.

* Алешкер Лейба - Майша Левитов (Лейвиков) (п. клички Мориц, Даль) род. в 1880 в богатой купеческой семье в Витебске. Порвал с семьёй, жил в Варшаве, Одессе, стал анарх., в 1899, участник франц. анарх. движения, с 1901 анарх.-ком., участвовал в создании первых рос. анарх. гр., в издании рев. литературы в Париже. С июня 1904 в розыске как опасный анарх. проживающий за границей. Одним из рук. одес. анарх. - «хлебовольцев». Арест. в июле 1905, 15 сентября приговорен РВОС к казни (первый смерт. приговор в истории рос. анарх. движения XX в.), заменен-

ной на 15 лет каторги, «на каторге не подчинялся никакому режиму принципиально. Его тюремная жизнь это сплошная борьба с тюремщиками». С 1917 в Москве, входил во Всерос. федерацию анарх.-ком., участвовал в толстовском движении. Арестован чекистами в кон. 1919, замучен в тюрьме в 1921.

* Гниденко Иван Иванович (Петрович) (1888 - ?) – аптекар. ученик, в 1905 анарх., впоследствии – эсер. В 1917 председатель Одес. Совета раб. депутатов, меньшевик. В 1919 г. арестовывался ЧК.

* «Буревестник» - гр. анарх.-ком., созданная в Женеве в 1906 из анарх. – эмигрант. из Рос. империи. В 1906–1910 г.р. издавала журнал «Буревестник». Лидеры: С. Борисов, М. Дайнов, Н. Музиль.

* Завод Гена - основан в 1854 фирмой «Акционерное общество И. И. Гена» в районе Одессы Пересыпь, производил плуги, соломорезки, молотилки и др. В 1922 заводу присвоено имя Октябрьской революции.

* Музель Николай Игнатьевич (п. кличка Рогдаев) род. в 1880 в Мос. губ., чех по нац.-и. Образование высшее. Принимал участие в рев. движении с кон. 1890-х, близок к партии эсеров. В 1902 эмигрировал за границу, примкнул к анарх. Член первых рос. анарх. орг-й за границей. В 1905–08 орг-р анарх. групп в Киеве, Екатеринославе и др. городах. С 1909 – в эмиграции. В 1917 вернулся в Россию, был сторонником сотрудничества анарх. с большевиками. С 1923 сотрудник Музея П. Кропоткина в Москве. Арестован в мае 1929 за анарх. деятельность. приговор. 3 г. политизолятора, сослан в Ташкент. Умер в 1934 в ссылке.

* Гроссман Иуда Соломонович (п. клички Рошин, Иуда, Александров, Грузенберг) (1883-1938) – род. в феврале 1883 в богатой купеческой семье в мест. Новоукраинка. С 1898 - соц.-дем., арестован в 1898. Летом 1902 эмигрировал в Германию - Швейцарию – Англию, с 1903 - член лондон. анарх. гр. «Хлеб и Воля», Федерации еврей. анарх. Англии. Его примеру последовал ст. брат Абрам, каждый в 1897-1903 был руководителем соц. - демократов Елизаветграда Южнорус. союза рабочих. В кон. 1904 вернулся из эмиграции в Белосток, где на основе анарх. гр. «Хлеб и Воля» создал гр. «Черное знамя», проводя акты террора против предпринимателей, купцов, жандармов. В 1905 создает в Варшаве и Одессе группу «Черное знамя», организует типографию в Луцке, в 1906 возглавляет компанию террора в Белостоке, с целью захвата города. С 1917 – идеолог «советского анарх. – позитивизма», в 1923 вступил в ВКП(б), в 1937 репрессирован.

* Елин Арон - род. в 1888, в 1903 вступил в ПСР, в 1904 перешел к анарх.-ком. Один из лидеров анарх. групп Белостока и Одессы, орг-р анарх. гр. в Бердичеве и Николаполе, боевик-тер. и пропагандист. Погиб 09.05.1906 в Белостоке в перестрелке с полицией, прикрывая отступление товарищей.

* Ясеновский Абель – Герш (п. клички Леви Друх, Маленький, Павка), род. в 1882 в Белостоке, с 1904 эсер, в июле 1905 арестовывался в Одессе как эсер, представлялся к высылке в Олонек. губ. С осени 1905 анарх., входил в гр. Л. Гершкевича и «Черное знамя», участ. в метаниях бомб в кафе Либмана и в войска 25 октября 1905. Техник по снарядам.

* «Бульгинская» Государственная Дума - вошедшее в историю наименование проекта представительного законосовещательного органа в Рос. империи, о создании которого было объявлено царским Манифестом 6 августа 1905. Большинство населения, согласно проекту, не имело избирательных прав (рабочие, женщины, военнослужащие, учащиеся).

* Гершкович Лейба (Лев) Лазарвич (п. клички Левка-токарь, Лазарь, Кибальчич) – род. в 1878. в Одессе, сын рабочего, румын. подданный, рабочий – механик, окончил с.-х училище, жил в Одессе. В 1898 привлекался в Одессе как обвиняемый по делу соц.-дем., получил 9 месяцев тюрьмы и ссылку, перешел в Бунд, в 1900–1905 жил в Германии, Бельгии, Франции, Англии, где в 1903 приобщился к анарх. и изучил тех. изготовления бомб. Прибыл в Одессу из Англии. В 1906 осужден ОВОС на 8 лет каторги, позже срок продлен на 1 год, с 1914 – поселение в Сибири. Член ВКП(б) в 1920-х гг.

* Майденберг Райза (Роза) Григорьевна (п. клички Больничная, Роза Кишиневская, Елена). Род. в Кишиневе в 1882, в семье служащего. Училась в гимназии, не закончила, работала акушеркой, модисткой. С 1900 в Кишинев. гр. анарх.-ком. С 1903 создает группы в Бессарабии. В 1904 поселяется в Одессе, дважды арест., за неимением улик освобождалась. В конце 1905 арест., по приговору ОВОС 5 лет Сиб. каторги. В 1911, после освобождения, ссылка в Забайкалье до 1917. К 1930 жила в СССР, входила в Общ. быв. политкаторжан.

* Симанович Лев (Лейба) Григорьевич – род. в 1886 г. в Бендерах, учился в тех. уч-е, в 1902-03 в бендерской РСДРП, с 1903 анарх.-ком. с 1905 в Одессе анарх. – синдикал., участник баррикад. боев. Арестован в 1908, после 3 лет каторги сослан в Сибирь. В 1911 на поселении участвовал в создании боевой гр. «Молодая Сибирь», состоявшей из анарх. и эсеров, участвовал в терактах, в связи с чем был дважды арестован, бежал. В 1914-15 работал над воссозданием анархо-синдикал. подполья в Витебске, Могилеве. В 1915 в Одессе создал Союз боевых орг. рабочих. 17 марта 1916 арестован и приговор. к 3 годам каторги. 1918-20 в Одес. федерации анарх., 1921-22 анархо-синдикал. в Москве. В 1923 перешел в РКП(б), примкнув к троцкист. оппозиции. В 1929-30 ссылка в Сред. Азию, расстрелян в 1938.

* Кирилловский Янкель (Яков) Исаакович (п. клички Дмитрий, псевд. Новомирский) род. в 1882 в м. Гайсин, в семье учителя. В

1898 окончил Одес. ком. уч-е, в 1898-1900 учился на юр. фак-е Сорбонны (Париж). В 1901-03 работал в Одес. и Уман. орг-х РСДРП. В 1903-04 – рук. Пересып. рай. орг-й РСДРП (Одесса). Арест. в феврале 1904, освобожден под залог, скрылся за границу. В декабре 1904 вернулся в Одессу, став членом агит. центра большевиков. 12 марта 1905 В. Ленин в письме Одес. ком-у РСДРП советовал «одес. товарищам» дать мандат на IV-й съезд РСДРП Я. Кирилловскому, потому что он партиец? «превосходно знающий перефирию, энергично работающий среди одес. пролетариата». В марте 1905 переметнулся к анарх., уехал в Париж, став ведущим теорет. анархо-синдикал. Участвовал в эксе Одес. отд-я СПб. ком. банка, организовал взрывы на пароходах. В июле 1907, скрываясь от полиции, выехал в Женеву, где вел переговоры с анарх. гр. «Буревестник» о совместных действиях. В сентябре 1907 вернулся в Одессу для объединения мест. анарх-в. 22 октября 1907 арестован и 1 апреля 1908 осужден ОВОС на 8 лет каторги. С марта 1915 на поселении в Иркут. губ. В 1915 бежал в США. В 1917 вернулся в Россию. В 1918-20 - сотрудник изд-а «Голос труда». В мае 1920 опубликовал в «Правде» «Открытое письмо к анархистам», заявив о вступлении в РКП(б). В 1922 выступил с критикой большевизма, занимался лит. и изд. деятельностью. Член Общ-а быв. политкаторжан. 1936 арестован, приговорен к 10 г. лагерей. Дальнейшая судьба неизвестна.

* Каульбарс Александр Васильевич род. в 1844 - из рода швед. баронов. Окончил Академию ген. штаба, участв. в рус.-тур. войне. С 1882 воен. министр Болгарии. С 1901 пом. команд-о Одес. воен. округом, с 1904 – команд-й Одес. воен. округом. С 1909 член высшего воен. совета. Генерал от кавалерии., покровитель Одес. отдел-я Союза рус. народа, все многочислен. покушения на его жизнь эсеров и анархистов заканчивались неудачей. После 1917 эмигрировал. Умер в Париже в 1929.

*Шашек Станислав Карлович – род. в 1882 в семье поляка - крестьянина в Варшав. губ., католик, окончил гор. учил-е, переехал в Бендеры. С 1902 эсер, работал в подпол. типограф., принимал транспорты из-за границы, связан с гр. эсеров в Курске, Брянске и Калуге. Арест в 1903, побег из кишинев. тюрьмы (июль 1904) в Женеву. В 1905 арестован, до 1917 г. на каторге. Дожил до нач. 1930-х гг. Канд. в члены ВКП(б).

Литература

1. Государственный архив Одесской области (далее ГАОО). Ф. 634. Оп. 1. Д. 266.
2. Лебеденко А. М. История анархизма в Украине (кон. XIX - нач. XX вв.). - К., 1995
3. ГАОО. Ф. 634. Оп.1. Д. 302.

4. Государственный исторический архив Украины (ГИАУ). Ф. – 386. Оп. 1 Д. 877.
5. ГАОО. Ф. 2. Оп. 6. д. 8039.
6. ГАОО. Ф. 2. Оп. 4. Д. 7971.
7. Эврич П. Русские анархисты 1905–1917. – М., 2006.
8. ГИАУ. Ф. – 335. О. 1, д. 3; д. 14. л. 562 – 566. ф. 385. о. 1. т. 2. д. 1927. л. 22
9. Малахов В. П., Степаненко Б. А. Одесса, 1900-1920. Люди... События... Факты... – Одесса, 2004.
10. ГАОО. Ф. 634. Оп. 1. Д. 257.
11. Восстание на броненосце Потемкин Таврический. – М., 1923.
12. ГАОО. Ф. 2636. Оп. 1. Д. 332.
13. Анархисты. Документы и материалы. 1883-1935 гг. В 2 томах. Том 1. – М., 1998.
14. ГИАУ. Ф. 385. Оп. 1. Т. 2. Д. 1426. Л. 22; Д. 1724. Л. 207.
15. РОЖДЕНИЕ ПРОЛЕТАРСКОГО АНАРХИЗМА В РОССИИ (из воспоминаний участника белостокской группы) // historia.ru/index.php?hl&showtopic.
16. ГАОО. Ф. 2636. Оп. 1. Д. 334.
17. ГАОО. Ф. 633. Оп. 1. Д. 1.
18. ГАОО. Ф. 2636. Оп. 1. Д. 410.
19. ГИАУ Ф. 385. Оп. 1. Д. 2124.
20. Трубочев И. Анархистские экспроприации: революционная борьба или уголовщина (на примере Первой русской революции) // Наше отечество. Страницы истории. Вып. 4. – М., 2005. – С. 81-89.
21. Новомирский Д. И. (Я. Кирилловский) Анархическое движение в Одессе // Михаилу Бакунину 1876-1926. Очерки истории анархического движения в России. – М., 1926.
22. Самойлов Ф., Скрипник М., Ярещенко О. На початку ХХ століття // Історія Одеси. – Одесса, 2000.
23. Солженицын А. И. Двести лет вместе: В 2 т. Т. 1. – М., 2001.
24. ГАОО. Ф. 534. Оп. 1. Д. 562.
25. ГАОО. -Ф. 634. – Оп. 1. Д. 267.
26. ГИАУ Ф. – 268. О. 1 Д. 122. Л. 2 - 4; ГАОО. Ф. 634. Оп.1. Д. 303. Л. 44.
27. ГАОО. Ф. П. 4. Оп. 1. Д. 25.
28. ГИАУ. Ф. 385. Оп. 1. Д. 1917.
29. ГАОО. Ф. 634. Оп.1. Д. 303.
30. ГАОО. Ф. 2. Оп. 4. Д. 8013. Л. 133, Д. 8082. Л. 10; Ф. 634. Оп. 1. Д. 304. Л. 1-4.
31. ГАОО. Ф. 634. Оп. 1. Д. 265.
32. А. С. Чернознаменцы и безначальцы // Михаилу Бакунину (1876-1926). Очерки истории анархического движения в России. – М., 1926.
33. ГАОО. Ф. 2. Оп 4. Д. 8239.

ЮГО-ЗАПАД, ОДЕССИКА

34. Речь Моисея Меца // Буревестник. Париж-Женева, - 1907. - 30 апреля (№5).
35. Очерк анархистского движения в Житомире. Буревестник. - Париж - Женева, - март - апрель 1908 (№10-11), - с. 27; Ответ Виктору Чернову// Буревестник. 1907. - 30 апреля (№5). - С. 5.
36. Матюшенко А. Своим бывшим учителям// Буревестник. 1907. - 30 апреля (№5).

КРАЙ В ЕПОХУ ДИКТАТУР

*Олег Бажан,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ (Київ),*

*Вадим Золотарьов,
кандидат технічних наук,
доцент Харківського національного університету
радіоелектроніки (Харків)*

БІОГРАФІЯ МАЙОРА ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ ЛЬВА РЕЙХМАНА В ДИНАМІЦІ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В 1920-1930-ТІ РОКИ

В органах радянської державної безпеки Одещини 20-30 рр. ХХ сторіччя служило чимало співробітників, які досягли значних висот в чекістській ієрархії Радянського Союзу. Імена комісарів державної безпеки 1-го рангу Л. М. Заковського і С. Ф. Реденса; комісара державної безпеки 2-го рангу І. М. Леплевського, комісара державної безпеки 3-го рангу Г. С. Люшкова, комбрига М. М. Федорова вже досить добре відомі фахівцям і всім, хто цікавиться історією політичних репресій в СРСР. А ось біографія ще одного одеського чекіста, майора державної безпеки Льва Йосиповича Рейхмана – начальника 7-го відділу 1-го Управління НКВС СРСР потребує подальшого вивчення. Тим більше, що опубліковані його біографічні довідки [1], в академічних виданнях містять низку неточностей, які підхопили автори численних матеріалів в Інтернеті. Втім не слід звинувачувати шановних авторів (серед яких був і один зі співавторів цієї статті) цих недосконалих біографічних довідок у недбалості, адже використовували вони, здавалося б, стовідсотково надійний документ – «Реєстрацій-

ЮГО-ЗАПАД, ОДЕССИКА

ний бланк члена ВКП (б) № 0713017» Рейхмана Льва Йосиповича, власноручно підписаний ним 11 червня 1936 р. у Сталінському райкомі КП(б)У міста Запоріжжя. Прочитуємо його:

«Народився 1901 р. в Чернігові.

Національність – єврей. *Рідна мова* – єврейська.

Соціальний стан – робітник.

Заняття батьків: а) до 1917 р. – батько швець – кустар – одинак, залишив родину у 1905 році. Мати кухарка. б) після 1917 р. – те саме, на утриманні сина працівника НКВС.

Час вступу до ВКП(б): а) в кандидати – Не був. б) у члени ВКП(б) – Квітень 1920 р. Прийнятий Бузулуцьким повітком Оренбурзької губернії.

Перебування у ВЛКСМ: з 1918 р. по 1924 р.

Освіта: Один клас єврейського ремісничого училища у Чернігові у 1913 р.

Основна професія та спеціальність: а) за освітою – Не має б) за досвідом роботи – Капітан державної безпеки стаж 16 років.

Рід занять з початку трудової діяльності:

02.1914 – 09.1916 – слюсар кустарної майстерні, Чернігів.

09.1916 – 08.1918 – слюсар чавунно-ливарного заводу, Київ.

08.1918 – 05.1919 – безробітний, Чернігів.

05.1919 – 11.1919 – політ-бовець 1-го Чернігівського добровольчого полку.

11.1919 – 06.1920 – співробітник політбюро – ЧК, м. Бузулук.

06.1920 – 08.1920 – співробітник Самарської губ. ЧК.

08.1920 – 09.1921 – співробітник і комендант загону ВЧК по боротьбі з бандитизмом, Новоросійськ і Анапа.

09.1921 – 07.1922 – уповноважений Чернігівської губ. ЧК – губвідділу ДПУ.

07.1922 – 12.1922 – начальник ЕКВ (Економічного відділу. – Авт.) Ніжинського повітового відділу ДПУ.

12.1922 – 05.1923 – політ-бовець військ ДПУ, Теофіполь.

05.1923 – 06.1925 – старший уповноважений ЕКВ Новгород-Сіверського окружного відділку ДПУ.

06.1925 – 09.1926 – старший уповноважений ЕКВ Полтав-

ського окрвідділу ДПУ.

09.1926 – 03.1929 - заступник начальника Черкаського окрвідділу ДПУ.

03.1929 – 10.1930 - начальник відділку Економічного управління (ЕКУ) ДПУ УСРР.

10.1930 – 08.1931 – начальник ЕКВ Київського оперативного сектора ДПУ.

08.1931 – 09.1932 – начальник ЕКВ Вінницького оперативного сектора / обласного відділу ДПУ

09.1932 – 03.1933 - начальник відділку ЕКУ (Економічно-го управління. – Авт.) ДПУ УСРР.

03.1933 – 03.1934 – начальник ЕКВ Одеського облвідділу ДПУ.

03.1934 – 08.1935 – начальник ЕКВ УДБ УНКВС Донецької області.

08.1935 – 02.1936 – начальник Особливого відділу УДБ УНКВС Київської області.

02.1936 – по цей час – начальник Запорізького міськвідділу НКВС.

Якими мовами вільно володіє – російською, українською, єврейською.

В яких виборних партійних органах перебував, коли і де: Був членом пленуму окружної контрольної комісії та робітничо-селянської інспекції у Черкасах з 1927 по 1929 рр., членом пленуму міської контрольної комісії та робітничо-селянської інспекції у місті Одеса 1933–1934 р; членом пленуму міського парткому у м. Сталіно – Донбас 1934–1935 рр.; членом пленуму Запорізького міського парткому у 1936 р.

Які має нагороди союзного і республіканського значення – За нещадну боротьбу з контрреволюцією Колегією ОДПУ СРСР у 1932 році нагороджений знаком «Почесний чекіст» № 111.

Чи брав участь в опозиційних та антипартійних угрупованнях – не брав

Чи має партійні стягнення – не має» [2].

Наведена партійна анкета зайвий раз підкреслює, як важко відновити життєвий шлях людини за одним, навіть власноручно заповненим документом, адже цей бланк має низку суттєвих неточностей.

По-перше, не відповідає дійсності твердження про те, що у 1931–1932 роках Л. Й. Рейхман працював у Вінниці. У цей час він очолював економічний відділок Одеського оперативного сектору ДПУ (з березня 1932 р. – економічний відділ Одеського обласного відділу ДПУ, що підтверджує лист начальника Одеського обласного відділу Ю. М. Перцова до голови ДПУ УСРР С. Ф. Реденса від 15 травня 1932 р.:

*«Особисто-таємно
Голові ДПУ УСРР
т. Реденсу м. Харків*

За час масової операції по вилученню валюти (грудень-лютий) Одеським облвідділом було вилучено: чистої валюти – 159615 доларів; 309633 золотих карбованців, 75% вилучення; коштовностей на суму – 188553 золотих карбованців, 25% вилучення. Всього: 810173 золотих карбованців. Вилучення, проведені безпосередньо апаратом ЕКВ Одеського облвідділу ДПУ, склали 82,3%.

На протязі березня-квітня цього року була проведена друга додаткова операція, у наслідку якої було вилучено: чистої валюти – 36198 доларів; 70156 золотих карбованців, 83% вилучення; коштовностей на суму – 30222 золотих карбованців, 17% вилучення. Всього: 810173 золотих карбованців.

Таким чином за 5 місяців Одеським облвідділом ДПУ було вилучено: чистої валюти 762000 золотих карбованців, коштовностей 218000 золотих карбованців, всього – 980775 золотих карбованців.

У лютому місяці цього року мною особистим листом на ваше ім'я було порушено клопотання перед Вами про нагородження деяких працівників, що виявили себе найбільше. З вищенаведених цифр видно, що друга операція була також успішно проведена, як і перша, незважаючи на те, що робота проходила у більш важких і напружених умовах.

Враховуючи, що другу операцію в основному проводив той же кадр працівників, вважаю за доцільне вдруге порушити перед вами питання про нагородження наступних працівників, що найбільше відзначилися та виявили мак-

симум енергії, більшовицької наполегливості та чекістських здібностей у справі вилучення валютних цінностей.

1. Серебряков Абрам Мойсейович – опер.уповн. валютної групи ЕКВ. В органах ДПУ з липня 1921 р. Безпосередній організатор та відповідальний керівник 3-х операцій з вилучення валюти по Одеській області. Крім того, відав окремою слідчо-оперативною підгрупою, що дала понад 200.000 карб. золотом. Нагородити бойовою зброєю системи «Маузер».

2. Шахтмейстер Йосип Ісакович – уповн. с/л (слідчої – авт.) групи ЕКВ. В органах ДПУ з 1921 р. Провів валютну операцію в листопаді 1930 р. З грудня 1931 р. був прикомандирований до валютної групи, де безперервно працював до травня місяця 1932 р. Керує 2-ю слідчо-оперативною підгрупою, що дала понад 200.000 карб. Золотом, а також був заступником опер.уповн. Нагородити бойовою зброєю системи «Маузер».

3. Ольшанецький Костянтин Семенович – уповн. валютної групи ЕКВ. В органах ДПУ з лютого 1920 р. Брав активну участь в проведенні 4-х компаній по валюті. За час останньої операції керував 3-ю оперативно-слідчою підгрупою, що дала в наслідку відповідних комбінацій понад 200.000 карб. Золотом. Разом з тим керував всією агентурною роботою валютної групи. Нагородити револьвером системи «Коровін».

4. Ричалов Ісак Наумович – особливо-обліковець. Був мобілізований для роботи по вилученню валютою та керував 4-ю оперативно-слідчою підгрупою, що дала за час операції до 150.000 карб. Золотом. Нагородити годинником.

5. Троїцький Іван Миколайович – уповн. СОЧ (секретно-оперативної частини. – Авт.) 26-го прикордонного загону. В органах ДПУ з 1924 р. З березня 1932 р. керував самостійною групою прикордонного загону по вилученню валюти,

а також особисто приймав участь в розробці деяких валютних справ, що дали великі результати. Групою вилучено протягом березня-квітня 1932 р. понад 50.000 карб. золотом. Нагородити револьвером системи «Коровін».

6. Захаров Юхим Юхимович – пом.уповн. 26-го прикордонного загону. В органах ДПУ з 1919 р. З листопада 1931 р. був прикомандирований до валютної групи ЕКВ, де керував операціями з вилучення у заарештованих валютних коштовностей та оформлення справ, а з березня 1932 р. працював у групі прикордонного загону з самостійної слідчої роботи, що дали великі вилучення валюти. Нагородити револьвером системи «Коровін».

7. Матвеев Дмитро Олександрович – уповн. 26-го прикордонного загону. В органах ДПУ з 1926 р. З листопаду 1931 р. був прикомандирований до валютної групи ЕКВ, а згодом працював з самостійною групою прикордонного загону. Завдяки енергійній роботі т. Матвеева по дорученим йому справам було велике вилучення валюти. Нагородити годинником.

8. Яновський Всеволод Миколайович – пом. уповн. 26-го прикордонного загону. В органах ДПУ з 1923 р. За час роботи в групі Прикордонного загону керував агентурною розробкою по вилученню золотодержателів, що дала велике вилучення валюти. Нагородити годинником.

*Начальник Одеського облвідділу ДПУ УСРР Перцов.
15.05.1932»*

Наприкінці листа Ю. Перцов дописав «Вважаю за необхідне розпочати клопотання про нагородження нач. ЕКВ Одеського облвідділу т. Рейхмана Значком «Почесного чекіста» - Перцов. На цьому ж документі голова ДПУ наклав резолюцію «Т. Мазо і т. Цикліс прошу вас проробити це питання. Я згодний, що ряд тов. необхідно нагородити. 22.05. Реденс» [3].

По-друге, начальником економічного відділу Одеського облвідділу ДПУ – економічного відділу УДБ УНКВС по Одеській області з 7 березня 1933 р. по 22 листопада 1934 р.

працював Д. В. Орлов-Подольський, що підтверджується матеріалами його особової справи [4]. Отже Л. Й. Рейхман не міг у 1933–1934 рр. працювати на цій посаді в Одесі.

По-третє, начальником економічного відділу УДБ НКВС Донецької області Лев Йосипович був не до серпня 1935 р., а до 13 вересня 1934 р. Того дня наказом НКВС УСРР він був звільнений з цієї посади та зарахований до резерву призначень НКВС УРСР [5].

По-четверте, особливий відділ київського управління НКВС Л. Й. Рейхман очолив не у серпні 1935 р., а 21 листопада 1934 року [6] і звільнив цю посаду не пізніше 1 грудня 1935 р., сюди був призначений Я. Ю. Флейшман [7].

Скоріш за все помилки в партійній анкеті пояснюються недбалістю реєстратора, який переплутав рядки. Лев Йосипович, скоріш за все, змушений був підписати документ, оскільки реєстраційні бланки були документами суворої звітності. Як би там не було, але саме цей реєстраційний бланк і був причиною помилок у біографічній довідці про Л. Й. Рейхмана. Можливо, в ньому містяться ще не виявлені нами помилки. Особова справа досліджуваної нами особи знаходиться в Москві і є на сьогодні недосяжною не лише для українських, але і для російських дослідників.

Отже біографічні відомості про Л. Й. Рейхмана потребують подальшого уточнення. На нашу думку, з великим ступенем імовірності можна стверджувати, що у 1931–1932 рр. він працював начальником ЕКВ Одеського оперсектора (з лютого 1932 р. – Одеського облвідділу), у 1932–1933 рр. – начальником відділку ЕКУ ДПУ УСРР, а у 1933–1934 рр. – начальником ЕКВ Вінницького облвідділу ДПУ.

Подальша кар'єра Льва Йосиповича сумнівів не викликає. 3 січня 1937 р. він був призначений заступником начальника щойно створеного 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ НКВС УРСР. Наказом НКВС СРСР від 28 листопада 1936 р. економічний відділ ГУДБ був розформований, на його базі був створений контррозвідувальний відділ, до якого перейшла і частина особливого відділу [8]. Необхідність цієї реорганізації членам ЦК ВКП(б) начальник 3-го відділу ГУДБ НКВС СРСР комісар державної без-

пеки 2-го рангу Л. Г. Миронов пояснював так: «У наших організаціях зовсім не було організовано контррозвідального відділу. З 1930 р. контррозвідального апарата немає, і ми його лише зараз створюємо. А що це означає відсутність контррозвідального апарата? Це означає, що ми фактично у нашій роботі підготовкою до війни знехтували. Практично у боротьбі це значило, що всі розвідальні організації, які діють на нашій території, не зустрічають потрібної протидії» [9].

В НКВС УРСР контррозвідальний відділ був створений наприкінці грудня 1936 р., і до його складу, окрім співробітників колишнього ЕКВ і працівників кількох відділків Особового відділу, влилися співробітники ліквідованого іноземного відділу. Втім, всупереч твердженням деяких сучасних українських дослідників 3-й відділ УДБ НКВС УРСР ніколи не мав назви розвідального, або відділу зовнішньої розвідки [10].

Першим начальником контррозвідального відділу УДБ НКВС УСРР 15 грудня 1936 р. став старший майор державної безпеки М. К. Александровський, який перед цим очолював особливий відділ УДБ НКВС СРСР. З січня 1937 р. його заступниками були призначені два капітана державної безпеки – Л. Й. Рейхман і колишній заступник начальника УНКВС по Дніпропетровській області В. І. Окруй. Останній, правда, пропрацював на цій посаді всього 12 днів і був переведений заступником начальника УНКВС у Вінницю. 27 січня від'їхав до Москви на посаду заступника начальника Головного розвідального управління Червоної Армії і М. К. Александровський. Не вдалося і Льву Йосиповичу затриматися у своєму кріслі - вже 13 лютого він був переведений на посаду заступника начальника УНКВС Київської області. Скоріш за все новий начальник 3-го відділу НКВС УРСР старший майор державної безпеки Д. М. Соколинський, який добре знав здібності Л. Й. Рейхмана по спільній роботі у Вінниці, не бачив останнього у ролі свого заступника.

На той час за штатним розкладом в усіх українських обласних управліннях (крім Харківського) був лише один за-

ступник начальника. Л. Й. Рейхмана же перевели по суті другим заступником до столичного УНКВС, першим працював капітан державної безпеки Г. А. Кловгант-Гришин. Як розподілялися між ними обов'язки – невідомо, але після переведення Кловганта-Гришина 27 березня до Харкова Рейхман лишився єдиним заступником начальника УНКВС старшого майора державної безпеки М. Д. Шарова і по суті тягнув на собі всю оперативну роботу київського управління. Мав він і певний партійний авторитет – на 5-й київській міській партійній конференції, яка проходила з 9 по 16 травня 1937 р., його обрали членом бюро міському КП(б)У [11].

Керівником Л. Й. Рейхман був досить жорстким та для досягнення потрібних результатів у слідчій роботі широко застосовував залякування підлеглих. Колишній начальник промислового відділку 4-го (секретно-політичного) відділу УДБ УНКВС по Київській області молодший лейтенант О. С. Томін пізніше свідчив, що «Рейхман мені заявив, що за розвал роботи у відділку, куди я був перекинутий місяць тому, я буду притягнутий до кримінальної відповідальності. І що у зв'язку з цим вже нібито віддано розпорядження про початок слідства у моїй справі, а поки що я мав виїхати у відрядження до Умані» [12].

В Умані в той час була організована міжрайонна оперативна слідча група на чолі з начальником місцевого райвідділу НКВС капітаном державної безпеки С. І. Борисовим (Лендерманом), якого Л. Й. Рейхман вчив «новим прогресивним методам слідства»: «Будучи в кабінеті Рейхмана в УНКВС області останній мені сказав, щоби форсувати справи і, якщо є необхідність, прикластися, тобто бити арештованих, то за узгодженням з вищестоящим керівництвом це можна робити... Рейхман мені каже: «Ви так працюєте, а я вам покажу, як ми працюємо». При ньому били одного арештованого, і Рейхман каже мені: «Він мовчить», а я йому відповідаю: «По-моєму, він кричить». Цими словами Рейхман дав мені зрозуміти, що арештований «мовчить», тобто не дає свідчень» [13].

Л. Й. Рейхман кілька разів приїздив до Умані «форсувати слідство». Згадує О. С. Томін: «На нараді сучасного виступу

Рейхмана зводилася до того, що вся група за ліберальні вороже-ягодинські методи слідства ним зараз же буде відправлена до камер, а бригада, що приїхала з ним, в першу чергу завершить слідство по справам самих працівників групи. Все це, природньо, пересипалося посиленнями на загрозу війни, на передвоєнний період, наводилися приклади ворожої роботи Ягоди, Балицького і т.п., так що все це вийшло досить переконливо. Після загроз арешту всієї групи та кожного окремо Рейхман попередив, що бригада, що приїхала з ним, піде по кабінетах і продемонструє, як потрібно по-новому працювати із заарештованими. Потрібно «горлянку брати свідчення, а не просити». І в залежності від здатності групи перебудуватися ним будуть зроблені висновки... Так що пряму загрозу для себе арешту я добре розумів в той період. Я згадую і слова Борисова після від'їзду Рейхмана про те, що він, Борисов, вважає, що його таки Рейхман заарештує».

Побоювалися арешту рядові уманські чекісти. Ось що згадує оперуповноважений лейтенант державної безпеки А. А. Данилов: «Рейхман робив зауваження, супроводжуючи їх криком і погрозами на адресу співробітників... що втратимо не лише партійні квитки, але й голови. Я особисто в той час вів справу на 3-х арештованих, які відмовлялися давати свідчення. Після приїзду Рейхмана я йому доповідав про цю справу. Він довів мене до плачу, назвав ворогом народу» [15].

Такий жорсткий, але продуктивний стиль роботи Л. Й. Рейхмана сподобався керівництву, і на початку серпня 1937 р. він був відряджений до Харкова, де вже 7-го числа підписав свій перший наказ як «заступник начальника УНКВС», хоча наказом НКВС УРСР був затверджений на цю посаду лише 5 вересня 1937 року [16].

Майже 7 місяців керував Лев Йосипович роботою харківських чекістів, формально залишаючись лише заступником начальника УНКВС. Тому і більшість оперативних документів він підписував саме так «заступник начальника УНКВС», значно рідше зустрічаються його підписи як «т.в.о. начальника УНКВС». Чому саме не відбулася його офіційна коронація, сказати важко, але перед своїм приїз-

дом до Харкова Рейхман був по суті «працівником обласного масштабу» без жодного досвіду самостійної керівної роботи. Тому, можливо, в Києві чи Москві сумнівалися в його здібностях і не знали, чи справиться він з керівництвом одним з найважливіших управлінь Радянського Союзу та йому дали «випробувальний термін». Можливий і інший варіант – на посаду обласного начальника планувався хтось із «солідних чекістів», який в силу певних обставин до Харкова так і не дійшов.

У Харкові Л. Й. Рейхману довелося по суті заново створювати керівне ядро управління оскільки посади майже всіх начальників відділів УДБ були вакантні. 15 серпня приступили до роботи нові начальники відділів УДБ УНКВС: 2-го – старший лейтенант державної безпеки Л. О. Чернов (колишній заступник начальника 1-го відділу (охорони) УДБ НКВС УРСР); 3-го – старший лейтенант державної безпеки Й. Б. Фішер (колишній начальник 3-го відділу УДБ УНКВС Вінницької області); 4-го – старший лейтенант державної безпеки А. М. Симхович (колишній начальник 4-го відділу УДБ УНКВС Вінницької області); 5-го (особливого) – старший лейтенант державної безпеки В. Л. Писарев (колишній начальник 3-го відділу УДБ УНКВС Одеської області); 6-го – капітан державної безпеки Д. С. Леопольд-Ройтман (колишній помічник начальника УНКВС Донецької області). І робота закипіла.

Приїзд Л. Й. Рейхмана співпав з початком всесоюзної операції по знищенню колишніх куркулів, активних антирадянських елементів та кримінальників. Для кожної області НКВС СРСР встановило ліміти на кількість осіб, яких потрібно було засудити за першою (розстріляти) чи за другою (відправити до таборів) категоріями. Для Харківської області був встановлений ліміт: 1500 чоловік по першій категорії, та 4000 чоловік по другій.

19 серпня 1937 року Л. Ф. Рейхман підписав оперативний наказ про проведення «польської операції», де зазначив категорії, «які підлягають арешту:

1. Військовополонені, дезертири і легіонери польської армії, які лишилися в СРСР.

2. Перебіжчики із Польщі, незалежно від часу їхнього переходу в СРСР.

3. Політемігранти і політобмінні із Польщі.

4. Колишні члени ППС та інших польських націоналістичних партій і контрреволюційних формувань.

5. Колишні розвідуправлінці та агенти іноземного відділу по Польщі.

6. Галичани, військовослужбовці армії Петрушевича, які лишилися в СРСР, а також ти, хто прибув у різні роки до Радянського Союзу.

7. Реемігранти, петлюрівці і білі, які повернулися з Польщі до Союзу.

8. Поляки-старослужбовці цукрових заводів і інших підприємств.

9. Колишні контрабандисти і особи, які були засуджені у минулому як шпигуни та учасники контрреволюційних націоналістичних організацій.

10. Клерікально-націоналістичний елемент.

11. Вихідці з Польщі та прикордонної смуги, у відношенні до яких є матеріали, що компрометують.

12. Відвідувачі польських консульств.

13. Польський контрреволюційний націоналістичний елемент.

14. Особи, що мають родинні та інші зв'язки у Польщі, у відношенні до яких є матеріали, що компрометують.

15. Особи, які розробляються за підозрою у польському шпигунстві, незалежно від їх національності.

16. Агентура по полякам та іншим об'єктам (поляки або вихідці з Польщі), яка підозрюється у дезінформації та дворушництві, або такі, що не виправдали себе по роботі».

Слід відзначити, що в оперативному наказі НКВС СРСР за № 00485 від 11 серпня 1937 року, згідно до якого арешту підлягали 5 категорій радянських громадян, по Харківській області таких категорій було 16 (додані пункти 5-12,14-16).

На оперативних нарадах Л. Й. Рейхман підкреслював, що партія дала вказівку «ворога змусити всіма засобами роззброїтися», і особистим прикладом показував, як це робиться. Оперуповноважений І. С. Друшляк, пізніше свід-

чив: «Я допитував завідувача сільськогосподарським відділом Харківського обкому партії Сазонова. Сидів з ним майже добу. Не зізнається. Заходить Рейхман, якому я доповів, що Сазонов свідчень давати не бажає. Рейхман з ним поговорив, а потім питає: «Слухайте, Сазонов, вам коли-небудь морду до крові били?» Той відповідає, що ні. «Так я вам зараз наб'ю», – сказав Рейхман і почав його бити. Для мене це було дико, я вперше це побачив і це справило на мене незабутнє враження. Вочевидь мій дурнуватий стан помітив Рейхман, оскільки за кілька годин викликав мене до кабінету Сімховича... та почав розпитувати, хто я та звідки. Я йому розповів, після чого він повчально розпочав: «З ворогами в білих рукавичках не воюють, з ними виявляти малодушність не слід. Ось ви і зробіть звідси висновок, адже я бачив, яке враження справила на вас моя розмова з Сазоновим» [18].

Крім того, Л. Й. Рейхман категорично вимагав від співробітників «щоденного закінчення щонайбільшої кількості справ та скорішого направлення їх на позасудовий розгляд» [19].

В той час, коли з обвинуваченими за політичними мотивами не церемонилися, до кримінальників ставилися більш чемно. 4 листопада робітниками 11-го міського відділку міліції був затриманий і після отримання санкції районного прокурора поміщений під варту обвинувачуваний у пограбуванні І. Х. Рябінін. 25 листопада справу по його обвинуваченню було закінчено та направлено до Дзержинської районної прокуратури, яка через чотири дні повернула справу назад для проведення додаткового дізнання. Незважаючи на те, що термін утримання І. Х. Рябініна під вартою закінчувався 4 грудня, його допрацьовану справу відправили лише через п'ять днів. Коли про це доповіли Л. Й. Рейхману, то він миттєво видав наказ: «Відмічаючи наявність грубої халатності до своїх обов'язків з боку начальника 11 міськвідділку робітничо-селянської міліції Шафрана, у наслідку яких була порушена революційна законність (утримання обвинувачуваного під вартою без санкції прокурора), наказую: арештувати Шафрана на 5 діб без виконання службових обов'язків» [20].

Діяльність Л. Й. Рейхмана на Харківщині гідно оцінили у владних кабінетах. 17 листопада 1937 року йому було надане звання майора державної безпеки, 19 листопада політбюро ЦК КП(б)У задовольнило клопотання Харківського обкому КП(б)У про дозвіл кооптувати його до складу бюро обкому КП(б)У [21], а 19 грудня Лев Йосипович був нагороджений орденом Червоної Зірки [22].

На 10 січня 1938 р. в Харківській області було заарештовано 18368 чоловік (з них по «справі право-троцькістської організації» - 500, по «польській контрреволюції» - 3700, «по німецькій контрреволюції» - 952, «по українській націоналістичній контрреволюції» - 2034, «по куркульству» - 11148, по латиській контрреволюції - 337, агентів грецької, румунської та японської розвідки - 299, по церковникам і сектантам - 1043, по антирадянським політпартіям - 121. Станом на 3 січня 1938 р. обласною трійкою УНКВС було засуджено 9850 чоловік, з яких було розстріляно 3450 осіб (1811 куркулів, 392 кримінальника, 1247 «інших»). В області було проведено 8 відкритих процесів, на яких було засуджено до розстрілу 31 особу, до 10 років таборів - 21 [23]. Пізніше, коментуючи свою роботу в Харкові, Л. Й. Рейхман відзначить «горячку, поспішання в справах, поспішання із заарештованими, по суті показували цифри оперативного нажиму» [24].

У середині лютого 1938 р. до столиці Радянської України прибув М. І. Єжов. На оперативній нараді керівного складу НКВС УРСР він охарактеризував всю попередню роботу українських чекістів як штуркарство, удар по одинакам і відзначив повну відсутність роботи по викриттю організованого антирадянського підпілля. Єжов був особливо незадоволений слабкою роботою по викриттю українського, польського та німецького антирадянського націоналістичного підпілля, наголошуючи на тому, що в Україні збереглися петлюрівські, махновські та денікінські антирадянські кадри. Він повідомив присутніх, що для очищення республіки від ворогів народу при УНКВС створюються особливі тройки та запропонував начальникам обласних управлінь скласти кількісний ліміт справ, які вони вважають необхідним

пропустити через трійки УНКВС[25]. Л. Й. Рейхман доповів М. І. Єжову, що в області перебуває на обліку 12154 ворожих елементів, з яких 3748 чоловік слід негайно заарештувати, і просив виділити додаткові ліміти на арешт 8000 чоловік, з яких – 3000 чоловік підлягали страті [26].

Після наради відбувся банкет, про перебіг подій на якому розповів згодом начальник 4 відділу УДБ УНКВС Київської області капітан державної безпеки О. О. Волков: «Перед від'їздом Єжова з Києва на квартирі в Успенського відбулася велика п'янка, на якій були присутні ряд співробітників НКВС: Єжов, Успенський, Радзивіловський (заступник наркома внутрішніх справ УРСР старший майор державної безпеки – авт.), Рейхман, Листенгурт, Якушев (начальник УНКВС Житомирської області капітан державної безпеки. – Авт.), Приходько (начальник УНКВС Кам'янець-Подільської області капітан державної безпеки. – Авт.), Бабич (т.в.о. начальника УНКВС Київської області майор державної безпеки. – Авт.), Кобизев (начальник відділу кадрів НКВС УРСР капітан державної безпеки – авт.), Єгоров (заступник начальника відділку 4 відділу ГУДБ НКВС СРСР. – Авт.) та інші... Тут же на цьому п'яному банкеті деякі співробітники отримали призначення від Єжова і на керівні посади в НКВС СРСР» [27]. Серед останніх був і Л. Й. Рейхман, але з переїздом до Москви йому довелося зачекати.

На початку березня Л. Й. Рейхман переїздить до Києва, де в якості «тимчасово виконуючим посаду начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР» [28]. За прямою вказівкою наркома внутрішніх справ УРСР О. І. Успенського він та його підлеглі сфальсифікували протоколи допитів командира корпусу військово-учбових закладів Київського військового округу комдива І. Д. Капуловського, а також колишнього наркома освіти республіки В. П. Затонського, за свідченнями яких проходила велика кількість інших осіб. О. І. Успенський доручив Л. Й. Рейхману допитати ряд арештованих і написати в протоколи їхніх допитів всіх осіб, що проходили за свідченнями І. Д. Капуловського та В. П. Затонського.

Пізніше Л. Й. Рейхман свідчив, що «після допитів цих заарештованих я повідомив О. І. Успенського, що вписати

прізвища ці неможливо, оскільки арештовані їх зовсім не знають і жодної уяви про них не мають. Втім я отримав категоричний наказ Успенського «арештованих бити в кров, щоб вийшло» [24]. Л. Й. Рейхман також встиг викрити українську філію «Російського Загальновійськового союзу» та «петлюрівське антирадянське підпілля» [30].

29 березня 1938 р. Л. Й. Рейхман відбув до Москви [31] на посаду начальника щойно створеного 7-го відділу (оборонна промисловість) 1-го Управління НКВС СРСР. На Луб'янці Лев Йосипович був причетним до багатьох сумнозвісних справ. Зокрема під його керівництвом була сфабрикована справа проти групи відповідальних працівників Наркомату оборонної промисловості СРСР (начальника 8-го Головного управління бригадного інженера В. Д. Свиридова, І. Ф. Тевосяна, Б. Д. Ваннікова, Віткуса, Цветасва та інших), на яких у нього спочатку не було жодних оперативних даних, але після нещадного биття арештовані почали обмовляти один одного [32].

Нарком внутрішніх справ СРСР Микола Єжов цінував Л. Й. Рейхмана і довіряв йому найвідповідальніші справи, у тому числі і підготовку заарештованих до очних ставок, на яких були присутніми члени Політбюро ЦК ВКП(б). Наприкінці вересня 1938 р. М. І. Єжов призначив Л. Й. Рейхмана начальником 1-го відділу ГЕУ НКВС СРСР [33].

Восени 1938 р. зірка М. І. Єжова почала згасати, і його новий перший заступник Л. П. Берія став кидати за ґрати найбільш одіозних єжовців. 28 жовтня 1938 р. прийшли і за Львом Йосиповичем. І хоча вже наступного дня він повністю визнав свою вину, слідство у його справі тривало більше року. Судову справу по звинувачуванню Л. Й. Рейхмана у злочинах, передбачених статтями 58-1-«а» та 58-11 кримінального кодексу Російської РФСР, 25 січня 1940 р. розглядала на закритому засіданні Військова колегія Верховного Суду СРСР у складі: голова – армвійськюрисст В. В. Ульріх; члени – бригадійськюриссти Л. Д. Дмитрієв і О. Г. Сусліні; секретар – військюрисст 2-го рангу М. В. Козлов. Враховуючи, що «Рейхман, працюючи начальником відділку ЕКУ НКВС УСРР у 1933 році, був завербований до антирадянської терорис-

тичної змовницької організації, що існувала в органах НКВС УСРР, одним із керівників цієї організації був Мазо. У наступні роки Рейхман, працюючи на відповідальних посадах в органах НКВС УРСР, а потім начальником ГУДБ НКВС у своїй чекістській діяльності проводив ворожу роботу, яка була направлена на знищення партійно-радянських кадрів та збереження від розгрому контрреволюційних формувань Військова колегія Верховного Суду СРСР засудила його «до вищої міри карного покарання – розстрілу з конфіскацією всього його особистого майна. Вирок остаточний і оскарженню не підлягає» [34]. Прикметно, що на судовому засіданні Л. Й. Рейхман визнав себе винним у всіх обвинуваченнях окрім шпигунства. Вирок було виконано наступного дня у Москві.

У роки «горбачовської перебудови» дочка Л. Й. Рейхмана Ж. Л. Зайденберг звернулася з клопотанням про помертну реабілітацію батька. Старший військовий прокурор відділу управління головної військової прокуратури з реабілітації полковник юстиції Ю. П. Панікер справу переглянув і зробив висновок, «що хоча Рейхман за статтями 58-1 «а» і 58-11 КК РРФСР засуджений безпідставно, але оскільки в його діях присутній склад злочину, передбачений статтею 193-17 «б» КК РРФСР, постановка питання винесення протесту є недоцільною» і, «керуючись частиною 2 статті 376 карного кодексу РРФСР», запропонував: «1. Підстав для винесення протесту на вирок Військової колегії Верховного Суду СРСР від 25 січня 1940 р. у відношенні Рейхмана Льва Йосифовича не має. 2. У задоволенні заяви Зайденберг Ж.Л. відмовити». Генерал-майор юстиції В. Г. Провоторов цей висновок затвердив [35].

Біографія Л. Й. Рейхмана насичена подіями, які викликають науковий та громадський інтерес, так як проливають світло на каральну політику в СРСР, відтворюють реалії суспільно-політичного життя радянського соціуму в 1920-1930-ті роки.

Література

1. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К.: Абрис, 1997. – С. 539 – 540; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД 1934-1941. Справочник – М., 1999 - С. 359.
2. Російській центр збереження історичних документів новітньої історії (РЦЗІДНІ). – Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0731850.
3. Відділок спеціальних фондів Інформаційного Центру Головного Управління МВС по Самарській області. Архівна особова справа за № 11235 на Серебрякова-Ступницького А.М. – Арк. 37-40.
4. ГДА СБУ (м. Донецьк). - Спр. 564. - Арк. 56-60.
5. Галузевий державний архів Управління внутрішніх справ Харківської області (далі - ГДА УМВС ХО). Колекція документів. Наказ НКВС УСРР по особовому складу від 13.09.1934 р.
6. Там само. Наказ НКВС УСРР по особовому складу від 21.11.1934 р.
7. ГДА СБУ (м. Дніпропетровськ). - Спр. 4904. - Арк. 15.
8. ГДА УМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР №00383 від 28.11.1936 р.
9. Матеріали феверальско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории. - 1995. - № 2. - С.10.
10. Керівники української зовнішньої розвідки / авт.- упоряд. В. Д. Хоменко, О. В. Скрипник, І. М. Шиденко, І. В. Білоконь, В. О. Романюк. – К., 2010. – С.52,67,70,73,74.
11. Пролетарська правда (м. Київ). – 1937. – 17 травня.
12. ГДА СБУ (м. Київ). - Ф.5.- Спр.38195. -Т.5. - Арк. 115зв-116.
13. Там само. - Т.6. - Арк. 141-142.
14. Там само. - Арк. 242.
15. Там само.
16. ГДА УМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС УРСР № 345 від 5.09.1937 р.
17. Там само. Наказ по УНКВС Харківської області № 612 від 19.08.1937 р.
18. ГДА СБУ (м. Київ). - Ф. 5. - Спр. 45704. - Т. 2. - Арк. 87.
19. ГДА СБУ (м. Харків). - Спр. 023528. - Арк. 28.
20. ГДА УМВС ХО. Колекція документів. Наказ по УНКВС ХО № 33 від 19.01.1938 р.
21. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 6. – Спр. 441. – Арк. 64.
22. Правда. -М., -1937. -20 грудня.
23. Золотарёв В. А. Особенности работы УНКВД по Харьковской области во время проведения массовой операции по приказу № 00447 // Сталинизм в советской провинции: 1937-1938 гг.

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД, ОДЕСИКА

Массовая операция на основе приказа № 00447 / сост. М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Биннер). – М., 2009. – С. 588–590.

24. Черушев Н. С. Удар по своим. Красная Армия 1938-1941. – М., 2003. – С. 376

25. ГДА СБУ (м. Полтава). – Спр. 19533. – Т. 1. – Арк. 65.

26. ГДА СБУ (м. Харків). – Спр. 08839. – Арк. 82 – 83.

27. ГДА СБУ (м. Полтава). – Спр. 19533. – Т. 1. – Арк. 68.

28. ГДА УМВС ХО. Колекція документів. – Наказ НКВС УРСР № 61 від 07.03.1938 р.

29. Державний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації 9 (далі - ДА ФСБ РФ). – Спр. 14740. – Т. 3. – Арк. 127.

30. ГДА УМВС ХО. Колекція документів. – Наказ НКВС СРСР № 109 від 29.03.1938 р.

31. ДА ФСБ РФ. – Спр. 14740. – Т. 3. – Арк. 127.

32. ГДА УМВС ХО. Колекція документів. – Наказ НКВС СРСР № 00641 від 29.09.1938 р.

33. ДА ФСБ РФ. – Спр. 975094. – Т. 2. – Арк. 471–472.

34. Золотарьов В.А. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі 1919–1941.- Харків, 2003. – С. 281-282.

*Микола Михайлуца,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри українознавства,
історико-правових та мовних дисциплін ОНМУ*

РЕЛІГІЙНИЙ ТРАДИЦІОНАЛІЗМ ПРОТИ РУМУНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ (КІНЕЦЬ 1930-х – ЧЕРВЕНЬ 1940 Р.)

Актуальність обраної проблеми є безперечною з цілої низки аргументацій: оскільки сьогодення ставить перед суспільством і релігійною громадою краю все нові й досить гострі питання, на які, маємо в цьому тверду впевненість, можуть відповісти лише фахівці-історики; оскільки, в українській науковій літературі відсутні праці з даної тематики, а значить історіографія проблеми надто звужена і потребує наукової актуалізації; оскільки зарубіжні історики, і в першу чергу румунські, зі свого бачення висвітлювали проблему, а статті П. Шорнікова (Молдова) [1] і А. Жуковського (Франція) [2], репрезентуючи християнське життя в Південній Бессарабії, не вичерпують також проблеми – перший, з позицій і інтересів російського православ'я, а другий, з погляду на інтереси діаспори. Певним внеском у розробку проблеми були й наші монографії [3], проте маємо змогу зараз продовжити висвітлення деяких питань релігійного традиціоналізму.

З часів Першої світової війни і до червня 1940 р., населення переважно православними християнами, південна частина Бессарабії перебувала у складі Румунії. Загальна площа цієї території становила близько 14,5 тис. км². За переписом 1939 року на теренах Акерманського (за румунського адміністрування м. Акерман називалось Cetății-Albe – Четатя-Албе. Зараз – м. Білгород-Дністровський Одеської області. – М.М.) та Ізмаїльського повітів українці та росіяни разом становили відповідно 39% і 34,7% від всього населення [4, с. 37]. У абсолютному вираженні в південно-бессарабських повітах мешкало разом 232,5 тис. україн-

ців і росіян, з них у Акерманському повіті - 143,5 тис. і майже 89 тис. осіб у Ізмаїльському.

За результатами згаданого перепису загалом на цих територіях мешкало біля 624 тис. осіб. Інші дані, які наводив свого часу історик А. Жуковський, свідчать, що на зазначених землях проживало 650 тис. жителів [5, с. 83]. На противагу дослідникам, архівні джерела ДАОО (фонд Ізмаїльського обкому КП(б)У) за 1941 р. подають, на нашу думку, значно завищену чисельність населення Ізмаїльської області на межі 800 тис. мешканців [6, с. 50]. Стосовно населення і його національного складу відмічається в примітці, що більшість жителів області становлять українці, їх понад 300 тис., і росіяни - до 200 тис. осіб, переважна більшість українців і росіян мешкала у містах Ізмаїл, Акерман, Кілія та в Бородінському, Старокозацькому, Татарбунарському, Суворовському, Лиманському районах. У Болградському і Ново-Іванівському районах проживали болгари. Чисельність інших національностей краю мала такий вигляд: понад 140 тис. болгар, понад 60 тис. молдаван, біля 5,2 тис. гагаузів, понад 5,7 тис. євреїв та біля 11 тис. представників інших національностей. Переважна більшість з них добре володіли російською, українською і румунською мовами.

Проте, навіть враховуючи неточності підрахунків, очевидні розбіжності, які перед усім можна пояснити невизначеністю самого населення щодо їх національної приналежності, підкреслимо - українці становили понад третину населення Півдня Бессарабії. У купі з росіянами, болгарами та іншим балканським населенням чисельність слов'ян наближалася до 65-67% мешканців [7, 74-75]. Поряд з тим, кишинівський історик П. Шорніков, в якійсь мірі залишаючись на проросійських великодержавницьких позиціях і відкидаючи факт переважаючої частки українців у регіоні, стверджує, що в Ізмаїльському повіті саме «росіяни та інші слов'яни становили біля 70% населення» [8, 159]. На нашу думку, значно важливішим є, передусім, те, що переважаюча слов'янська частка саме і визначала специфіку релігійного життя краю. Оскільки за винятком невеликої групи циган, німців та євреїв, які в незначній мірі лише репрезен-

тували конфесійно-етнічне розмаїття, переважна більшість населення була віровідданою споконвічному Православ'ю та його відгалуженням.

Однак ще з початку 20-х років ХХ ст. у Південній Бессарабії досить гостро стояла проблема духовно-релігійної юрисдикції православних приходів. Оскільки церква та її ієрархи з давнини користувалися значним впливом на суспільство, румунська влада також намагалася через церковно-адміністративні структури виправдати і укріпити свою присутність у Бессарабії та завдяки румунізаторській політиці серед православного населення закріпитися на перспективу. Протягом усього періоду 20-30-х років йшла непримиренна боротьба Священного Синоду Румунської автокефальної православної церкви за чисельний прошарок представників південно-бессарабського православного кліру з метою їх відокремлення від митрополії Російської православної церкви. Остання до окупації Румунією (в січні 1918 р. – М.М.) нараховувала три єпархії (Кишинівську, Хотинську та Болградсько-Ізмаїльську), до яких входили 1084 приходи, 27 монастирів, 7 чернечих скитів та 3 духовні семінарії [9, с. 159].

Синод, румунські клірики та місцева адміністрація у передвоєнне десятиліття намагалися обмежити у церковному житті півдня Бессарабії функціонування церковнослов'янської та російської (української) мов. Перед усім через заборону викладання у семінаріях та духовних училищах, вилучення стародавніх книг та заборону священикам читати проповіді тощо.

Наступним кроком у підкоренні бессарабських церков румунській патріархії та проведенні румунізації православного життя було впровадження у жовтні 1924 р. церковного календаря, виправленого відповідно до Григоріанського. Цей факт став причиною подальшого багаторічного конфлікту між духовенством та православною віруючою громадою, який тягнувся до самої війни. Часто конфлікт переростав у селянські бунти та масові заворушення.

У 1930-ті роки існування Російської православної церкви (далі – РПЦ) відстоювалося багатонаціональним рухом, в

якому приймали участь усі, хто був проти румунізації, у тому числі росіяни, українці, болгари й русифіковані молдавани. Згадуваний нами історик П. Шорніков наводить заяву одного з лідерів російського національно-релігійного руху у Бессарабії Г. Цамуталі, який визначав відмінності між Російською та Румунською помісними церквами: «1. Ми здійснюємо богослужіння слов'янською мовою, тобто нашою національною церковною мовою, що є відмінною не за суттю, а лише за формою.

2. Ми користуємося у церкві старим календарем. Однак ми вважаємо, що разом з Румунською Церквою ми сповідуємо ту ж Східну Православну Віру. Тому ми просимо Румунську Церкву прийняти нас до свого канонічного преклоніння, звичайно, за умови збереження вказаних особливостей, з яких витікають без сумніву наступні права:

1. Мати свої окремі церковні Общини, в яких служба проводилась слов'янською мовою і за старим календарем;

2. Обирати членів кліру, що дозволяється Церковними канонами і що має місце в деяких Православних Східних Церквах...» [10, с. 164].

Звичайно ж румунські ортодокси не збиралися відступати від своєї мети. Останнім аргументом Румунського патріархату у канонічній дискусії було цькування тих представників кліру, які були прихильниками старого стилю. Політична поліція постійно вимагала від церковних архієреїв сприяння у нагляді за населенням і приборканні «вилазок з метою русифікації». У жовтні 1937 року були засуджені за відправлення культу за старим стилем, попри заборону єпископії, священники Борис Бінецький, Дмитро Стецкевич та інші. Через кілька місяців сігуранца звинуватила у проведенні «панславістської» пропаганди групу жінок – прихожанок цих священників.

Наприкінці 30-х років ХХ ст. єпископію Cetății-Albe – Ismail (далі – Четатя-Албе-Ізмаїл) очолював ревний прихильник румунізації єпископ Діонісій, якого з 19 вересня 1941 року замінив єпископ Полікарп. На чолі Румунської автокефальної православної церкви, Священного Синоду був патріарх Никодим. З точки зору церковно-адміністра-

тивного підпорядкування бессарабські землі входили до єпархії Четатя-Албе-Ізмаїл з чисельними парафіями, що розташовувалися у трьох повітах (жудецах). Кожний повіт поділявся на круги. Разом в єпархії налічувалося 10 кругів – у Ізмаїльському і Кахульському по 3 і в Четатя-Албському – 4. Наприкінці 30-х років ХХ ст., за даними єпархіального секретаріату, який надіслав інформацію згідно до запиту Міністерства освіти і культур Румунії у повітах: Ізмаїл, Кахул (зараз – Республіка Молдова) та Четатя-Албе налічувалося 220 парафій з православними храмами в містах і сільських общинах (комунах) [11, с. 40 - 46].

Серед названих повітів найчисельнішим був Четатя-Албський (Білгород-Дністровський), який налічував 86 парафій. У Ізмаїльському та Кахульському відповідно було 70 і 64. Оскільки саме українці, росіяни та болгари мешкали переважно в Ізмаїльському та Четатя-Албському повітах, а це 156 православних парафій, то етно-конфесійний чинник у стосунках місцевої православної громади з румунською владою та Священним Синодом Румунської Православної Церкви був, на нашу думку, визначальним. Звичайно ж така ситуація зберігалася у передвоєнні роки і до самого приходу радянської влади на ці землі влітку 1940 р. і продовжувалася протягом усього періоду румунської окупації, до літа 1944 року.

Національно-релігійну проблему в даному регіоні не можна розглядати інакше аніж під кутом мовної політики румунської влади щодо інших православних, тобто місцевого населення, окрім, можливо, молдавського. Саме проблема мовного плюралізму у церковному богослужінні румунами категорично заперечувалася, як, власне, і в інших сторонах життя.

Румунська православна церква як невід'ємна духовна інституція румунської держави, перебуваючи на бессарабських теренах, керувалася новою конституцією Румунії, де у 94 Артикулі, в категоричній формі наголошувалось: «Румунська мова є офіційною мовою в Державі». Виходячи з цього, командування корпусу 3-ї румунської армії, що розквартирувалася також і на теренах Бессарабії, своїм роз-

порядженням №13 від 13 лютого 1938 р., за підтримки Ради Міністрів та Патріарха Румунії забороняло усім службовцям публічно розмовляти іноземною мовою під час служби, за винятком випадків дозволених законом чи регламентом. Церква тут вбачала й свою важливу роль та завдання. Так, єпископ Діонісій у своїй резиденції в Ізмаїлі, 6 квітня 1938 р. видав «Циркуляр усім протопопам парафій, монастирів, каплиць, церков єпископії і кафедральних м. Ізмаїла» [12, с. 109], в якому визначив у межах «національних кордонів» ряд жорстких вимог. По-перше, усі служби (акафісти, поліхронії тощо), що мали відбуватися в церквах та каплицях офіційних чи приватних, повинні були виконуватися лише румунською мовою. Клірики мали піклуватися, щоб усі написи російськими буквами, із зовнішніх та внутрішніх церковних стін й інших об'єктів культури, були замінені румунською мовою. По-друге, використання іншої мови в святих службах дозволялося лише тільки тоді, коли запрошені до храму прихожани не знають румунської. По-третє, за спільним бажанням архієпископа Кишинівського та командування 3-ї армії, щоб жодного слова не вимовлялося іншою мовою крім румунської в молитовних будинках, визнаних законом. Окрім того, на різних зібраннях сектантів: штурндо-баптистів, баптистів, адвентистів, молоканів та інших, всі проповідники та слухачі мають користуватися виключно тільки румунською мовою, як у живій формі, так і на письмі. По-четверте, за умови, коли протопопи чи парафія матимуть потребу у проведенні будь-якої конференції чи диспуту із сектантами російською чи слов'янською мовами, потрібно заздалегідь просити уповноваженого від єпископа із зазначенням особи місіонера, місця, дати і часу, щоб надіслати на те дозвіл. І нарешті, вимагалось від кліру єпархії не підтримувати розмови по-слов'янськи в парафіях ні на вулицях, ані на базарах, а лише користуватися румунською мовою. Усі церковнослужителі повинні були терміново виконати зазначене вище, щоб уникнути судових санкцій для непокірних.

Такий «драконівський» циркуляр і переслідування з боку жандармів та поліції «релігійних традиціоналістів»

визвали невдоволення серед слов'янського населення Бессарабії, особливо там, де воно компактно проживало. Почалося масове звернення з різного роду петиціями і проханнями до місцевих та єпархіальних архієреїв з боку поодиноких та колективних захисників місцевого православ'я. Тут доречно навести лист (повний текст див.: 13, 221-222), підписаний Георгієм Чернявським, від імені мешканців комуни Кара-Мехмет (зараз – с. Вишневе Одеської області) і датований 18 квітня 1938 р., до отця Федора, священника церкви Св. Іоанна Богослова. У ньому, між іншим, говорилося: «За розпорядженням уряду, по всій Румунії, у православних церквах, служба Божа повинна здійснюватися виключно тільки румунською мовою, однак, навіть зараз, усі старожили, до сих пір, не навчилися говорити по-румунськи. Ці старожили-українці, перестали ходити до православної церкви, адже вони розуміють службу Божу в церкві виключно тільки церковнослов'янською... Уся служба, – пояснює далі Г. Чернявський, мені знайома церковнослов'янською, а румунською – зовсім нічого не зрозуміло; немає в мені того почуття, того ревного ставлення, яке було до сих пір, я не можу славити Господа Бога тими молитвами, тією хвалою, якою я висловлювався зрозумілою мені мовою...» [14, 117].

Не тільки законопослушні православні віруючі, але й сектантські відгалуження, особливо баптисти, не визнавали ніяких обмежень румунської влади і продовжували серед населення релігійну пропаганду свого віровчення та проводили церковні богослужіння російською-українською (часто в документах ототожнювалось. – М.М.) мовами.

Стурбований невиконанням розпорядження єпископ Діонісій надіслав звернення до священнослужителів, в якому акцентував увагу на наступному: «Останнім часом отримуємо скарги від кліру, що баптисти у протигагу усіх настанов користуються і сьогодні під час публічних релігійних служб тільки російською мовою...», тому, керуючись зверненням Міністерства культури і мистецтв № 16507 від 9 квітня 1938 р. на адресу голови общин баптистів м. Кишинєва, просив усіх священників «заборонити сектам здій-

снювати релігійну службу, як і проповідування, російською мовою. Або ж, дозволити в парафіях з компактним населенням, яке приналежне до національних меншин, російської чи болгарської, богослужіння однієї сторони» [15, 119]. Такий підхід ієрарха мав під собою вагомі підстави. Щоб запобігти впливу сектантів на віруючих через мовленнєву духовну практику, серед деяких місцевих православних кліриків виникали пропозиції до екзарха про надання мові «меншин» (йдеться про слов'янську. – М.М.) офіційного характеру в богослужіннях. Наприклад, лист за №810/938 від протопопа з круга Ізмаїльського повіту та звернення №58/938 пароха церкви Святої Матері Мироносиці в Ізмаїлі пропонували саме такий підхід до вирішення справи задля збереження православних парафій від відтоку віруючих та «зараження сектантством».

Релігійна напруга у краї змусила церковних ієрархів Бессарабії послабити явний румунізаторський тиск на слов'янське населення і шукати певної модернізації у вирішенні мовного питання в церковних богослужіннях. З червня 1938 р. єпископія видала розпорядження, в якому доводила до відома клір про те, що попередній циркуляр Священного Синоду за № 2833 від 18 травня того ж року, зазнав деяких змін. Суть їх полягала у тому, щоби у селах з переважаючим румунським населенням служби відправлялися тільки румунською, а в селах зі слов'янською популяцією чи з переважаючою часткою слов'ян, більша частина служби мала проводитись румунською і лише по одній ектенії і по одній молитві слов'янською [16, с. 1]. З цією метою було надіслано до місцевих протопопів таблицю з етнічною та релігійною класифікацією парафій.

Румунська церковна ієрархія та Міністерство культури, будучи наляканими відтоком віруючого населення від одержавленої і унітарної румунської церкви до різних (часто неконтрольованих) сект, змушене таки було йти на поступки, хоч і не втрачало надії на широку і повсюдну румунізацію.

Вдаючись до систематичних перевірок, керівництво єпископії у такий спосіб підтримувало стабільне та покірливо-умиротворене становище підлеглих парафій усіх без

винятку південно-бессарабських округ. Інспекторським перевіркам піддавались питання як суто адміністративно-церковного життя парафій, так і культурно-релігійного. У першу чергу вияснялося: ставлення до своїх пастирських обов'язків священників та іншого церковного кліру, міра задоволення ними духовних потреб парафіян; існування будь-яких розбіжностей в церковних службах та поміж священниками в храмах; наявність уніфікації відповідно до загально прийнятих норм богослужіння тощо.

Значна увага також приділялась внутрішньому та зовнішньому стану культових споруд, вчасному їх ремонту, забезпеченню необхідними для діяльності книгами, речами та ритуальним посудом. Так, протопоп 1-го кругу Ізмаїльського повіту Віктор Беров після інспектування у серпні 1939 р. - лютому 1940 р. парафій Чишма-Вирунта (зараз - с. Криничне Болградського району) та Дермендере (зараз - с. Каланчак Ізмаїльського району Одеської області) констатував, що «службу в цих селах проводять у церквках стареньких, але тримають у чистоті й порядку. Храми обладнані усім необхідним для церковного богослужіння. Стосунки між кліром добрі, як і поміж парафіями. Клір відповідально виконує свої обов'язки по відношенню до церкви і до самих парафіян, завдяки чому спостерігається мир і спокій у селах. У культурно-духовній царині населення досить благочестиве завдяки тому, що настоятелі храмів священники Ілля Зубку та Андрій Куликовський, разом з дияконами А. Агурою і В. Мар'яном багато працюють над тим, щоби людські душі перейнялися євангельським ідеалом»[17, 7; 9].

Зазвичай така ситуація повною мірою задовольняла керівництво єпископії, тільки б не було проявів релігійного сепаратизму, сектантства чи славізму. Останнє, вважалось також негативним явищем, оскільки підтримувалось православними ієрархами Російської православної церкви з Радянського Союзу. Глибокі корені російського православ'я, пророчені в бессарабських землях ще з початку ХІХ століття, викоринити румунській владі було досить складно.

Безперечно, що одним з основних чинників, який сприяв духовному протистоянню насильницькій румунізації,

був тісний зв'язок місцевих осередків православ'я з провідними духовними центрами Російської православної церкви через книжність та духовну літературу. Боже слово, викладене у святих писаннях, було багатомісним надбанням православних храмів цього регіону. Кожний церковний осередок мав десятки старовинних духовних книг, різних видань Біблії, збірок літургій тощо. Наскільки міцною була духовна основа служителів культу, свідчить наявність ритуальних книжок, написаних слов'янською мовою в ізмаїльських храмах: церкві Св. Димитрія і соборі Св. Миколая. У інвентарному списку бібліотеки церкви Св. Димитрія на початку 1941 р. було зареєстровано 67 назв книжок духовного змісту [18, 4-5]. Серед них значилися: 2 примірники «Октоїха» 1845 р., «Треби» 1813 р., «Апостол» 1891 р., «Пантікослов» 1813 р., «Мінеї 12 місяців» 1834 р., чотири примірники «Псалтиря» 60-80-х рр. ХІХ ст., чотири великих і три малих «Літургій», акафісти Святих Варвари, Іоанна Хрестителя, Матері Божої, Матері Божої Казанської, Іоанна Богослова, Сімеона, Матері Божої Скорботної Радості, Пророка Іллі, Матері Божої «Неопалима купина», Марії Магдалини, Господа Ісуса Христа, Миколая, Святої Богородиці, Серафима Саровського, Кирила і Мефодія та ін.

Як правило, духовно-культува література була видана типографіями Києво-Печерської та Почаївської лавр у до-революційний період. Духовно-пастирський фонд бібліотеки собору Св. Миколая в Ізмаїлі нараховував 36 найменувань книг, загальною кількістю 69 томів. Більшість богословських видань було видруковано у типографіях Священного Синоду в Москві і Санкт-Петербурзі на сто років раніше від подій 1930-х рр. [19, 7-7 зв.].

Духовне керівництво румунської церкви прекрасно розуміло й те, що саме через простого служителя культу – священника, як безпосереднього носія і пропагандиста румунської монархічності та християнізму, можна впливати на віруючих та співчуваючих православним бессарабцям. Архієреї єпископії Четатя-Албе – Ізмаїл робили все можливе, заради заохочення представників духівництва в їхній місіонерській та пастирській діяльності. Серед форм відзнаки «відданих

справі Христовій» кліриків були нагороди у вигляді грошових премій, грамот, коштовностей і різноманітних подарунків тощо. Окрім матеріальних та моральних відзнак клірикам надавалися також титули та звання, які були своєрідним ступенем у кар'єрному просуванні по сходинках церковної «табелі о рангах». Так, у грудні 1939 р. було нагороджено 19 кліриків, а 3 січня 1940 р. архієпископ Діонісій підписав список для нагород ще на 12 осіб духовного звання. Напередодні пасхалий 1940 р. було відзначено 87 протопопів та членів епархіальної ради, з них 8 – святими іконами, 6 – посохом, 9 – званням «Почесний протоієрей», 22 – нагороджено визолоченими хрестами, 23 – кулонами, 48 були відзначені благословенням і грамотами архієпископа [20, с. 1 - 48]. А 16 травня того ж року були заохочені ще 65 представників духовенства та причету, переважно цінними подарунками та грошовими преміями у розмірі від 50 до 500 лей та 45 кліриків отримали грамоти, священицькі посади, наперсні визолочені хрести тощо. З часом ці ж віддани Патріархатові Румунської ПЦ клірики стануть основою місіонерських груп, що направлятимуться за Дністер в «Трансністрію».

Наприкінці, виділимо ряд характерних моментів у церковно-релігійному житті Південної Бессарабії. По-перше, румунська влада і церква викоринювали споконвічні духовні традиції слов'янського населення, намагаючись підпорядкувати його релігійне і світське життя. По-друге, румуни виключали право місцевого населення на віросповідання та богослужіння рідною мовою. По-третє, слов'янське населення краю било на сполох, протистояло викориненню давніх традицій та віри, продовжувало зберігати традиції і канони православ'я, які були роками укорінені в цих землях.

Література

1. Шорников П. М. Политика румынских властей и кризис православной церкви в Бессарабии. 1918-1940 годы // Отечественная история. – М., 1998. – №5.
2. Жуковский А. Українські землі під румунською окупацією в часі другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансністрія, 1941-1944.// Український історик. 1-4 (93-96) Рік XXIV, Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен:1987.

3. Михайлуца М. І. Релігійна політика румунської окупаційної влади у Південній Бессарабії і "Трансністрії" (кінець 1930-х – 1944 рр.). – Одеса: Вид-во "Ортімум", 2006.
4. Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939-1945). – К.: Вид. дім "Лі-Терра", 2004.
5. Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часі другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансністрія, 1941-1944 // Український історик. 1-4 (93-96) Рік XXIV, Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен:1987.
6. ДАОО. – Ф. 4980, оп. 1, спр. 53.
7. Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994.
8. Шорников П. М. Политика румынских властей и кризис православной церкви в Бессарабии. 1918-1940 годы // Отечественная история. – М., 1998. – №5.
9. Шорников П. М. Политика румынских властей и кризис православной церкви в Бессарабии. 1918-1940 годы // Отечественная история. – М., 1998. – №5.
10. Шорников П. М. Политика румынских властей и кризис православной церкви в Бессарабии. 1918-1940 годы // Отечественная история. – М., 1998. – №5.
11. КУ "ІА". – Ф. 110, оп. 1, спр. 437.
12. КУ "ІА". – Ф. 110, оп. 1, спр. 673.
13. Михайлуца М.І. Релігійна політика румунської окупаційної влади у Південній Бессарабії і "Трансністрії" (кінець 1930-х – 1944 рр.). – Одеса: Вид-во "Ортімум", 2006.
14. КУ "ІА". – Ф. 110, оп. 1, спр. 673.
15. КУ "ІА". – Ф. 110, оп. 1, спр. 673.
16. КУ "ІА". – Ф. 110, оп. 1, спр. 710.
17. КУ "ІА". – Ф. 110, оп. 1, спр. 711.
18. КУ "ІА". – Ф. 110, оп. 1, спр. 1801.
19. КУ "ІА". – Ф. 110, оп. 1, спр. 1801.
20. КУ "ІА". – Ф. 110, оп. 1, спр. 718.
21. КУ "ІА". – Ф. 110, оп. 1, спр. 731.

*Артем Филипенко,
директор Регионального филиала Национального инсти-
тута стратегических исследований в г. Одессе*

ОБОРОНА ОДЕССЫ: ДУЭЛЬ РАЗВЕДОК

За последнее время появилось большое количество книг, посвященных деятельности советской и зарубежных разведок в годы II-й мировой войны. Однако о деятельности разведки в период обороны Одессы известно пока крайне мало. Большинство документов до сих пор засекречены и ждут в архивах своего исследователя. В основном мы знаем о действиях советских разведывательно-диверсионных и партизанских отрядов в годы оккупации, хотя и здесь было и остается немало «белых» страниц. В 2010 г. вышел исторический очерк коллектива авторов «За линией фронта», который можно считать первой попыткой дать обобщающий взгляд на действия советской разведки в Одессе в 1941-1945 гг. [1].

Еще большей тайной остается деятельность румынских спецслужб в годы войны (не будем забывать о том, что Одессу штурмовала 4-я румынская армия, а после взятия города территория Одесской области входила в состав так называемой Транснистрии, находившейся под юрисдикцией Румынии). За последнее время в Румынии появилось несколько книг, где раскрываются секреты румынской разведки и контрразведки, в которых можно почерпнуть интересные данные о действиях спецслужб Румынии в Бессарабии и под Одессой в 1941 г. Среди таких исследований можно выделить книги К. Тронкотэ и П. Морару [2]. Хотя в них содержатся зачастую тенденциозные оценки, тем не менее, они являются ценным источником по истории обороны Одессы. Опубликованы мемуары и записки руководителей румынской разведки того времени Е. Кристеску и И. Лиссиевич. В представляемой вниманию читателей статье сделана попытка пролить свет на некоторые стороны напряженной дуэли разведок двух сторон в ходе битвы за Одессу.

Как правило, когда заходит речь о румынских спецслужбах, первое название, которое возникает в памяти, это «Сигуранца», за что мы отчасти должны быть благодарны советской пропаганде. «Сигуранца» действительно существовала. Однако созданная в 1908 г. Полиция общей безопасности государства (Politia de

Siguranta generala a statului) была ничем иным, как тайной политической полицией, находившейся в ведении Министерства внутренних дел Румынии. Ее задачей была борьба с подрывными элементами внутри страны, в первую очередь, коммунистами, контроль за иностранцами и «неблагонадежными элементами».

Собственно разведкой была другая спецслужба – Секретная информационная служба румынской армии – СИСРА (Serviciul secrete de informatie al Armatei Romane - SSIAR), создателем и руководителем которой был Михаил Морузов, которого иногда называют «отцом румынского шпионажа». Наряду с ней, разведку осуществляла II-я секция Генерального Штаба румынской армии. М. Морузов немало сделал для становления румынского шпионажа, однако, его подвело пристрастие к политическим интригам и приверженность румынскому королю Каролю II, вскоре после смещения которого и прихода к власти генерала И. Антонеску, он был смещен и посажен в тюрьму Жилава. М. Морузов был убит румынскими легионерами вместе с другими сторонниками смещенного короля в ходе так называемой «жилавской резни».

Новая страница в истории румынской разведки началась через два дня после отречения короля Кароля II, когда «кондукэтор» генерал И. Антонеску подписал декрет о создании SSI – Serviciul special de informatie (СИС – Специальной информационной службы), которая напрямую подчинялась ему, а в финансовом и административном отношении – Министерству национальной обороны [3, с. 47]. Новую службу возглавил Е. Кристеску, до этого 14 лет проработавший в Сигуранце, и бывший даже ее директором. Е. Кристеску и М. Морузов были соперниками, и в 1934 г. М. Морузову даже удалось сместить Е. Кристеску с должности.

Биографическая справка: Кристеску Еуджен (1895-1950) – опытный полицейский, длительное время проработавший в Сигуранце. Получил степень доктора права в Ясском университете. Был противником короля Кароля II и преданным соратником И. Антонеску. Сумел повысить эффективность возглавляемой им СИС, активно работавшую как против СССР, так и против западных союзников. Ответственен за гибель тысяч евреев в Бессарабии и Транснистрии. После падения режима И. Антонеску был арестован, осужден за военные преступления. Умер в тюрьме.

Новая служба создавалась не с нуля, в основе ее была взята структура ее предшественницы. Организационно СИС от СИСРА сохранила прежнее деление на фронты (направления): Западный фронт, Южный фронт и Восточный фронт. Основной задачей Восточного

фронта был сбор разведывательных данных об СССР. Сбор осуществлялся двумя способами: через информационные (разведывательные) центры, или через резидентуру за границей.

В мае 1941 года был создан Мобильный эшелон СИС. Как отмечал в своих записках руководитель СИС Е. Кристеску: «К концу мая 1941 года руководство страны и Г. Ш., предвидя кампанию на Востоке, дали четкое распоряжение СИС организовать группу, которая будет способствовать разведывательной деятельности Главного Штаба. Полковник Лиссиевич с согласия 2-й секции Главного Штаба разработал план создания «Разведывательного Эшелона» на базе агентуры Восточного Фронта и информационных центров. Еще в состав Эшелона вошли группы сотрудников Секции контрразведки, секции «С» - связи со внешними службами, техническая секция фотографирования, секция телефонно-телеграфной связи, автомобильная секция с автомашинами и грузовиками, административная секция с бюрократическим аппаратом, обслуживающим персоналом, офицерской столовой, охраной и т. д. В целом около 100 чел., составлявших уменьшенный вариант службы, с задачей осуществлять разведывательную и контрразведывательную деятельность в контакте с Главным Штабом». [4, с. 213].

Биографическая справка: Лиссиевич Ион (1898-1974) — кадровый офицер, окончил арт. училище и выс. военное училище. В воен. разведке — в 1930-1932 гг., возглавлял Разведывательный центр «Черновцы», подчинявшийся Секции II (разведывательной) Ген. Штаба румынской армии. На различных командных должностях. Возглавлял 2-е бюро (разведка и контрразведка) Секции II, затем I-е бюро. С мая 1941 г. - действующий офицер СИС, произведен в полковники, назначен руководителем Секции I внешней разведки, возглавлял «Мобильный эшелон СИС», получив в свое распоряжение всю агентуру Восточного фронта СИС. С 1944 г. возглавил СИС. Был арестован коммунистическими властями Румынии и осужден на 15 лет. Освобожден в 1963 г. В 1970 г. воен. трибунал принял решение, снимающее с него обвинение в воен. преступлениях.

Была осуществлена и реорганизация разведки румынской армии. Новая организационная структура предполагала четыре уровня разведывательных структур: полковая служба разведки, Бюро (секция) 2 на уровне крупных войсковых соединений (дивизия, корпус, армия), СИС авиации и СИС артиллерии. В качестве средств получения информации предполагалось: авиационная морская разведка, войска, с которыми находятся в контакте, служба

наземного наблюдения, специальная служба прослушивания, служба дешифровки и секретная служба (разведывательная агентура).

По инициативе Е. Кристеску в начале 1941 г. была создана «Школа агентов разведки» под руководством майора Т. Борческу, руководителя II-й контрразведывательной секции. Эта школа готовила агентов как для целей самой СИС, так и для полиции, жандармерии и II-й секции Главного Штаба. Подготовка разведывателей велась по специализированным группам: коммунизм, терроризм, саботаж и т. д. Часть ведущих агентов, как предназначавшиеся для работы за рубежом, так и внутри страны, готовились в индивидуальном порядке для лучшей конспирации и квалификации.

Аналитическая программа для слушателей школы включала следующие курсы: терроризм и саботаж – 20 часов, политико-социальные течения – 16 часов, коммунизм – 20 часов, ирредентизм – 16 часов, евреи, эмигранты, религиозные секты – 16 часов, франкмасонство – 4 часа, законодательство – 40 часов, разведывательная и контрразведывательная деятельность – 34 часа, шифровальное дело – 6 часов, радиосвязь – 14 часов, методика разведки в классе – 30 часов, методика разведки (полевые занятия) – 90 часов, оружие и тренировка в стрельбе - [4, с. 29]

Первоначально разведку против СССР осуществляли информационные центры в Кишиневе и Черновцах, но после присоединения в 1940 г. Бессарабии и Северной Буковины к СССР они эвакуируются в Румынию. Впоследствии разведку вели передовой разведывательный центр «Галац» и передовой разведывательный центр «Яссы».

Что касается румынской агентуры на советской территории, то известно, что еще М. Морозов осуществлял подготовку кадров, которые могли остаться на территории Бессарабии в случае нападения СССР. Многие из них, скорее всего, и остались после 28 июня 1940 г. Не исключено, что масштабные репрессии и депортации населения, когда наряду с мнимыми «румынскими шпионами» под общую гребенку могли попасть и реальные агенты, ослабили румынскую агентуру.

Накануне войны румынская разведка проводила активную заброску агентуры. Так, Информационный центр СИС «Галац» 24 мая 1941 г. забросил несколько агентов на территорию Измаильской области. Агент с кодовым именем Т.24 имел своей задачей сбор информации о воинских частях и фортификационных сооружениях в районах городов Белгород-Днестровский, Килия и Арциз, агент Т.9 – в секторе Болград - Измаил, агент Т.22 – в секто-

ре Чадыр-Лунга – Тарутино – Арциз и т. д. Как правило, задание было временным и по его выполнении агент должен был вернуться в Румынию [3, с. 61].

Агентам, которые по какому-либо официальному поводу прибывали в СССР морским или речным путем, по Дунаю или через Черное море, давалась следующая инструкция: «Просим предоставить информацию о:

1. Возможностях порта, описание оборудования.
2. Опознанные корабли, рисунки или фотографии.
3. Судоверфи и ремонтные базы.
4. Крупные воинские подразделения и их расположение в регионе.
5. Части различных родов войск, входящие в крупные воинские подразделения. В особенности интересует номер воинских частей и места расположения их командования.

6. Приобретении различных советских удостоверений личности из Украины или регионов, в частности: паспортов, удостоверений, виз, сертификатов, разрешений от различных органов власти, железнодорожных билетов и т. д.

В портах, в которых вы высаживаетесь, приобретать, по мере возможности, следующее: издания и журналы, в особенности местные. Не покупайте общегосударственные газеты, такие как: «Известия», «Правда», «СССР на стройке», «Коммунистические вести», эти газеты мы получаем регулярно;

- иллюстрации с видами города или иллюстрации общественных зданий. Не интересны статуи, памятники и аллегорические картины;

- брошюры, прежде всего военного характера. Не покупать кучу брошюр, в которых содержится коммунистическая пропаганда на всех языках мира. Если случится остаться, наблюдать движение в порту, определить, какие иностранные суда прибыли в наблюдаемый порт на данную дату, что разгрузили и что загрузили;

- если в порт прибывают советские коммерческие судна, определить, какие их названия, характеристики, дать их фотографию, если не получится, силуэт;

- то же для всех типов кораблей советского военного флота;

- личные впечатления и личные выводы, сделанные на основании разговоров с теми, с кем вам удалось встретиться.

Просим о следующем: узнайте и поинтересуйтесь, есть ли в портах, где Вы остановились, румыны, возможно оставшиеся со времен войны (Первой мировой. – А. Ф.)» [3, с. 61]

Наряду с румынской СИС разведывательную деятельность против СССР осуществляло подразделение немецкой разведки «Абвер» - Абверштелле «Бухарест», созданное в октябре 1940 г. и возглавляемое полковником Э. Рёдером, бывшим офицером разведки австро-венгерской армии, которое проявляло интерес к деятельности советского военного и торгового флота. Румынская и немецкая разведки активно сотрудничали между собой в сфере обмена информацией.

О деятельности советской разведки накануне войны известно гораздо меньше. Собственно разведывательной деятельностью занимались минимум 5 ведомств: наркомат обороны (НКО), наркомат военно-морского флота (НК ВМФ), наркомат внутренних дел (НКВД) (с февраля 1941 г. наркомат государственной безопасности (НКГБ)), наркомат иностранных дел (НКВД) и Коминтерн.

Еще более скудные данные о деятельности советской разведки против Румынии. Известно только, что в преддверии большой войны советская разведка активизировала заброску своей агентуры и диверсионных групп на румынскую территорию. Как правило, имена агентов становятся известны либо после их разоблачения, либо гораздо позже, порой уже после их смерти. Накануне войны IV-й контрразведывательной секции СИС удалось разоблачить нескольких советских агентов. Так, 23 ноября 1940 г. был арестован П. Попеску, уроженец коммуны Стража, уезда Рэдзуд. Оправдываясь перед румынскими контрразведчиками, он уверял, что был завербован советскими органами, которые похитили его 16-летнего сына и грозили убить его, если отец откажется собирать данные о румынских частях, расположенных вдоль советско-румынской границы. 15 января 1941 г. был арестован курьер советской разведки, гражданин СССР Василе Балаиос. Как показало расследование, это было его первая миссия [4, 42-43].

В результате оперативных мероприятий, путем внедрения агента в советскую разведывательную сеть, действовавшую на территории Румынии, 22 января 1941 г. были арестованы два советских агента — Э. Леви и А. Радулеску. Расследование показало, что НКВД имело своих агентов в типографии Главного Штаба и Институте картографии в Брашове, благодаря чему получало в свое распоряжение военные уставы, карты и брошюры Главного Штаба. На протяжении нескольких месяцев указанные агенты поставляли сотрудникам НКВД старшему лейтенанту Максимову и майору Островскому информацию о румынских частях, расположенных в районе советско-румынской границы, и данные о политических заключенных, коммунистах, интенированных. Э. Леви и А. Раду-

леску были судимы военным трибуналом 3-го армейского корпуса [4, с. 43].

29 апреля 1941 г. во время тайного перехода границы был схвачен Я. Гершезон, уроженец уезда Галац, который, как выяснилось позже, возглавлял разведывательную организацию, насчитывавшую 7 человек [4, с. 43]. Среди заброшенных и схваченных советских агентов был один из будущих руководителей Службы безопасности социалистической Румынии, печально известной Секуритате, Александр Никольский (Борис Грюнберг). Он проник на территорию Румынии в ночь на 26 мая 1941 г. по поддельным документам на имя капрала 2-й роты связи В. Стефанеску. Спустя всего два часа после проникновения на территорию Румынии он, спящий в стогу сена, был обнаружен двумя пограничниками. Он показал, что был завербован капитаном НКВД Андреевым с задачей добыть информацию о настроениях населения, дислокации румынских частей в Бухаресте, Бузэу, Ботошань. (получил в свое распоряжение 13450 лей). Грюнберг-Никольский был судим за шпионаж и приговорен к пожизненной каторге [4, с. 44].

В ночь с 31 мая на 1 июня 1941 г., во время тайного перехода границы в районе Бэйнець, румынскими пограничниками был схвачен советский гражданин М. Машук. Этот арест привел к провалу советской разведывательной группы из 8 человек, действовавшей в Бухаресте и имевшей радиопередатчик для связи с Москвой [4, с. 44].

Коммунистическая партия Румынии, руководимая Коминтерном, организовывала на предприятиях и коммуникациях акции диверсии и саботажа, в результате которых шли под откос поезда с горючим и продовольствием для Германии, тонули баржи с нефтью и хлебом, возникали пожары на нефтепромыслах, происходили взрывы на нефтеочистительных заводах. 6 октября 1940 г. в Бухаресте сгорела фабрика красителей и нефтеперегонный завод; 10 декабря - взорваны резервуары с горючим, подготовленным обществом «Ромыния Американа» для отправки в Германию, 16 декабря - выведен из строя нефтепровод Плоешть-Бузэу; 27 марта - разрушена прядильная фабрика в Галаце, выполнявшая военные заказы. Весной 1941 г. в Констанце под руководством коммуниста Ф. Сырбу были осуществлены новые диверсии. Некоторые коммунисты были инфильтрированы в ряды легионеров («Железная гвардия»), поднявших мятеж против генерала И. Антонеску 21-23 января 1941 г. [5].

Если румынская разведка изначально готовилась работать в условиях наступательной войны, то советской разведке довелось

действовать в качественно новой ситуации, вопреки разработанным ранее планам, воевать пришлось не на территории противника, а на своей. Это, естественно, сказывалось на эффективности работы. Спешно создавались группы для работы на оккупированной территории, в глубокий тыл противника забрасывались разведывательные и диверсионные отряды. К сожалению, неподготовленность и поспешность зачастую становились причиной провалов. К тому же был явно недооценен фактор настроения местного населения в первые дни войны, в особенности в Бессарабии, где еще свежа была память о советских репрессиях и депортациях.

С начала войны и до 30 августа 1941 г. органы румынской безопасности определили, что в различных регионах Румынии проводилась активная заброска советской агентуры: в румынской Молдове - 65 советских парашютистов (из них схвачено только 13), 17 — в Буковине (схвачено 15), 23 - в Бессарабии (схвачено 11), 11 — в Мунтении (на свободе остался один) и 8 — в Добрудже. Румынская контрразведка заявляла, что, несмотря на то, что часть советских разведчиков и диверсантов так и не была раскрыта, особой активности с их стороны отмечено не было [6, с. 228].

На протяжении сентября-октября 1941 г. румынской жандармерии удалось ликвидировать следующие партизанские и разведывательно-диверсионные группы: 1 сентября в Белгороде-Днестротровском — капитана Содболева, 4 сентября в Бендерах — группу из 14 человек под командованием капитана Петрова, 10 сентября в Кишиневе — группу из 7-10 человек, возглавляемую Ю. Киселенко и А. Бандебера, 2 октября в Кишиневе — группу из 22 человек во главе с Н. Грицка и др. [3, с. 128]. Проводились также своеобразные превентивные меры — арестовывались бывшие коммунистические активисты, участники Татарбунарского восстания, и вообще все, кто был замечен в симпатиях к советской власти и СССР.

Как показал опыт, неподготовленность и ошибки военной разведки нередко дорого стоили войскам и серьезно влияли на ход сражений. Классическим здесь является пример советского Южного фронта, который оборонял Бессарабию. Разведотдел Южного фронта значительно переоценил силы противника, определив, что основные силы противника в составе 9-10 дивизий, в том числе 5-6 танковых и моторизованных, сосредоточились в районе Стефанешти. Фактически же там находилось 5 пехотных дивизий и 5 бригад, в том числе одна танковая, насчитывавшая только 60 танков. Разведка же фронта предпола-

гала наличие в ударной группировке 900-960 танков.

Например, в разведсводке №15 к 20.00 сообщалось:

«В течение 2.741 г. изменений в составе группировки противника не отмечалось.

Основная группировка его сил по-прежнему сосредоточена в районе Дарабани, Ботошани, Стефанешти на ботошанско-могилев-подольском направлении. В этом районе установлены: 4-я горно-стрелковая бригада, 8-я кавалерийская бригада, 5-й и 8-й кавалерийские полки и 8-я пехотная дивизия румын, 148-я и 239-я пехотные дивизии немцев.

По данным разведки, а также по расчетным данным возможностей подвоза, в этом районе предполагается еще до четырех пехотных дивизий, двух танковых дивизий и трех-четырёх механизированных дивизий немцев. В районе Скулени, Яссы, Дренчени на яско-бэлцинском направлении установлены 19-я, 14-я и 15-я пехотные дивизии румын, 198-я пехотная дивизия, 222-й и 391-й пехотные полки немцев»[7, с. 297].

В результате такой оценки обстановки наиболее сильная и глубоко эшелонированная группировка войск советского фронта была создана в полосе 18-й армии, на каменец-подольском направлении. Там находилось шесть стрелковых дивизий и 16-й механизированный корпус. На направлении вражеских ударов, на правом фланге 9-й армии, осталось в первом эшелоне две стрелковые дивизии. Против них только в первом эшелоне развернулись 6 пехотных дивизий и 2 кавалерийские бригады. Последствием этого стало отступление советских войск в сторону Днестра. Разведке Южного фронта танки мерещились всюду, даже там, где их не было вообще, например, на крайнем южном фланге, который обороняла 25-я стрелковая дивизия.

Аналогичная ситуация на Южном фронте случилась и тремя днями позже, когда командующий фронтом И. Тюленев принял решение отвести 18-ю и 9-ю армии за Днестр на позиции укрепленных районов. Основой такого решения стало предположение, что перед фронтом действуют до 40 пехотных и 13 танковых и моторизованных дивизий. На самом деле пехотных соединений оказалось в два раза меньше, а танковых и моторизованных вообще не было.

К числу ошибок советской разведки начального периода войны можно отнести и печально известную «десантоманию», боязнь высадки морских десантов, которая, и по мнению, ряда исследователей, сыграла фатальную роль в прорыве немецких войск в Крым. Эти события непосредственно касались и обороны

Одессы, поскольку отвлекали дополнительные силы Черноморского флота. С началом войны Ставка Верховного Главнокомандования поставила перед сухопутными войсками, расположенными в Крыму, задачу вести оборону побережья и не допустить высадки как морского, так и воздушного десанта, а перед Черноморским флотом — обеспечить господство советских военноморских сил на Черном море. В памяти были свежи десантные операции гитлеровцев на Крите и в Норвегии.

Но военно-морской флот Румынии на 22 июня 1941 г. имел в своем распоряжении 40 основных военных судов: 23 – на Черном море и 17 – на Дунае. Наиболее сильными кораблями были 4 эсминца, однако только два из них были относительно новой постройки (1928-29). Единственная румынская подводная лодка «Delfinul» на протяжении 1941 г. несколько раз выходила в море, но без особых успехов. Наиболее современными военными кораблями были 3 торпедных катера и минный заградитель, спущенные на воду после 1939 г. Для сравнения: Черноморский флот полностью доминировал на Черном море и имел в строю: 1 линкор, 5 крейсеров, 17 лидеров и эсминцев, 2 сторожевых корабля, 44 подводные лодки, 4 канонерские лодки, 2 минных заградителя, 12 тральщиков, 78 торпедных катеров (больше торпедных катеров, чем флоты Германии, Италии, Румынии и Турции вместе взятые), 24 охотника за подводными лодками.

Генерал П. Батов, в 1941 г. занимавший должность командующего сухопутными войсками в Крыму, писал: «Поскольку Ставка Верховного Главнокомандования и Южный фронт тогда не интересовались положением в сухопутных войсках Крыма — им было не до нас, — нам приходилось получать ориентировку преимущественно через штаб флота. У меня сохранились выписки из разведывательных и других штабных документов того времени. Чего тут только нет! 22 июня: в Констанце готовится десант... авиаразведкой обнаружены 10 транспортов противника... направление на Крым. 24 июня: на траверзе Шохе обнаружена подводная лодка... концентрация судов в районе Констанцы свидетельствует о подготовке десанта... на аэродромах Бухареста скопление шестимоторных транспортных самолетов для переброски парашютистов. 27 июня: итальянский флот проследовал через Дарданеллы в Черное море для высадки десанта в Одессе и Севастополе. 28 июня: подтверждается наличие в Констанце 150 десантных катеров. В первой половине июля то же самое — из района Констанца, Тульча, с аэродромов Румынии можно со дня на день ждать десантов, как морских, так и воздушных. 7 июля

штаб Дунайской флотилии сообщил, что из портов Болгарии и Румынии в неизвестном направлении вышли 37 транспортов с войсками...» [8, с. 14].

17 августа, в начальный период обороны Одессы, Военный Совет Черноморского флота получил из Москвы от наркома ВМФ Н. Кузнецова сообщение: «По агентурным данным, немцы готовят десант в Крым из румынских и болгарских портов, и десант будет поддержан авиацией, действующей из района Николаева». В итоге, наряду с развертыванием сухопутных войск, для противодействия десанту было создано три отряда кораблей, в составе которых были крейсера «Красный Крым», «Червона Украина», вспомогательный крейсер «Микоян», пять эсминцев и др. корабли.

«Десантомания» коснулась и Одессы. Маршал Советского Союза Н. Крылов, в то время занимавший должность начальника штаба Приморской армии, писал о событиях 18 августа: «К прочим тревогам дня прибавилось донесение воздушной разведки флота о выходе из румынского порта Сулины группы транспортов, эскортируемых сторожевыми катерами и самолетами. Не исключалось, что их курс ведет к району Одессы... Не знаю, были ли на этих судах войска и входило ли тогда в планы неприятельского командования нанесение нам комбинированного удара, включавшего высадку у Одессы морского десанта, но считаться приходилось и с такой возможностью. Во всяком случае, до тех пор, пока мы не узнали, что эту группу кораблей атаковали черноморские летчики и, потопив два транспорта, заставили остальные повернуть обратно» [9, с.79].

Командир Одесской военно-морской базы вице-адмирал Г. Жуков получил более конкретное задание. В срочной радиограмме командующего ЧФ Ф. Октябрьского содержались следующие данные: из Сулины вышли 8 крупных и 4 малых транспорта с десантом, в охранении 10 катеров. Вылетела наша авиация. Вам приготовиться уничтожить корабли противника внутри минного заграждения». К чести командования Одесской военно-морской базы (ВМБ), оно не стало принимать поспешных решений. Заместитель начальника штаба базы капитан 3-го ранга Деревянко, после получения информации из штаба ЧФ высказал сомнение относительно того, что на транспортах находится именно десант, указав на отсутствие у румын такого количества транспортов. Начальник штаба базы, капитан 1-го ранга Иванов, согласившись со сделанными в докладе оценками и выводами, предложил не отвлекать значительные силы отряда Северо-За-

падного района от огневой поддержки и поддержки войск. Командир базы вице-адмирал Г. Жуков принял решение во исполнение приказа выслать против каравана отряд торпедных катеров, канонерскую лодку и эсминец. После поступления повторной информации о выходе из Сулины отряда судов противника штаб Одесской ВМБ больше никого на их перехват не посылал, ограничиваясь приказами об усилении наблюдения за морем.

Так что, какой десант 18 августа бомбили советские летчики, непонятно, но понятно другое – неверная информация, получаемая разведывательным отделом Штаба ЧФ, так же как и разведывательным управлением Наркомата ВМФ, не способствовала эффективности советских войск на Черноморском театре военных действий. Остается только догадываться, были ли эти ошибки следствием проколов собственно военно-морской разведки или результатом целенаправленной дезинформационной кампании немецко-румынского командования.

Не меньше сил отвлекала и охота за мифическими подводными лодками, которые мерещились командованию Черноморского флота. Факты действительного обнаружения перископа единственной румынской подводной лодки или ложного обнаружения несуществовавших лодок привели к мысли о наличии на Черном море немецких подводных лодок, тогда как они появились там лишь через 15 месяцев.

Существует и другой яркий пример, теперь уже с противоположной стороны. Ошибка румынской войсковой разведки, принявшей отход 90-го стрелкового полка 95-й стрелковой дивизии, за общее отступление советских войск в сторону Кишинева, а затем и пренебрежение ведением разведки в ходе движения войск, дорого обошлось 35-й румынской резервной пехотной дивизии в бою под Долиной 8-9 июля 1941 г. Движение колонны было своевременно обнаружено советской разведкой. В результате внезапной атаки двух батальонов 90-го стрелкового полка противник был взят в «клещи», окружен и разбит. В бою был ранен командир 63-го румынского артиллерийского полка полковник Качиньски. Кроме серьезных людских потерь (до 15 июля 35-я румынская резервная дивизия потеряла 177 убитых, 2295 пропавших без вести и 309 раненых) было потеряно вооружение 63-го артиллерийского полка и двух батарей 55-го моторизованного артиллерийского полка.

В ходе боев под Одессой разведывательную поддержку 4-й румынской армии осуществляли Центр №1 (бывший Передовой

информационный центр «Галац») под руководством капитана Н. Томеску, Центр №2 (бывший Передовой информационный центр «Яссы») под руководством майора Г. Балотеску и разведцентр «В» Генерального штаба под руководством подполковника А. Ионеску (псевдоним Алион). Информационный центр «Яссы» (№2) действовал в зоне 1-го румынского армейского корпуса, а затем 3-го армейского корпуса (против войск Западного сектора Одесского оборонительного района), центр «Галац» (№1) - в зоне 21-й пехотной дивизии. Мобильный эшелон СИС расположен в Бендерах, где и оставался на протяжении всего периода боев за Одессу. После того, как румынские войска пересекли Днестр, командир Мобильного эшелона полковник Лиссиевич выступил с инициативой о приравнивании гражданских званий СИС с воинскими званиями, мотивируя это проблемами, которые возникают с командованием прифронтовой зоны, которое ограничивало перемещение гражданских лиц [4, с. 218].

Позднее СИС, а конкретнее Информационный центр №3 «Одесса», созданный после взятия Одессы, боролся против советских партизан и диверсантов, в том числе и группы Молодцова-Бадаева. Также румынская разведка несет ответственность за репрессии против жителей Одессы и террор в отношении еврейского населения. В частности, командир Информационного центра «В» II-й секции Румынского Генштаба А. Ионеску еще в июле 1941 г. предложил «План по удалению иудейского элемента с бессарабской территории, находившейся под советским господством».

С советской стороны разведывательную деятельность осуществлял разведотдел штаба Приморской армии, который возглавлял В. Потапов, разведотдел Штаба Черноморского флота (начальник Д. Намгаладзе), Управление НКВД в Одесской области (начальник - Л. Малинин)*.

* *Биографическая справка.* Потапов Василий Семенович род. в 1903 г., в Красной Армии с 1925 г.

Намгаладзе Дмитрий Багратович (1904-1957). Род. в 1904 г., грузин, в РККА с июля 1922 г. Начальник шифровального отделения штаба 1-й Грузинской стр. дивизии, затем - с декабря 1929 по сентябрь 1930 г. слушатель Курсов командно-начальств. состава при 8 Отделе (шифровальном) РККА. В дальнейшем на должностях помощника, начальника 8 отделения Штаба Кавказской армии, с мая 1936 по октябрь 1938 г. нач. штаба и с апреля 1938 г. временный командир части - XI-й Отдел. авиационной эскадрильи XI ВВС ЧФ. В 1937-1938 гг. выполнял спец. правительственные задания. С

апреля 1938 по 1955 г. нач. разведотдела Штаба ЧФ.

Малинин Леонид Андреевич (1907-1982). Уроженец Екатеринобурга. Окончил железнодорож. техникум, 1935-1937 курсант Центр. школы ГУГБ НКВД СССР. В органах ОГПУ-НКВД с 1933 г., опер. работник Управления госбезопасности УНКВД Западно-Сибирского края, начальник УНКВД Одес. обл. с января 1941 г., начальник УНКГБ Одес. обл., затем вновь начальник УНКВД в Одес. обл. В 1941 г. в звании ст. лейтенанта госбезопасности. Затем начальник УНКВД (УНКГБ) Новосибирс. обл., Тернополь. обл. Работал в 1-м главном (развед.) управлении НКГБ (МГБ). В 1947-1948 гг. сотрудник Комитета информации (такое название носила в то время советская разведка) при Совете Министров СССР. Был предан суду чести Комитета информации, после чего работал на граждан. должностях – инструктором ВОХР, инженером киев. «Мостострой».

Контрразведывательной деятельностью в Красной армии занимались Особые отделы НКВД. Однако с 8 февраля 1941 г. согласно постановлению ЦК ВКП(б) и СНК СССР «О передаче Особого отдела из Наркомвнудела СССР в ведение Наркомата Обороны и Наркомата Военно-Морского Флота» в составе НКО и НКВМФ создавались Третьи управления, а в НКВД – Третий отдел, занимавшиеся контрразведывательной работой. В мае-июле 1941 г. сотрудников особых отделов начали аттестовывать в званиях политсостава. В связи с этим начальник особого отдела Одесской военно-морской базы Морозов носил звание батальонный комиссар (приравнивается к общевоинскому званию «майор»).

27 июня 1941 г. была издана директива 3-го Управления НКО СССР № 35523 о работе органов 3-го Управления НКО в военное время, которая определила задачи 3-х отделов. В нём в частности, говорилось:

«В соответствии с требованиями, вызванными обстановкой военного времени, задачи, определенные постановлением правительства от 8 февраля 1941 г. и положением о Третьем управлении НКО, требуют усиления агентурно-оперативной работы органов Третьего управления и дополнительных мероприятий, обеспечивающих охрану государственной безопасности и боеспособность частей Красной Армии.

Впредь до получения Положения о работе органов Третьего управления НКО СССР в военное время руководствоваться следующим:

Функции органов Третьего управления НКО СССР в военное время должны слагаться из:

1) агентурно-оперативной работы: а) в частях Красной Армии; б) [в] тылах, обеспечивающих действующие на фронте части; в) среди гражданского окружения;

2) борьбы с дезертирством;

3) работы на территории противника.

1. Работа в частях Красной Армии, действующих на фронте.

Работа в частях Красной Армии, действующих на фронте, складывается из: работы с агентурно-осведомительным аппаратом; оперативно-профилактической деятельности органов Третьего управления.

Оперативная деятельность органов Третьего управления

1. Органы Третьего управления проводят работу по недопуску в армию и очистке армии от вражеского элемента.

2. По вскрытым фактам вражеских действий органы Третьего управления принимают решительные меры пресечения, вплоть до ареста.

3. Органы Третьего управления организуют борьбу с диверсионными группами и отдельными диверсантами противника, используя приданные им воинские подразделения.

4. По всем выявленным недочетам оперативный состав немедленно должен проинформировать командование и добиваться их устранения.

5. Органы Третьего управления срочно сообщают в вышестоящие органы Управления по всем недочетам в боевом обеспечении и политическом состоянии частей и о проявлениях вражеской деятельности и принятым мерам.

6. Органы Третьего управления производят дознание, расследование и следствие по всем фактам и случаям преступной деятельности как военнослужащих, так и лиц гражданского окружения по делам, связанным с военнослужащими:

а) по всем пунктам ст. 58 УК РСФСР и соответствующим статьям УК национальных республик;

б) по ст. 193, пп. 20, 21, 22, 23, 24, 25¹ и соответствующим статьям УК национальных республик.

7. Начальники органов Третьего управления имеют право производить аресты военнослужащих всех степеней за совершенные преступления по получении соответствующей санкции вышестоящего начальника органов Третьего управления и командования:

а) лиц рядового и младшего начсостава — с санкции командира дивизии, корпуса;

б) лиц среднего начсостава — с санкции военного совета армии, фронта;

в) [лиц] старшего и высшего начсостава — с санкции народного комиссара обороны.

8. Органы Третьего управления имеют право постановки вопроса перед командованием о переводе военнослужащих рядового и младшего начсостава, а в отдельных случаях — среднего начсостава из одной части в другую по соображениям оперативного характера.

2. Работа по тылу

Работа по чекистскому обслуживанию тыла складывается из обслуживания военных дорог.

1. Для чекистского обслуживания всех видов военных дорог (железных дорог, шоссейных, грунтовых) и водного транспорта по особому указанию создаются 3 отделения военных дорог.

В задачи 3-х отделений входит:

а) изучение и проверка всего личного состава дорог... очистка личного состава дорог от подозрительных и не внушающих доверия лиц;

б) выявление всех лиц, подозрительных по шпионажу и ведущих наблюдение за работой транспорта или интересующихся передвижением воинских эшелонов;

в) предотвращение диверсионных намерений и вредительских действий;

г) оперативное обслуживание поездов (агентурное и официальное) с целью розыска и задержания преступного элемента;

д) предотвращение всех случаев перерыва сообщений по данной дороге и расследование таких случаев (повреждение дороги, мостов и пр.);

е) выявление причин срыва нормальной работы дороги;

ж) контроль за своевременным продвижением всех видов снабжения, особенно боеприпасов, идущих на линию фронта;

з) устранение создавшихся заторов и пробок на транспорте;

и) установление и ликвидация задержки поездов и другого вида транспорта с воинскими грузами и воинских эшелонов;

к) контроль за документацией о передвижении и перевозках с целью предотвращения разглашения данных о перевозимых грузах и других секретных данных;

л) выявление и предотвращение неправильной переадресовки грузов и эшелонов и проверка причин, вызывающих переадресовку;

м) установление и расследование всех случаев нарушения нормальной связи (повреждение проводов, аппаратуры и т. д.).

Оперативное обслуживание складов и ремонтных баз

1) Оперативно-чекистское обслуживание складов возлагается на оперативный состав, специально выделенный для этой цели, с расчетом, что на каждом головном складе должен быть оперативный работник, в задачи которого входит:

2) контроль за правильной организацией и дислокацией войсковых складов и рембаз в соответствии с оперативным направлением фронта;

3) контроль за состоянием и работой складов:

а) оперативные возможности складов по своевременной приемке боеприпасов, горючего, продовольствия и фуража и выборке на линию фронта;

б) правильное и доброкачественное снаряжение боевого имущества и проч.;

в) своевременная и правильная адресовка грузов;

г) состояние подъездных путей и их правильное использование;

4) контроль за обеспечением безопасности складов:

а) противодиверсионной охраны;

б) общей охраны;

в) противовоздушной обороны (маскировка складов, состояние артиллерийско-зенитных дивизионов и т. д.);

5) расследование случаев несвоевременного снабжения, засылки в часть нетребуемого вооружения, имущества и продовольствия и привлечение виновных к ответственности;

6) обслуживание военно-санитарных поездов, расследование ненормальностей в работе эвакуационных и пересыльных пунктов и задержек эвакуации раненых и привлечение виновных к ответственности;

7) расследование всех случаев задержек направления в тыл военнопленных, перебежчиков и беженцев и привлечение виновных к ответственности.

3. Борьба с дезертирством

Организация подвижных контрольно-заградительных отрядов на дорогах, железнодорожных узлах, для прочистки лесов и т. д., выделяемых командованием, с включением их в состав оперативных работников органов Третьего управления с задачами:

а) задержания дезертиров;

б) задержания всего подозрительного элемента, проникшего на линию фронта;

в) предварительного расследования, производимого оперативными работниками органов Третьего управления НКО (1-2 дня) с последующей передачей материала вместе с задержанными

ми по подсудности» [10, с. 90].

17 июля 1941 г. согласно постановлению Государственного Комитета Обороны Третье управление вновь было переформировано в Управление Особых отделов НКВД. Как видно, из последующего документа, особые отделы наравне с другими специальными службами, осуществляли разведывательную деятельность в тылу противника.

«Сообщение Особого отдела НКВД Южного фронта № 00431 в Управление особых отделов НКВД СССР о настроениях румынских войск. 27 июля 1941г.

21 июля с. г. в г. Тирасполе работниками Особого отдела [НКВД] Южного фронта были приняты три ходока, оставленные нами с разведывательными целями в тылу неприятеля в г. Бендеры (Бессарабия).

Выполняя наше задание, указанные лица вели беседу с румынскими солдатами.

В процессе беседы было установлено, что румынские солдаты переживают острую нехватку хлеба и что общее настроение румынских солдат — в бой не ходить.

Среди румынских солдат, и главным образом командного состава, имеются факты разложения, мародерства, грабежа.

В разговоре румынские солдаты высказывают большую боязнь вступать в бой с советскими войсками. Подтверждением этому служит хотя бы тот факт, что румынские войска в течение суток боялись войти в г. Бендеры, тогда как наши войска находились по правую сторону Днестра.

Пришедшие ходоки рассказали, что очень легко можно пробраться в тыл противника. В частности, один из пришедших сообщил, что он избежал плена и задержания немецко-румынскими войсками только потому, что румынскому солдату отдал свой хлеб. В некоторых направлениях, в частности в направлении г. Кагул (Бессарабия), можно пройти почти незамеченным.

Пришедшие ходоки сообщили, что немцы и румыны сосредотачивают свои силы для наступления в районе Бендеры-Дубоссары.

*Нач. Особого отдела НКВД Южного фронта
комиссар госбезопасности 3 ранга Сазыкин» [10, с. 410].*

Согласно постановлению СНК СССР от 24 июня 1941 «О мероприятиях по борьбе с парашютными десантами и диверсантами в прифронтовой полосе» и «Об охране предприятий и учреждений и создании истребительных батальонов» в Одесской области были созданы истребительные батальоны. Их комплектование происхо-

дило главным образом из числа партийного и советского актива, лучшей части рабочих и колхозников, которые могли наряду с работой на предприятиях и колхозных полях быть готовыми выполнить стоящие перед ними задачи по борьбе с противником.

Согласно докладной записке НКВД УССР № 40/378 в ЦК КП(б) Украины от 6 октября 1941 г. о деятельности истребительных батальонов и партизанских отрядов за июль—сентябрь 1941 г. отмечалось, что за указанный период в Одесской области был создано 51 истребительный батальон общей численностью 11225 человек. В Измаильской области было создано 22 истребительных отряда общей численностью 4397 человек [11, с.175].

О трудностях начального периода свидетельствует Директива НКВД СССР от 27 июля 1941 г. № 252 об организации партизанских отрядов и диверсионных групп, предназначенных для заброски в тыл противника, адресована наркомам внутренних дел и начальникам управлений НКВД республик и областей, объявленных на военном положении, в которой указывалось:

«В практике организации партизанских отрядов и диверсионных групп, предназначенных для заброски в тыл противника, имеют место серьезные недочеты, могущие полностью сорвать намеченные мероприятия:

1. Отряды и группы сколачиваются наспех, буквально за несколько часов, из лиц, которые друг друга не знают, не умеют обращаться с оружием, в частности с гранатами и взрывчатками.

2. Для отрядов и групп не выделяются проводники из местных жителей, не выдаются карты и компасы.

3. Отряды и группы инструктируются коротко, в результате чего они не получают достаточно ясного представления о том, что и как они должны делать.

4. Вопросы одежды, питания совершенно не продумываются.

В итоге такие отряды и группы в лучшем случае разваливаются, не доходя до линии фронта, а в худшем — попадают в руки противника и расстреливаются.

Такая организация отрядов и групп не только недопустима, но и преступна. Руководящие товарищи, виновные в такой организации дела, будут привлечены к строжайшей ответственности.

Предлагаю при организации групп и отрядов тщательно прорабатывать все связанные с этим делом вопросы, учтя вышеизложенное, и направлять в тыл противника только такие группы и отряды, которые в результате тщательной подготовки действительно могут справиться с возложенными на них задачами» [11, с.

409].

29 августа была издана Директива НКВД СССР № 568 Управлению НКВД по Одесской области об усилении работы по организации и заброске в тыл противника партизанских отрядов и диверсионных групп.

«Наряду с организацией обороны и проведением мероприятий по охране госбезопасности в г. Одессе необходимо усилить работу по организации и заброске в тыл противника партизанских отрядов и диверсионных групп, обеспечить при этом руководство их действиями и связь с ними. Эту работу необходимо провести в контакте с командованием Красной Армии.

Информируйте, что вами проделано и намечено в дальнейшем проделать в этом направлении.

Нарком внутренних дел СССР Л. Берия» [11, с. 552].

Как следует из Докладной записки НКВД УССР № 40/378 в ЦК КП(б) Украины о деятельности истребительных батальонов и партизанских отрядов всего за июль—сентябрь 1941 г. в Одесской области в тыл противника было переброшено 3 партизанских отряда и группы численностью 56 человек, а также 10 диверсионных групп и 61 диверсант-одиночка [11, с. 179].

Плотность войск под Одессой с обеих сторон была настолько велика, что это усложняло заброску агентуры и диверсионно-разведывательных групп через линию фронта. Поэтому заброска в тыл противника осуществлялась по морю. Примером такой заброски стала высадка отряда им. Дзержинского. В ночь на 28 августа укомплектованный добровольцами отряд им. Дзержинского был погружен на борт канонерской лодки «Кубанец» и высажен десантом на берег между селами Коблево и Аджиаска. Отряд был обнаружен. Неравный бой продолжался целый день. Смертью храбрых пал в этом бою командир отряда Г. Цыбульский. Ночью оставшиеся в живых попытались прорваться из окружения. В Одессу смогли вернуться только два бойца, они и доложили командованию о судьбе десанта.

Вторым направлением заброски разведывательных и диверсионных групп был Днестровский лиман. Открытые румынские документы дают нам возможность узнать имена некоторых героев тайного фронта. 17 сентября 1941 г. 7-я румынская пехотная дивизия сообщила, что 13 сентября в районе с. Маяки была обнаружена диверсионная группа численностью около 30 человек, возглавляемая капитаном Михайленко. Группа переправилась в тыл румынско-немецких войск на лодках через Днестровский лиман, имея за-

данием нападение на штабы румынских частей. Отряд был обеспечен радиопередатчиком, имел на вооружении два пулемета, гранаты, различное стрелковое оружие. В ходе боя со взводом 7-й румынской пехотной дивизии, были взяты в плен 20 советских диверсантов (среди которых три женщины). Шестеро погибли в ходе боя. Взятые в плен были казнены [6, с. 228].

15 сентября на участке той же 7-й дивизии отряд из 18 человек атаковал на дороге Яски-Беляевка румынский грузовик и телегу. В ходе предпринятых румынскими частями мер по разгрому группы 5 партизан были убиты, 13 взято в плен и казнено. 2-е бюро дивизии проинформировало, что некоторым советским военнопленным удастся бежать из-под стражи и присоединиться к партизанам. В связи с этим они предложили обратить особое внимание на передвижение отдельных телег и малых подразделений в тылу.

На протяжении 16-19 сентября 1941 г. в районе с. Яски произошло несколько столкновений между отрядами партизан и румынскими соединениями. Четверо партизан были убиты, девять взяты в плен и казнены [6, с. 228].

После румынского наступления 12 сентября, когда советские войска были вынуждены отойти к Сухому лиману, путь через Днестровский лиман стал недоступен. В связи со сложностью заброски агентуры, основным источником информации о противнике как для советской, так и для румынской разведки оставалась авиаразведка, наземное наблюдение и опрос пленных. Именно на основании опроса пленных составлялись информационные сообщения отдела «В» Генерального штаба румынской армии и соответствующих бюро штабов корпусов и дивизий. Информационные сообщения, которые готовились отделом, «В» содержали разнообразную информацию, прежде всего, данные о расположении и перемещении советских частей, добытые у пленных. Для подтверждения информации использовались перекрестные допросы и сравнение полученных сведений.

Румынская разведка 3 сентября доносила: «Все надежды защитников Одессы связаны с Черноморским флотом, авиацией и гидроавиацией.

Пленные заявили, что до отъезда их из Одессы ожидалось прибытие эскадры.

Оборона города базируется также на борьбе на улицах, для которой требуется участие всего населения города (рабочие фабрик организованы в батальоны, существующие на каждой фабрике с начала войны).

Создан также полк из бывших бойцов Красной гвардии (комму-

нистический полк), которые воевали в гражданскую войну в России в 1918-1921 гг.)

В городе есть подразделения, которые не были посланы на фронт:

А) Пассивная местная противовоздушная оборона (имеются в виду части МПВО. — А.Ф.);

В) подразделения ремонта и поддержки. Эти подразделения численностью 500-600 человек, оставлены в городе для ремонта телефонного, телеграфного, трамвайного оборудования, разрушенного бомбардировками.

С) несколько истребительных батальонов.

Боевая сила этих подразделений минимальна. В них привлечены мужчины, которые не были взяты в ряды армии из-за их физической непригодности.

В окопах говорят, что для защиты Одессы придут по морю две дивизии регулярной армии с границы с Турцией.

Битва за Одессу будет очень ожесточенной, по причине того, что сразу же после взятия Одессы советские войска потеряют в этом секторе выход к Черному морю.

Следует заметить, что над Одессой с самолета были разбросаны листовки, в которых население убеждают не эвакуироваться из города, поскольку его не будут бомбить. Вот почему делается ставка на борьбу на улицах.

Как население, так и армия деморализованы случаями неудач на фронте...» [12, с. 245].

Впрочем, точность данных, полученных от пленных, вызывает сомнения. 5 сентября 2-я секция штаба 4-й армии информировала 1-е бюро 2-й секции Генерального штаба:

«Из заявлений военнопленных следует:

- из Севастополя прибыли 1-й, 2-й, 3-й и 4-й полки морской пехоты в каждом по 2000 человек (1-й и 2-й полки были сформированы в Одессе еще в августе).

- полки 100 и 101 с Кавказа (скорее всего речь идет о маршевых ротах, а не о полках. — А.Ф.);

- ощущается нехватка офицеров; каждая рота имеет по крайней мере одного офицера в качестве командира, взводами командуют солдаты.

- 7-й русский кавалерийский полк, понеся большие потери, был ликвидирован;

- вследствие атаки 31 августа 11-го армейского корпуса войска отодвинулись в сторону Дальника, а командный пункт 25-й дивизии из Татарки, который сбежал в Одессу.

- были сбиты 3 сентября 2 самолета RATA и 3 – советских» [13, л. 123].

Следует сказать, что благодаря допросам пленного румынского командования имело детальный план расположения баррикад в Одессе, знало расположение основных заводов, производящих военное снаряжение и боеприпасы. Внимание уделялось настроениям населения и советских войск. Правда, в последнем случае, полученная информация могла быть обманчивой. Ведь попавший в плен солдат или офицер уже сам изначально деморализован. Так, например, 12 сентября в обобщающем сообщении отдел «В» отмечал: «Моральное состояние войск снизилось очень сильно. Офицеры также деморализованы. В роте, в которой служил пленный, зарегистрированы случаи самострелов» [13, л. 394 - 395]. Однако, судя по дальнейшему развитию событий, с оценкой морального состояния защитников Одессы, румынская разведка явно просчиталась.

Особо интересовало румынских разведчиков и мнение советских солдат о румынской армии. Советские военнопленные, например, дали следующую характеристику: «Румынская пехота действует робко, не использует особенности местности и не осуществляет движение перебежками с одной позиции на другую... Каждая атака предваряется движением с шумом и галдежом, который слышен за 1-2 км. Когда на фронте слишком тихо, советы делают вывод, что мы ведем приготовления к большой операции».

Естественно, что в сфере интересов румынской разведки находились и советские спецслужбы. Отделом «В» был подготовлен ряд информационных сообщений о структуре и составе органов НКВД.

Так, по результатам допроса захваченного в плен сотрудника Особого отдела Одесской военно-морской базы отделом «В» было подготовлено информационное сообщение №188 от 2 сентября 1941 г. об организации особых отделов НКВД и ГУГБ. В нем приводится список сотрудников особого отдела Одесской военно-морской базы и количество информаторов, находящихся в их распоряжении. Так, старший оперативный уполномоченный политрук Ганзенко курировал 68 секретных агентов, старший опер. уполномоченный Гончаренко – 50 агентов, опер. уполномоченный Мовчан – 30 агентов [13, л.528-529].

Была дана характеристика работы с агентурой: «Каждый завербованный агент, резидент или информатор подписывает документ, которым обязуется хранить полную тайну о миссиях, которые будут ему поручены. Конспиративное имя выбирается самим завербованным и может иметь название города, реки, озера и

т. д. Для каждого составляется дело, в которое записываются данные курируемого агента, а также фотография. На обложке дела пишется конспиративное имя, а внутри — подлинное. Дело содержит все оригиналы информационных сообщений агента» [13, л. 530].

Далее в информационном сообщении приводятся имена и конспиративные псевдонимы 35 информаторов Особого отдела Одесской военно-морской базы, скорее всего, тех, кто был «на попечении» у взятого в плен чекиста. По результатам допроса захваченного советского разведчика М. Родионова была подготовлена записка «Способы вербовки и обеспечения шпионов и банд террористов НКВД Одессы» [13, л.209 - 210].

12 сентября Информационный центр «В» подготовил информационное сообщение №193 «Танковые подразделения, действующие в районе Одессы», где указывал, что защитники города имеют в своем распоряжении ок. 25 танков БТ-7 и определенное количество бронированных тракторов, что ожидается прибытие еще ок. 300 танков. Эта цифра выглядит нереальной. Дается и характеристика советских танков. Но налицо очевидная путаница. Советский легкий танк Т-26 характеризуется как 4-тонная машина, вооруженная одним пулеметом (на самом деле имел вес 9-10 тонн и был вооружен 45-мм пушкой и пулеметом), а плавающая танкетка Т-37 как 5,5-тонный танк, вооруженный 32-мм пушкой и пулеметом [13, л.394 - 395].

Румынское командование своевременно получало данные о высадке в Одессе новых частей. По итогам опроса одного из советских плененных отмечалось: «Пленный слышал, что 5 и 6 сентября, разгрузились в Одессе транспорты с войсками числом около одной дивизии, прибывшие из Новороссийска». Особый интерес представляет собой разведывательное донесение от 5 октября 1941 г. 2-го бюро 3-го армейского корпуса к командованию 4-й армии относительно подземных выработок в Одессе и окрестностях. Они, в частности, информировали:

«Между селом Нерубайское и Одессой существует длинный зигзагообразный туннель протяженностью 6 км, шириной 3-4 м. и высотой 2 ½ м. Этот туннель начинается с северного края села Нерубайское (на расстоянии 100 метров восточнее дороги, идущей от Фоминой балки). Другой вход, который связан с тем же туннелем, также замечен на северной окраине села Нерубайское, на расстоянии 200 метров западнее означенной дороги. Пройдя по данной дороге 300 метров на юг, внутри села Нерубайское, в западной части выпилено устье погребца, которое также связано с туннелем, расположенным южнее, а на расстоянии 1000 м в левой

части выпилено второе устье погреба под селом Нерубайское, а главный туннель идет до села Усатово, где имеет другую серию ответвлений. На расстоянии 400 м к западу от церкви Усатово выпилен вход, который связан с туннелем, расположенным южнее» [14, с. 110].

Как видно из информационного сообщения, румынская разведка понимала то значение, которое могут иметь катакомбы в организации подпольно-партизанского движения и еще за 11 дней до оставления советскими войсками Одессы предлагала принять меры по недопущению их использования в качестве партизанских баз, отмечая:

«Катакомбы, указанные южнее Усатово и Нерубайское, имеют возможность быть хорошо приспособленными для большого количества партизан и даже войск. Катакомбы в целом имеют глубину 10-15 км и на входах оголены отверстия колодцев. В период 1918-1919 гг. эти катакомбы использовались группами коммунистических партизан против белой армии. Рекомендуются, как только будут заняты эти села, все входы должны быть взяты под жесткий контроль с целью недопущения их использования» [14, с. 110 - 111].

Активно работала и разведка Приморской армии. Начальник штаба Отдельной Приморской армии Н. Крылов, впоследствии Маршал Советского Союза, дважды Герой Советского Союза, в своей книге «Не померкнет никогда» дает следующую характеристику действиям разведчиков Приморской армии: «У нас был хороший контакт с размещавшимися по соседству штабными разведчиками. Начальник разведотдела – худощавый, подвижный майор В. И. Потапов, заглядывал ко мне по нескольку раз в день со свежими новостями. Он и его ближайшие помощники, капитаны Б. С. Ковтун и А. Н. Леонченко, работали инициативно, напористо. Они не давали покоя своим коллегам, занимавшимся разведкой в секторах, сами организовывали вылазки за «языками». Источником ценной информации стал для разведотдела, в частности, радиообмен штабов 4-й румынской армии, который велся так, что нередко позволял раскрыть неприятельские намерения, переброску к Одессе новых соединений, подготовку очередных ударов против нас. Вообще, разведчикам удавалось узнавать о противнике немало» [9, с. 88].

Так, в разведывательной сводке Штаба Южного фронта №87 к 6 часам утра 10 августа сообщалось:

«По данным радиоразведки за 9.8.41:

а) штаб 7 пд румын доносит штабу 3 ак, что в Григориополе было разрушено два каземата укреплений. В данное время разрушение приостановлено с целью извлечения найденных материалов среди разрушений;

б) один из штабов румынской бригады обратился в штаб 3 ак со следующим: украинцы и немцы требуют у администрации рабочий скот и повозки для уборки урожая, а также запрашивают, что будут делать с населением колхозов;

в) штаб передовых румынских частей, достигших ст. Раздельная, доносит, что склады и ж. д. в сторону Одессы разрушены;

г) в группировку 4 армии входит бронедивизия;

д) установлено, что запас продовольствия и горючего в румынских частях имеется на 3-4 дня. Снарядов недостаточно;

е) штабу румынского горно-стрелкового корпуса передано из вышестоящего штаба, что частями Красной Армии готовится контрнаступление на Софиевку, что угрожает правому флангу второго эшелона 3 армии;

ж) командование 3-й армии отдало распоряжение командиру, предположительно, кавбригады к вечеру 9.8 занять Софиевку (25 км с.в. Ананьев) для обеспечения правого фланга армии. Смешанной горнострелковой бригаде быть готовой к наступлению в направлении на Кривое Озеро (в случае необходимости);

з) в направлении Софиевка действуют вторая кд румын, смешанная горно-стрелковая бригада и еще одно соединение неустановленной принадлежности войск не ниже бригады.

По агентурным данным в районе Аккерман, Шабо (ю.-в. Аккерман) расположены два артполка. Один из них имеет артиллерию на мехтяге, второй – 120 и 75-мм орудия. Один из полков занимает позиции на берегу Шаболайского озера. В районе Будаки (22 км юж. Аккерман) расположены кавалерия, бронетанковый полк и артиллерия на мехтяге. В виноградниках в районе Аккерман, Шабо производятся окопные работы и наблюдается скопление пехоты. В ночь с 3 на 4 августа из Аккермана в Шабо передвигались 200 рыбацких лодок и плоты. 5 и 6.8 лодки к плоты находились в камышах в районе Шабо» [15, с. 212].

Стоит отметить не только успешность действий войсковых разведчиков, но и работу авиационной разведки. Так, 16 августа советская воздушная разведка обнаружила переброску 1-й румынской бронетанковой дивизии из Восточного сектора в район Раздельной. Благодаря данным разведки, на участке 95-й стр. дивизии удалось создать мощную противотанковую оборону и одержать первую серьезную победу в битве под Карпово 18 августа, которая румынскими историками названа «катастрофа под Карпово».

Сыграла свою роль авиаразведка и в ходе Григорьевского десанта. Получив данные от сбитого румынского летчика о недав-

но появившихся аэродромах в районе с. Баден (ныне Очеретовка) и Зельцы, и о базирующихся на них немецких самолетах (скорее всего речь шла о пикирующих бомбардировщиках Ju-87, недавно прибывших под Одессу и уже успевших потопить два советских боевых корабля), советские летчики сумели скрытно произвести авиаразведку и утром вылетели на штурмовку. И хотя данные об уничтоженных на земле самолетах противника выглядят преувеличенными (якобы было уничтожено до 20 самолетов, о потере такого количества самолетов источники противоположной стороны не сообщают), тем не менее, советским летчикам удалось сковать действия вражеской авиации.

Отдельное место в деятельности разведки занимали мероприятия по обеспечению скрытности приготовлений к боевым операциям. Для румынской разведки не прошла незамеченной высадка в Одессе 157-й стрелковой дивизии. Однако ей так и не удалось разгадать направление главного удара, что и стало одной из причин успеха Григорьевского десанта. Столь же успешным и неожиданным был и контрудар Приморской армии 2 октября 1941 г.

Вершиной деятельности советской разведки и контрразведки одесского района можно считать прикрытие операции по эвакуации войск Приморской армии из Одессы. Была умело создана видимость подготовки нового наступления и прибытия пополнений, совершенствовалась оборона, организация связи между армейскими частями и кораблями, поддерживался установленный режим огня, передний край освещался ракетами, противнику подбрасывались ложные документы о прибытии новых войск.

Все же мероприятия по эвакуации не прошли абсолютно незамеченными. 12 октября вышла «Оперативная инструкция №5 для командующих армейскими корпусами 5, 6, 1, 3, 11 и 4», подписанная командующим 4-й румынской армией генералом И. Якобич, в которой были такие строки: «Противник продолжает активно сопротивляться и даже наносит существенные контрудары. Всё-таки признаки эвакуации Одессы увеличиваются, что может привести к возможности нанесения быстрого удара» [14, с. 128]. Но, точная дата эвакуации Приморской армии осталась неизвестной для румынской разведки.

4 ноября 1941 г., вскоре после взятия Одессы, 2-м (разведывательным) отделом 4-й румынской армии была подготовлена справка под названием «Данные о действиях советских войск, противостоящих 4-й армии в Бессарабии и Транснистрии за время ведения боевых действий 22 июня – 16 октября 1941 года»,

предназначенная для изучения и учета в дальнейшем опыта ведения боевых действий с советской армией. В разделе «Разведка и контрразведка», в частности, отмечается:

«Советское командование широко использовало разведывательную сеть НКВД, которая была подготовлена заранее и вступила в действие после начала войны как на территории СССР, так и на нашей территории. Русские хорошо знали численность наших войск и наши задачи. Во время отступления они вербовали и оставляли для сбора информации на территории Бессарабии и Транснистрии местных жителей. Так же использовались и разведывательно-диверсионные группы... При помощи осведомителей НКВД и бдительных местных жителей большинство наших агентов было схвачено или уничтожено органами НКВД. Среди солдат и офицеров советской армии находится большое количество осведомителей контрразведки» [14, с. 176].

Как говорится, характеристика исчерпывающая. Можно сказать, что советская разведка выиграла дуэль. Свидетельством тому не только удачные операции частей Приморской армии, но и блестяще проведенная эвакуация советских войск из Одессы.

Литература

1. Дробязко В.Ф., Марочкин Р.М., Царихин Н.И. За линией фронта. Исторический очерк. - Одесса, 2010 г. - 64 с.
2. Moraru P. Serviciile secrete si Basarabia (1918-1991). Dicționar. - Bucuresti. 2008 - 319 p., Moraru P. - La hotarul romanesc al Europei. Din istoria Siguranței Generale in Basarabia (1918-1940). - Bucuresti. 2008 - 526 p.; Moraru P. Armata lui Stalin vazuta de romani. - Bucuresti. 2006 - 316 p.; Moraru P. Momente din activitatea serviciilor secrete ale armatei romane pe frontul din rasarit. Istorie in documente. 1941-1944. - Bucuresti. 2009 - 534 p.; Moraru P. Romania si batalia informatiilor intre Prut si Bug (1940-1944) - Bucuresti. 2011 - 324 p.; Troncota Ch. Eugen Cristescu: asul serviciilor secrete romanesti: memorii, mărturii, documente: [memorii 1916-1944] - Bucuresti.: R.A.I. / Roza Vanturilor, 1994, Troncota Ch. Mihail Moruzov si frontul secret - Bucuresti. 2004 - 330 p.; Troncota Ch. Omul de taina al Maresalului - Bucuresti. 2005 - 443 p.
3. Moraru P. Romania si batalia informatiilor intre Prut si Bug (1940-1944). - Bucuresti. 2011 - 324 p.
4. Troncota Ch. Omul de taina al Maresalului - Bucuresti. 2005 - 443 p.
5. Tanase T. Rebeliunea legionara, influentata de sovietici? // http://www.historia.ro/exclusiv_web/general/articol/rebeliunea-legionara-influentata-sovietici
6. Moraru P. Armata lui Stalin vazuta de romani. - Bucuresti. 2006 - 316 p.

7. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Вып. 36. - М., 1958 — 364 с.
8. Батов П.И. В походах и боях. — М., 1974 — 527 с.
9. Крылов Н.И. Не померкнет никогда. — М., 1984 — 558 с.
10. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. 2. Начало. Кн. I (22 июня - 31 августа 1941 г.). — М., 2000 - 724 с.
11. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. 2. Начало. Кн. II (1 сентября - 31 декабря 1941 г.). — М., 2000 - 724 с.
12. Национальный архив Республики Молдова (НАРМ) — Ф. 706 — Оп. 2 — Д. 4
13. НАРМ — Ф. 706 — Оп. 2 — Д. 4 .
14. Rotaru J., Burcin O., Zodian V., Moise L. Mareşalul Antonescu la Odessa, Editura Paideia, 1999 - 256 p.
15. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Вып. 40. - М., 1960 — 474 с

СОДРУЖЕСТВО НАРОДОВ

Валерій Левченко,

*кандидат исторических наук, и. о. доцента кафедры
«Украиноведение, историко-правовые и языковые дисциплины» Одесского национального морского университета*

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧЕНЫХ-ИСТОРИКОВ ЕВРЕЕВ В НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ УЧРЕЖДЕНИЯХ ОДЕССЫ [1]

За более чем двухсотлетнюю историю существования Одесса утвердилась в статусе одного из ведущих европейских научных центров [2]. Этому способствовало своеобразие социокультурной среды полиэтничной научной интеллигенции с ярко выраженной ориентацией междисциплинарных интересов [3]. Среди представителей интеллектуального социума, плодотворно внесших свою лепту в формирование статуса Одессы как значимого научного центра, были и представители еврейского народа.

Процесс их вхождения в научное сообщество города и укоренения в нём на протяжении XIX – начала XX вв. был затянут из-за значительных правовых ограничений [4]. Это отражалось в количественном ограничении при поступлении в высшие учебные заведения и научно-педагогической деятельности (преподаватели иудейского вероисповедания не допускались к работе в государственных вузах) [5].

На рубеже XIX-XX вв. в академической среде Одессы лишь изредка встречаются имена евреев, как правило, принявших христианство. Например, только после изменения вероисповедания, должности приват-доцентов в Императорском Новороссийском университете (ИНУ) получили историк М. И. Мандес (1894) [6] и математик Б. Ф. Каган (1897) [7]. Математик С. О. Шатуновский, который, не изменяя вероисповедания и не имея оконченного высшего образования, но благодаря научным изысканиям и поддержке ведущих профессоров, только в возрасте 45 лет (1904) был допущен к сдаче магистерского экзамена, а в 46 лет в качестве приват-доцента получил право на чтение лекций в ИНУ [8, с. 409.]. Представительство же учёных-гуманитариев иудейского вероисповедания в ИНУ и Одесском обществе истории и древ-

ностей как основных институциональных формах междисциплинарных научных исследований в социогуманитарной области в Одессе не выявлено.

Радикальные изменения в этом вопросе произошли в 20-е гг. XX в., когда Одесса оказалась одним из центров еврейской культуры и, соответственно, одним из основных сосредоточений ее носителей – учёных. Этому способствовал тот факт, что в те годы в Одессе оказались энергичные силы эмансипированного еврейства [9], возникла атмосфера, которая благоприятствовала их творческой работе.

Политические и социально-экономические события на рубеже 1910-20-х гг. привели к изменениям во всех сферах жизни, в том числе и науки. На это время приходится трансформация организационных форм и содержания научно-исследовательских учреждений исторического профиля, что в свою очередь внесло разнообразие в научную ориентацию и детерминировало плюрализм исследовательской практики.

В начале 1920-х гг. дореволюционная «университетская форма» исторических исследований была заменена разнообразием организационных форм – научно-исследовательские кафедры и их филиалы, научные общества и их филиалы, музеи, библиотеки, архивы. Отсутствие разделения научных учреждений на «академические» и «вузовские», создавало благоприятные условия для объединения творческих усилий учёных [10, с. 112]. В такой атмосфере в период 1920-х гг. в Украине одной из составляющей исторической науки стала организация и функционирование научно-исследовательских учреждений, в которых осуществлялась научная деятельность учёных-историков евреев.

Изменение власти с последующей реорганизацией высших учебных заведений и научно-исследовательских учреждений, эмиграция учёных «старой школы», упадок экономических и финансовых отношений, потеря связей украинских учёных с научными работниками других государств, отсутствие возможности издания новых книг привели к прекращению научной деятельности на Украине, в том числе и в Одессе.

Например, М. Е. Слабченко в статье «Культурно-наукове життя Одеси в 1914-1924 рр.» отмечал, что до 1924 г. в городе полностью отсутствовали научные общества, а в 1923 г. осуществлялись мероприятия по организации исследовательской исторической кафедры, но они не имели успеха [11, с. 182].

Научно-исследовательские учреждения стали возникать на Украине в восстановительный период – первую треть 1920-х гг. К

этому же времени относится активная разработка сети научно-исследовательских учреждений в Одессе [12]. К числу ведущих учреждений исторического профиля относятся Научно-исследовательская кафедра марксизма, Научно-исследовательская кафедра археологии, Одесская комиссия краеведения при ВУАН, Одесское украинское библиографическое общество, Одесское научное общество при ВУАН, Одесская секция Харьковской научно-исследовательской кафедры истории украинской культуры, Одесская секция научно-исследовательской кафедры еврейской культуры ВУАН при ОИНО, Одесский филиал Всеукраинской научной ассоциации востоковедения и др.

Одной из первых организационных форм исторического профиля в Одессе в этот период стала Комиссия при губернском комитете КП(б)У (Истпарт), организованная 31 марта 1922 г. [13, с. 27-28.] и призванная создавать новые основы деятельности, принципов, методологии, проблематики, языка советской исторической науки [14]. Основными задачами комиссий являлись сбор материалов, научная обработка и издание документов по истории революционного движения, истории коммунистической партии и местной парторганизации, организации историко-революционного архива. В разные годы его руководителями являлись Ю. Г. Оксман [15] и И. А. Хмельницкий [16].

Среди многочисленных направлений исследований Истпарта одним из аспектов была история евреев в период революционных событий начала XX в. В Одесском истпарте в контексте изучения революционных событий в Одессе в 1905 г. его сотрудники Н. М. Осипович и С. А. Семёнов-Зусер подготовили статьи об истории еврейских погромов: соответственно «Погромы в Одессе и Одессине в 1905 году», «О погромах и самообороне» и «Еврейские погромы в Одессе и Одессине в 1905 г.», «Погром в Одессе» [17, л. 1].

26 августа 1923 г. была основана Одесская комиссия краеведения при Всеукраинской академии наук, которая на 1 апреля 1924 г. насчитывала 34 человека. Среди её членов также были историки-евреи: А. С. Бориневич, А. О. Бужевич, О. Л. Вайнштейн, А. Г. Готалов-Готлиб, Л. Г. Гофман, М. И. Мандес, Э. Г. Оксман, Н. Л. Рубинштейн, И. А. Хмельницкий и др. В круг их научных интересов входили: история края (А. С. Бориневич, М. И. Мандес), история просвещения (А. Г. Готалов-Готлиб), история декабристского движения (Л. Г. Гофман) и др. [18].

Активная исследовательская и собирательская деятельность членов комиссии привела к быстрому накоплению этнографиче-

ских материалов, что обусловило создание центра их хранения и изучения, а именно музея «Степова Україна». В создании музея принимали участие практически все члены этнографической секции, но отдельно следует отметить Э. Г. Оксмана [19]. Его тема исследования была связана с мотивами украинского орнамента и жилищами Степной Украины, чему были посвящены его доклады на заседаниях комиссии, например «План організації музею української культури» [20, С. 22 - 24].

В одесском Доме учёных 7 марта 1925 г. была создана постоянная Пушкинская комиссия. Её инициатором выступил М. П. Алексеев, под редакцией которого было выдано три сборника одесских материалов о А. С. Пушкине [21]. Среди авторов очерков, вошедших в сборник, были учёные-евреи - Л. П. Гроссман и Ю. Г. Оксман.

К середине второй половины 1920-х гг. (6 ноября 1927) относится организация и открытие Музея еврейской культуры им. Менделе-Мойхер-Сфорима в Одессе. Организация нового музея была поручена П. Сегалу, а за месяц до его открытия на должность директора был назначен Б. М. Рубштейн. Научными сотрудниками были А. И. Воробейчик и Л. Г. Стрижак [22, л. 19.]. Их задачей было наполнение фондов музея подлинными и уникальными экспонатами [23].

Ещё одним научным исследовательским учреждением, организованным по инициативе и участию историков-евреев, была Одесская секция научно-исследовательской кафедры еврейской культуры ВУАН при ОИНО (1928-1930), которая стала первым академическим учреждением, проводившим изучения в области иудаики в Одессе [24]. Секцией, состоящей из четырёх комиссий: исторической, социально-экономической, педагогической, литературно-лингвистической, руководил Я. Е. Мерзон [25]. К середине 1929 г. на заседаниях секции было прочитано пять научных докладов [26, л. 9-10].

Большое количество молодых учёных евреев проводили активные научные исследования в Секции социально-экономической истории Харьковской научно-исследовательской кафедры истории украинской культуры при Одесском институте народного образования. Под руководством профессора М. Е. Слабченко занимались аспиранты И. М. Бровер, Л. О. Добрицкий, А. П. Погребенский, Р. Л. Рибак, Н. Л. Рубинштейн, И. Д. Сероглазов, Т. М. Хаит и др. Например, И. М. Бровер изучал историю экономической мысли в Украине, источники и литературу по внутренней истории Украины киевского и литовского периодов,

политическое устройство Киевского и Литовского государств [27, с. 74-76], а Н. Л. Рубинштейн работал над вопросами истории феодализма в Киевской Руси и истории революционного движения в Украине в XIX в. [28].

Результатом научных изысканий А. П. Погребенского [29] явилась монография «Столипінська реформа на Україні» [30], которая стала первым научным исследованием в исторической науке, в котором рассмотрена роль экономики Украины конца XIX – начала XX вв. как отдельного региона Российской империи. Среди аспирантов М. Е. Слабченко значительное число составляли представители еврейской этнической группы, что может свидетельствовать об интеграции учёных-историков евреев в 1920-е гг. в украинскую культуру.

Некоторые аспиранты Секции социально-экономической истории под руководством М. Е. Слабченко совмещали научную деятельность в созданном в 1926 г. Одесском научном при Украинской Академии наук обществе [31]. Первые научные работы на страницах журнала этого общества опубликовали И. М. Бровер («З історії «австрійської школи» на Україні» и «Економічні погляди Т. Рильського»), А. П. Погребенський («Аграрна справа на Україні в світі II Державної Думи» и «До історії аренди земель у Новоросійських військових поселеннях після 1857 р.») [32].

Активное увлечение молодыми учёными-историками евреями новым направлением в исторической науке в 1920-е гг. – украинистикой, на наш взгляд, можно охарактеризовать двумя факторами. Во-первых, интенсивным развитием нового актуального и перспективного научного направления, а во-вторых, наличием в Одессе развитой инфраструктуры во главе с харизматическим лидером – профессором (с 1929 г. академиком) М. Е. Слабченко.

Ещё одним научно-исследовательским центром, где осуществлялась профессиональная деятельность историков евреев, являлось Библиографическое общество при Одесской центральной научной библиотеке (ОЦНБ). Возглавлял общество директор библиотеки С. Л. Рубинштейн [33], а в его состав входили профессора О. Л. Вайнштейн [34] и Л. О. Пипер и др. [35, л. 13-14.]. В поле научных интересов С. Л. Рубинштейна преимущественно находились вопросы украинской библиографии 1920-х гг. [36], а О. Л. Вайнштейн впервые по материалам фонда Воронцовского фонда научной библиотеки изучал социально-экономические проблемы истории Франции времён Французской революции [37].

В 1927 г. при ОЦНБ была открыта научно-исследовательская

кафедра (руководитель С. Л. Рубинштейн), где через институт аспирантуры было начато осуществление подготовки квалифицированных специалистов для библиотечной сферы. В её состав вошли три аспиранта, среди которых был в будущем доктор исторических наук – С. Я. Боровой [38]. В целом необходимо отметить многогранную научную деятельность С. Л. Рубинштейна, заслуга которого состояла в том, что под его руководством ОЦНБ в 1920-е гг. вышла из состояния пассивного книгохранилища и трансформировалась в одно из ведущих научно-исследовательских учреждений.

На рубеже 1920-30-х гг. в период утверждения тоталитарной системы происходило обострение борьбы большевистской власти с академическими институтами в целом и историко-научным сообществом в частности. Вследствие изменения общего курса науки происходила реорганизация научно-исследовательских учреждений. С середины 1930-х гг. начался процесс их ликвидации, а в начале 1930-х гг. практически все они были закрыты. Именно с этими обстоятельствами и был связан отъезд из Одессы и в целом с Украины многих учёных-историков евреев: И. М. Бровера, О. Л. Вайнштейна, Л. О. Пипера, А. П. Погребенского, Н. Л. Рубинштейна, С. Л. Рубинштейна, Т. М. Хаит и др.

Личный состав всех научных учреждений Одессы был подвергнут «чисткам», их работа определялась «вредной», «враждебной» и в контексте «буржуазно-националистического влияния». Вследствие этого в период политических репрессий 1930-х гг. многие учёные-историки евреи стали их жертвами: Л. Г. Гофман, А. М. Мерхер, Т. Я. Молчадский, Э. Г. Оксман, И. Д. Сероглазов, Л. Г. Стрижак, М. Б. Тункельройт и др. [39].

Рассмотрев период деятельности учёных-историков евреев в научно-исследовательских учреждениях Одессы в 1920-х гг., можно прийти к выводу, что их участие в научной работе было тесно связано с социально-политическими изменениями в стране в 1917-1920 гг. и носило активный характер до начала 1930-х гг. Это был сложный, спорный процесс, который имел как определённые достижения, так и существенные недостатки, например, ограниченность в международных научных коммуникациях. Позитивным является то, что в системе подготовки молодых учёных приоритеты советской власти лежали не в плоскости национального происхождения, как в имперский период, а в плоскости профессионального уровня. Методика исследований учёных-историков евреев соответствовала общему развитию исторической науки того времени. Тематика же научных интересов полностью

зависела от заангажированности науки коммунистической идеологией, которая деструктивно повлияла на развитие исторических исследований, что привело к поступательной замене научных приоритетов социально-классовыми идеологемами. Учёные-историки евреи Одессы сделали существенный вклад в развитие украинской историографии, определили направление творческих поисков последующих поколений учёных-историков.

Литература

1. Некоторые аспекты темы данной статьи были освещены автором в статье: Еврейские учёные-историки в научной жизни Одессы в первой трети XX в. // История еврейской диаспоры в Восточной Европе: Мат. Межд. науч. конф. памяти М. Г. Штейна / Отв. ред. М. О. Мельцин, А. Н. Пилипенко. – СПб, 2012. – С. 192-195.

2. Історія Одеси / Голов. ред. В. Н. Станко. – Одеса, 2002.

3. Попова Т. Н. Проблемно-дисциплинарная структура исторических исследований в Новороссийском университете // Российские университеты в XVIII-XX веках. – Воронеж, 2004. – Вып. 7. – С. 30-48.

4. Раскин Д. И. «Еврейский вопрос» в документах высших государственных учреждений Российской империи XIX – начала XX в. // История евреев в России. Проблемы источниковедения и историографии. – СПб., 1993. – С. 60-77; Бэкон Г. Положение евреев в России после разделов Польши // Главы из истории и культуры евреев Восточной Европы. – Тель-Авив, 1995. – С. 248-253; Гончаров В. В. Правовое положение еврейского меньшинства в Украине к. XIX – н. XX вв. // Етнічна історія народів Європи: Національні меншини. Етноархеологія. – К., 1999. – С. 19-23 и др.

5. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века. – М., 1991. – С. 228.

6. Березин С. Е. Новороссийский университет на правом фланге идеологического фронта гражданской войны. Пролог: конец XIX века // Новик: труды по военной истории. – Одесса, 2009. – Вып. II. – С. 166.

7. Ноткіна О. Ю. Веніамін (Беніамін) Федорович (Фалькович) Каган // Професори Одеського (Новоросійського) університету. – Одеса, 2005. – Т. 3. – С. 6.

8. Нечаев А.П. Шатуновський Самуїл Йосипович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. – Одеса, 2005. – Т. 4. – С. 409.

9. Боровой С.Я. Воспоминания. – М. - Иерусалим, 1993. – С. 84-86.

10. Водотика С. Г. Наукове життя Одеси 1920-х рр. (структура та взаємодія дослідних установ гуманітарного профілю) // Одеса – 200. – Ч. II. – Одеса, 1994.

11. Слабченко М. Культурно-наукове життя Одеси в 1914-1924 рр. // Україна. – 1925. – Кн. 5.

12. Подробнее см.: Левченко В. В. Розвиток мережі науково-дослідних установ Одеси в 1920-х роках // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2010. – Вип. XXVIII. – С. 208-212.

13. Хмельницький Й. К. образованию в Одессе Комиссии истпарта // Коммунист. – Одесса, 1922. – № 21.

14. Очерки истории исторической науки в СССР. – Т. 4. – М., 1966.

15. Подробнее об одесском периоде жизни Ю. Г. Оксмана см.: Левченко В. В. До наукової біографії декабристознавця Ю. Г. Оксмана: одеський період життя // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали / Упор.: Г. Д. Казмирчук, Ю. В. Латиш; редкол.: В. А. Смолій (голова), Г. Д. Казмирчук (відпов. ред.), О. П. Рєєнт та ін. – Т. 7. – К., 2013. – С. 391-399.

16. Подробнее см.: Левченко В. В. Исаак Абрамович Хмельницкий: адвокат, учёный, общественный деятель (к 145-летию со дня рождения) // Одесса и еврейская цивилизация: Сборник материалов V международной научной конференции. Одесса, 23-25 октября 2006 г. – Одесса, 2007. – С. 110-127

17. Государственный архив Одесской области (ГАОО). – Ф. 2. – Оп. 1. – Д. 8. – Л. 40; Д. 11.

18. Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії Наук. – 1924. – № 1; 1925. – № 2-3.

19. Подробнее см.: Левченко В. В. Тричі засуджений Емануїл Оксман (1899-1961): до 110-річчя від дня народження // Юго-Запад. Одессика. – Вип. 7. – Одесса, 2009. – С. 242-257.

20. Зленко Г. Д. Бібліограф Геродота Південної України // Вісник Книжкової палати. – № 2. – К., 2001.

21. А. С. Пушкин. Статьи и материалы / Под ред. М. П. Алексева. – Одесса, 1925-1927. – Вип. 1-3.

22. ГАОО. – Ф. Р-134. – Оп. 1. – Д. 1643.

23. Подробнее см.: Солодова В. В. Судьба музея // Егупец. – 2002. – Вип. 10. – С. 395-403; Солодова В. Архівні документи як джерело з історії Одеського музею єврейської культури // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – Вип. 7. – К., 2005. – С. 144-154.

24. Подробнее см.: Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920-1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту. – Одеса, 2010. – С. 249-250.

25. См.: Музичко О. Є. Мерзон Яків Екусімович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – сере-

дина XX ст.). – Одеса, 2009. – С. 227-228.

26. ГАОО. – Ф. Р-39. – Оп. 1. – Д. 76.

27. Подробнее см.: Левченко В. В. Бровер Израїль Мойсейович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса, 2009. – С. 74-76.

28. Подробнее см.: Левченко В. В. Рубінштейн Микола Леонідович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса, 2009. – С. 328-332; Его же. Нові его-документи до історії одеського періоду життя історика М. Л. Рубінштейна // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри / Відп. ред. М. І. Михайлуца. – Одеса, 2013. – С. 168-172; Его же. Незвестные страницы одесского периода жизни историка Николая Леонидовича Рубинштейна (1897-1963) // Проблемы славяноведения: сб. научных статей и материалов. – Брянск, 2013. – Вып. 15. – С. 128-145.

29. Подробнее см.: Левченко В. В. Погребинський Олександр Петрович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (поч. XIX – сер. XX ст.). – Одеса, 2009. – С. 308-310

30. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні. – Одеса, 1931.

31. Подробнее см.: Заруба В. М. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882-1952). – Дніпропетровськ, 2004. – С. 131-135; Левченко В. В., Хохолькова А. Д. Одеське наукове товариство при Українській академії наук (1926-1931) – перший українознавчий академічний осередок в Одесі // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри / Відп. ред. М. І. Михайлуца. – Одеса, 2013. – С. 173-177.

32. Записки Одеського наукового при Української Академії наук товариства. Секція соціально-історична. – 1927. – Ч. 1; 1928. – Ч. 2-3; 1930. – Ч. 5.

33. Подробнее о нём см.: Цуканов Б. И. Одесский период жизни С. Л. Рубинштейна // Психологический журнал. – 1989. – Т. 10, № 3. – С. 32-34; Роменец В. А. О научной, педагогической и общественной деятельности С. Л. Рубинштейна на Украине // Сергей Леонидович Рубинштейн: Очерки, воспоминания, материалы. К 100-летию со дня рождения / Отв. ред. Б. Ф. Ломов. – М., 1989. – С. 103-113; Левченко В. В. Сергей Леонидович Рубинштейн: грани интеллектуальной биографии одесского периода (1910-1920-е гг.) // Вісник Одеського нац. університету. Сер.: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – Одеса, 2013. – Т. 17, вип. 2 (8) за 2012. – С. 109-124.

34. Подробнее о нём см.: Рамм Б. Я. Научная и общественная деятельность Осипа Львовича Вайнштейна (1894-1980) // История и историки: Историографический ежегодник, 1983. – М., 1987. – С. 258-270; Полевщикова Е. В. О. Л. Вайнштейн и изучение именных фондов Научной библиотеки ОНУ им. И. И. Мечнико-

ва в 1920-е гг. // Вісник ОНУ. - Т. 12. Вип. 4. - Одеса, 2007. - С. 119-133.

35. ГАОО. - Ф. Р-39. - Оп. 1. - Д. 87.

36. Рубінштейн С. Л. Бібліографічна комісія Української АН та планування бібліографічної роботи в УРСР // Записки Українського бібліографічного товариства в Одесі. - 1928. - Ч. 1. - С. 56-59; Рубінштейн С. Л. Зведений каталог чужомовної наукової періодики, що знаходиться в бібліотеках м. Одеси // Журнал бібліотекознавства та бібліографії. - 1929. - Вип. 3. - С. 113-114.

37. Вайнштейн О. Л. Очерки по истории французской эмиграции в эпоху великой революции (1789-1796). - Харьков, 1924.

38. Подробнее см.: Самодурова В. В. Научная библиотека Одесского университета в 1920-е гг. // Наукова бібліотека в сучасному суспільстві: Історія, проблеми, перспективи: До 185-річчя Наукової бібліотеки Одеського нац. університету ім. І. І. Мечникова. - Одеса, 2003. - С. 97-106.

39. Подробнее см.: Савченко В. А. Неофициальная Одесса в эпоху НЭПа (1921-1929). - М., 2012; Файтельберг-Бланк В., Савченко В. «Профессорская контрреволюция» в Одессе // Порто-Франко. - Одесса, - 1999. - № 42; Левченко В. В. Становление иудаики в Одессе в 1920-30-е гг.: центры, персоналии, традиции // «Мама городов израилевых...»: Сб. статей по итогам факультатива по иудаике и израилеведению ОНУ им. И. И. Мечникова. - Одесса, 2011. - С. 79-86.

ВСТРЕЧИ С ОДЕССОЙ. ЛИЦА ЗЕМЛЯКОВ.

*Дар'я Черкаська,
аспірантка кафедри історії України
Київського університету імені Б. Д. Грінченка (Київ)*

УЧАСТЬ ЛАЗАРЯ МОЙСЕЙОВИЧА СЛАВІНА У ВІДНОВЛЕННІ ОДЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА

Одним з актуальних завдань сучасного краєзнавства є вивчення історії створення та діяльності пам'яткоохоронних організацій. Зокрема, для дослідження і збереження пам'яток історії та культури Одещини та загалом Півдня України важливу роль відіграло створене у XIX ст. Одеське товариство історії та старожитностей. Свою діяльність воно припинило у роки громадянської війни, проте вже у 1950-ті рр., в період посилення інтересу до пам'яткоохоронних досліджень, було створено Одеське археологічне товариство – ідейний спадкоємець Одеського товариства історії та старожитностей.

Темі розвитку повоєнних пам'яткоохоронних організацій в цьому регіоні присвячено низку праць. У книзі С. Б. Охотнікова «Археологія в Одессе» [1] розглядаються основні етапи становлення археології на Одещині та основні напрями діяльності установ, пов'язаних з вивченням давньої історії краю. Низка статей О. М. Присяжнюка дає характеристику розвитку пам'яткоохоронної системи регіону у радянський період [8 - 10]. Крім того, опубліковано спогади І. Т. Чернякова та І.Б. Клеймана про участь Л. М. Славина у діяльності Одеського археологічного товариства [13], [6]. Для повноти висвітлення діяльності вченого в рамках обраної проблеми також використано матеріали про діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (секція археологічних пам'яток) [1]. А також використувалися звіти про діяльність Ольвійського заповідника та експедиції, що зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України у персональному фонді Л. М. Славина (фонд 17) [2].

Метою даної історичної розвідки є поглиблення знань про період післявоєнного піднесення в пам'яткоохоронному русі, а також висвітлення значення діяльності окремих особистостей в цьому процесі, на прикладі Лазаря Мойсейовича Славина – відо-

мого археолога, антикознавця, члена-кореспондента АН УРСР, очільника Ольвійської експедиції та заповідника, який багато років тісно співпрацював з Одеським археологічним музеєм.

Л. М. Славін, як керівник Ольвійської експедиції та завідувач кафедри археології та музеєзнавства Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, тривалий час плідно співробітничав з Одеським державним університетом імені І. І. Мечникова та одеськими музейниками. Ця теза підтверджена тим, що практику в Ольвії крім студентів КДУ імені Т. Г. Шевченка проходили студенти багатьох вищих навчальних закладів, зокрема Одеського державного університету та пединституту. Наприклад, у звіті про діяльність Ольвійського заповідника за першу післявоєнну п'ятирічку (1946–1950) йдеться: «Следует отметить большую работу заповедника «Ольвия» по подготовке новых кадров археологов. Ольвия всегда славилась, как одна из лучших археологических школ нашей страны. Ежегодно тут проходят археологическую учебно-производственную практику студенты исторических факультетов ряда университетов (Ленинградского, Киевского, Харьковского, Одесского, Львовского) и Пединституты (Московского им. Ленина, Одесского, Харьковского и др.), а также сотрудники музеев, имеющих ольвийские отделы и экспозиции, и коллекции (Одесского, Киевского, Николаевского и Херсонского)» [2, арк. 7-8].

Професійна діяльність Лазаря Мойсейовича Славіна була підпорядкована меті комплексного вивчення археологічних пам'яток. Крім безпосереднього вивчення, музеєфікації та опублікування результатів досліджень пам'яток, Лазар Мойсейович активно займався їх охороною на загальнодержавному рівні. Сам Л. М. Славін зазначав: «Однією з важливих ділянок культурного будівництва в нашій країні є охорона і збереження пам'яток культури – історії, археології, культури та мистецтва» [2, с.146]. Також він зазначав: «Багатогранне творче життя кожного народу так чи інакше відобразилося в найрізноманітніших пам'ятках. Де б не жила людина на протязі всієї своєї історії, скрізь на невеликій глибині під сучасною поверхнею, а то й на самій поверхні збереглися у різноманітних формах сліди її діяльності, її таланту, її неухильного розвитку» [2, с.146]. Саме тому у своїй професійній та педагогічній діяльності важливе місце відводилося охороні археологічної спадщини, в тому числі і на громадських засадах.

Важливість відновлення наукового товариства при Одеському археологічному музеї відіграла велике значення для всієї української археології і через те, що в період репресій тоталітарного

режиму та в часи Другої світової війни було втрачено велику кількість наукових кадрів в Одесі як дослідному археологічному центрі. Сам археологічний музей практично перестав досліджувати античні пам'ятки, а предмети цього періоду, що перебували в колекціях музею трактувалися як предмети культур «стародавніх фашистських завоювників-колонізаторів, що поневолювали місцеві племена скіфів та слов'ян» [13, с. 75].

За ініціатииви Одеського археологічного музею за часів хрущовської відлиги в кінці 1950-х рр. почалося відродження Одеського археологічного товариства, основним завданням якого мало стати вивчення, дослідження та охорона археологічних пам'яток Одещини. Ідейними натхненниками цього процесу стали представники ще довоєнної плеяди одеських археологів М. Ф. Болтенко та М. С. Синицин, розпочавши з відновлення позицій музею, а згодом і відновивши наукове об'єднання при ньому. Так як процес організації товариства вимагав пройти затвердження у ряді установ з отриманням дозволів (від ЦК КПУ, Ради Міністрів республіки, Міністерства культури до місцевих установ – облвиконкому та міському партії), тому до Л. М. Славіна, який був відомим фахівцем, членом-кореспондентом АН УРСР і мав безпосереднє відношення до Музейної ради Міністерства культури УРСР, звернулися представники одеської наукової спільноти з проханням про допомогу [13; с.76]. Ідею створення такого Товариства у своїх листах до Організаційного комітету майбутньої інститутції (до якого входили М. Ф. Болтенко, М. С. Синицин, Л. М. Славін, О. Г. Сальніков, П. О. Каришковський та інші) підтримали 25 видатних археологів СРСР [10; с.15-18]. Також вони зголосилися брати активну участь у його роботі.

У травні 1959 року пройшли організаційні збори, в яких участь взяли 86 вчених, краєзнавців, студентів практично з усього Радянського Союзу. Після затвердження статуту Товариства 16 жовтня 1959 р., пройшли вибори членів правління організації, одним з яких став Лазар Мойсейович. Також він займав посаду заступника голови Одеського археологічного товариства разом з заступником директора Одеського археологічного музею. Головою було обрано директора Одеського археологічного музею М. С. Синицина, з яким Лазар Мойсейович працював в Ольвійській експедиції ще до Другої світової війни. Офіційно створення організації було затверджено 16 жовтня 1959 р. рішенням Одеського облвиконкому.

Одеське археологічне товариство активно вело як пошуково-дослідницьку, так і видавничу діяльність. Друкованим органом

організації став науковий журнал «Записки Одесского археологического общества». Перший його номер вийшов у 1960 році, де на титулі стоїть № 1, а в дужках - № 34, як продовження дореволюційного журналу Одеського товариства історії та старожитностей. Вже у першому номері виходить стаття Л.М. Славина, присвячена періодизації досліджень Ольвії [11, с. 47-59].

Його робота в якості члена редколегії, за спогадами колег, не була номінальною [6, с. 69-70]. Крім написання статей вчений залучав до участі у виданні свої колег та брав участь у редагуванні та підготовці до друку збірника «Записки Одесского археологического общества», який вийшов друком у 1960 році і складався з двох томів [4 - 5]. Крім того, учасники конференцій товариства мали змогу друкуватися у «Кратких сообщениях Одесского археологического музея». І. Б. Клейман згадує, що Л. М. Славін не тільки сам готував туди статті [12] «желая поддержать это издание музея», але й порадив і йому надрукувати свою розвідку [6, с. 69].

Важливу роль у популяризації археологічної науки відігравали і конференції, які були організовані товариством в 1961, 1963, 1966, 1972, 1975 рр. Л. М. Славін брав в них участь до своєї смерті в 1971 р. Прикладом проведення таких конференцій може слугувати наукове зібрання в 1961 р., де були присутні Л. М. Славін, В. Ф. Гайдукевич, П. І. Борисковський, І. Б. Брашинський, О. М. Карасьов, Д. Б. Шелов, І. Б. Зеест та інші [6, с.71]. На цій конференції були заслухані доповіді про найсвіжіші результати археологічних розкопок, які ще не були опубліковані, а також були проведені дискусії, присвячені різним методикам археологічних польових досліджень.

Також в рамках цих конференцій проводилися ознайомчі поїздки по відомим археологічним пам'яткам, зокрема до Ольвії та Березані, дослідженнями яких і керував вчений [7; с. 67]. Лазар Мойсейович сам проводив екскурсії Ольвією спільно з Оленою Іванівною Леві.

Проте, після створення інших пам'яткоохоронних організацій, наприклад, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, які виконували фактично ті самі функції, але на всій території УРСР зі своїми регіональними відділеннями, активність Одеського археологічного товариства зменшується, та все ж не занепадає. Організація існує і до сьогодні, проводячи різні заходи з охорони археологічної спадщини.

Отже, в повоєнний період в пам'яткоохоронному русі спостерігається тенденція відновлення діяльності наукових організацій

на громадських засадах. Для південно-західного регіону України важливою подією стає створення при Одеському археологічному музеї Одеського археологічного товариства – ідейного нащадка дореволюційного Одеського товариства історії та старожитностей. Важливу роль у створенні та діяльності цієї організації відіграє Лазар Мойсейович Славін, не тільки як відомий вчений-антикознавець, а як організатор та популяризатор науки.

Література

1. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (далі - НА ІА НАНУ). Ф. №17. ПФ Славина Л. М. Спр. 154 Матеріали Товариства по охороні пам'яток (1967-71 рр.). Постанови, рішення, листування з музеями та ін. 143 с.

2. НА ІА НАНУ. Ф. №17. Спр. 147. Плани і звіти роботи заповідника «Ольвія» (1946-75 рр.). Арк. 1-18. Заповідник «Ольвія» в І-ой послевоенной пятилетке (1946-50).

3. Бондарь Н. Н., Мезенцева Г. Г., Славин Л. М. Нариси музейної справи. – К., 1959. – с. 146.

4. Записки Одесского археологического общества / Под ред. М.Синицина. – Одесса, 1960. – Т.1. – 385 с.

5. Записки Одесского археологического общества / Под ред. М.Синицина. – Одесса, 1961. – Т.2. – 216 с.

6. Клейман И. Б. Л. М. Славин в моей памяти // Мир Ольвии. К 90-летию проф. Л. М. Славина. – К., 1996. – С. 69-72.

7. Присяжнюк О. М. Виникнення та діяльність державних органів охорони пам'яток Одещини 1945-1991 рр. // Культура народів Причорномор'я. – 2009. – № 169. – С. 68-74.

8. Присяжнюк О. М. Діяльність громадських організацій з охорони пам'яток Одещини 1945-1991 рр. // Праці Центру пам'яткознавства / НАН України і УТОПК. – 2009 – Вип. 16. – С. 29-42.

9. Присяжнюк О. М. Одеський археологічний музей та Одеське археологічне товариство у вивченні пам'яток археології на Одещині 1945-1991 рр. // Сіверщина в історії України : зб. наук. праць / Нац. заповідник «Глухів»; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК. – К. - Глухів, 2009. – Вип. 2 : матеріали Восьмої науково-практичної конференції «Сіверщина в історії України». – С. 15-18.

10. Славин Л. М. Основные этапы изучения Ольвии // Записки Одесского археологического общества. – 1960. – Т. 1 (34). – С. 47-59.

11. Славин Л.М. Раскопки западной стороны ольвийской агоры в 1960 г. // Краткие сообщения Одесского университета и Одесского археологического музея за 1960 г. – Одесса, 1961. – С. 31-33.

12. Черняков І.Т. Хрещений батько «одеської» археології // Мир Ольвии. К 90-летию проф. Л.М. Славина. – К., 1996. – С. 74-77.

Наукове видання

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕССИКА

Історико-красзнавчий науковий альманах

Випуск 17

Українською та російською мовами

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД, ОДЕСИКА

Технічний редактор Л. Нарушевич
Коректор І. Станкова
Обкладинка М. Балобанов
Верстка П. Бондарчук

Підписано до друку 15.02.2014. Формат 60x84 1/16
Гарнітура BookAntiqua. Друк офсетний.
Фіз. друк. арк. 19,12. Ум. друк. арк. 18,16.
Наклад 300 прим. Зам. № 88-07
Видавничо-поліграфічне підприємство
«Друкарський дім»
Свідоцтво ДК №1732 від 29.03.2004.
Одеса, вул. Садова, 3. Тел.: 32-82-04
E-mail: p_dom@tvweek.odessa.ua